

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN FELSEFESİ)
ANABİLİM DALI

İHTİLAFIN EPİSTEMOLOJİSİ VE DİNİ ÇEŞİTLİLİK

Doktora Tezi

Elif KÜTÜKCÜ

Ankara, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN FELSEFESİ)
ANABİLİM DALI

İHTİLAFIN EPİSTEMOLOJİSİ VE DİNİ ÇEŞİTLİLİK

Doktora Tezi

Elif KÜTÜKCÜ

Tez Danışmanı
PROF.DR. ENGİN ERDEM

Ankara, 2022

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI**

İHTİLAFIN EPİSTEMOLOJİSİ VE DİNİ ÇEŞİTLİLİK

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Engin Erdem

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1- Prof.Dr. Engin ERDEM

2- Prof.Dr. Recep KILIÇ

3- Prof.Dr. Mahmut AY

4- Prof.Dr. Latif TOKAT

5- Dr.Öğr.Üyesi Sevcan ÖZTÜRK

Tez Savunması Tarihi

23.12.2022

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Engin Erdem danışmanlığında hazırladığım “İhtilafın Epistemolojisi ve Dini Çeşitlilik (Ankara,2022) ” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

23.12.2022
Elif Kütükcü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖN SÖZ	III
KISALTMALAR.....	IV
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM.....	11
EPİSTEMOLOJİDE İHTİLAF.....	11
1. İhtilafın Epistemolojisi.....	11
2. Denk İhtilafı.....	14
2.1. Kimler Epistemik Olarak Denktir?.....	15
2.2. Uzlaşmacılık ve Eşit Ağırlık Görüşü.....	17
2.3. Uzlaşmacılık ve Eşit Ağırlık Görüşüne Getirilen Eleştiriler.....	29
2.4. Kararlılık Görüşü.....	37
2.5. Kararlılık Görüşüne Getirilen Eleştiriler.....	43
2.6. Toplam Kanıt Görüşü.....	48
2.7. Gerekçelendirmeci Görüş.....	53
2.8. Farklı İhtilaflar Argümanı.....	58
3. Denk İhtilafında Delile Dayalı Argüman.....	60
3.1. Delil/Kanıt Kavramı.....	62
3.2. Delile Dayalı Argüman.....	64
3.3. Yeni Olgü Örnekleri.....	66
3.4. Denk İhtilafında Başka Filozoflarca Verilmiş Olgü Örnekleri.....	70
3.5. Delile Dayalı Argümana Olası Eleştiriler ve Bazı Eklemeler.....	72
4. Değerlendirme.....	74

II. BÖLÜM	78
DİNİ İHTİLAF VE DİNİ ÇEŞİTLİLİK	78
1. Epistemolojide Denk İhtilafı ve Dini İhtilaf.....	80
2. Dini Çeşitlilik Meselesine Epistemolojik Bakış.....	91
3. Dini Çeşitlilik ve Denk İhtilafında Delile Dayalı Argüman.....	101
4. İhtilafı Rağmen Bütün Dinler Doğru Olabilir Mi?.....	108
5. Epistemolojide Rasyonalite ve Doğruluk.....	118
6. Dini Çeşitliliğe Rağmen Dini İnanç Rasyoneldir.....	129
SONUÇ	132
KAYNAKÇA	140
ÖZET	150
ABSTRACT	151

ÖN SÖZ

Sosyal epistemolojinin son yıllardaki gündemi arasında birbirine epistemolojik olarak denk iki insanın ihtilaf ettiklerinin farkına varmaları sonrasında ne yapmaları gerektiği sorusu üzerine tartışmalar vardır. Eşit derecede erdemli yani hakikati bulmayı amaçlamış iki insanın aynı delillerden nasıl olur da farklı sonuçlara ulaştığına dair sorulardan yola çıkarak hazırladığım bu tezde, ihtilaf sonrası kişinin kendi inancına ve denginin inancına karşı nasıl bir tutum takınması gerektiği sorununu çözmeye çalıştım. Özellikle din gibi hassas bir meseledeki ihtilafları da inceleyip bulduğum çözümün dini ihtilaflar için de uygulanabilir olduğunu ortaya koymaya çalıştım.

Bu çalışma bir çok kişinin desteğiyle oluştu. Özellikle çalışmanın başlangıcından tamamlanmasına kadar olan bütün aşamalarda bana öneri ve görüşleriyle yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Engin Erdem'e; yine bütün bu süreçlerde öneri ve yol göstericiliklerini esirgemeyen, tez izleme jürimde bulunan Prof. Dr. Recep Kılıç'a ve Prof. Dr. Mahmut Ay'a müteşekkirim. Ayrıca tezime katkı sağlayan yorumlarından ötürü Dr. Nesim Aslantatar'a da minnettarım. Son olarak, benden maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen annem, babam ve eşime; yaşama sevinçlerim çocuklarım Yusuf Yağız ve Bilgehan Yasin'e çalışma süresince sabırla beni destekledikleri için teşekkür ederim.

Elif Kütükcü

İzmir, 2022

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
pp.	: Pages-Sayfalar
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
Vol.	: Volume-cilt
yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl
No.	: Number-sayı

GİRİŞ

İnsanların birbirinden farklı düşünmesi ve birbirinden farklı inançlara sahip olması olağan bir durumdur. Günlük hayatımızla ilgili olsun veya olmasın, hayatın rutin akışında bizimle aynı şeyi düşünmeyen insanlarla karşılaşmamız çok olasıdır. Masanın üstünde su olup olmadığı gibi basit bir konudan, politika ile ilgili daha çetrefilli bir konuya ait görüşlere kadar insanların hayatında ihtilaf hep vardır.

Başkalarıyla ihtilaflarının farkına varan kişi, aynı zamanda birbiriyle çelişen iddiaların/inançların olması durumunun, sadece entelektüel seviye farklılığından kaynaklanmadığını açıkça görebilir. Yani şu bir gerçektir ki, birbiriyle denk seviyedeki entelektüel kişiler arasında da inanç farklılıkları ve ihtilaflar mevcuttur. Epistemik açıdan sorumluluk almada herhangi bir ihmal göstermemelerine, bilişsel yetilerinde herhangi bir bozukluk olmamasına rağmen, birbirine denk entelektüel seviyedeki insanların ihtilafları, bu ihtilafların farkındalığı sonrası takınmaları gereken tutum, epistemolojide özellikle son yıllarda tartışılacak konulardan biridir. İhtilaf edilen mesele hakkında yetkin, ayrıca zeki ve doğruya ulaşmayı önemseme bakımından erdemli iki insan, aynı delillerle nasıl farklı sonuca ulaşabilir? Bu soru, özellikle son yirmi yıldır felsefecilerin oldukça ilgisini çeken bir sorudur.

Epistemoloji literatüründe daha çok bilişsel yetileri ve kanıtları iyi olan ayrıca entelektüel erdeme sahip kişiler arasındaki ihtilaflar önemsenir, araştırmaya değer bulunur ve tartışılır. Açıkçası iki aptalın birbiriyle olan ihtilafında ya da bir uzmanın bir çocukla ihtilafında tartışılacak birşey yoktur. Çünkü söz konusu kişilerin epistemik güvenilirliği veya onlar arasındaki epistemik fark oldukça barizdir. İhtilafın epistemolojisinde önemli tartışmalar; deliller, entelektüel erdemler ve bilişsel yetiler açısından birbirine denk insanlar arasındaki ihtilaf yani “denk ihtilafı” (*peer disagreement*) konusu üzerin-

de yoğunlaşmıştır. Epistemolojide denk ihtilafı probleminin ortaya çıkardığı başlıca sorular şunlardır: Bir kişi kendisine denk biriyle ihtilaf ettiğinde söz konusu ihtilaf bu kişinin kendi inancı için bir çürüten¹ (*defeater*) verir mi? Kişi kendine denk biriyle ihtilaf ettiğinde ne yapmalıdır? Ya da inançlarını rasyonel bir zemine oturtmaya çalışan, bunun için argümanlar ortaya koyan bir epistemik fail, kendisi gibi davranan ancak farklı sonuçlara ulaşan başka bir epistemik faille arasındaki çelişen inançları fark ettiğinde nasıl bir tutum izlemelidir? Birbirine denk epistemik failler, benzer veya aynı öncüllerden farklı sonuçlara ulaşabilir mi? Bu tip ihtilaflar makul (*reasonable*) olabilir mi?

Çağdaş epistemoloji literatürüne bakıldığında denk ihtilafı probleminin çözümüne dair farklı önerilerin sunulduğu görülür. Bunları iki ana öbekte toplamak mümkündür. Bunlardan ilki “uzlaşmacı” (*conformist/ conciliationist*) görüşlerdir.² Bu görüşe göre, bir denk ihtilafı söz konusu olduğunda, ihtilafın tarafları birbirlerinin görüşlerine eşit ağırlık vermeli, kendi inançlarına olan güvenlerinin derecesini düşürmeli veya bu konu hakkındaki yargılarını askıya almalıdır. Bu görüşün savunucuları arasında David Christensen, Adam Elga, Richard Feldman ve Jonathon Matheson gibi isimler vardır.³ Bu görüşe getirilen eleştirilerin başında uzlaşmacılığın kendi kendini çürüten (*self-defeating*) bir görüş olduğu gelir.⁴ Yani uzlaşmacı biri, uzlaşmacı olmayan bir dengiyle ihtilaf ettiğinde, kendi savunduğu görüş gereği uzlaşmacılık hakkındaki yargılarını askıya almalı ya da uzlaşmacılığa olan inancının güven derecesini düşürmeli hatta karşıdaki uzlaşmacı olmayan görüşe kendi görüşü kadar doğruluk payı vermeli sonucuna ulaş-

¹ Epistemik çürüten, inancın gerekçelendirmesini çürüten şeydir. Yani burada kastedilen böyle bir ihtilafın kişinin inancının gerekçelendirme düzeyini düşürüp düşürmeyeceğidir. Bkz. Tommaso Piazza, “Epistemic Defeaters”, *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, <https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/epistemic-defeaters/v-1>, [18.09.2022].

² Jonathan Matheson, “Disagreement and Epistemic Peers”, <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935314.001.0001/oxfordhb-9780199935314-e-13>, [08.03.2019].

³ Matheson, *aynı yer*.

⁴ Matheson, *aynı yer*.

caktır ki, bu da kendi kendini çürüttüğünü gösterir. Uzlaşmacılığın Feldman tarafından savunulan versiyonu zaten ihtilaf durumunda yargıyı askıya almayı⁵ yani agnostik kalmayı doğru bulur. Bununla birlikte uzlaşmacılığın diğer versiyonları da, dini ihtilaflarda agnostikliğe kapı açar. Örneğin bir teist, kendisine epistemik olarak denk bir ateist ile ihtilaf ettiğinde, Tanrı'nın varlığına yüzde elli şans vermek zorunda kalacaktır. Benzer şekilde ateist için de Tanrı'ya yok demek mümkün olmayacaktır. Dini olgular için geçerli olan bu durum, en az onun kadar karmaşık olgular içeren politika, felsefe ve ahlaki konular için de geçerli olacak ve bu konularda kişi net bir pozisyona sahip olamayacaktır. Dolayısıyla uzlaşmacılık, karmaşık olgular açısından uygulanabilir olmaktan uzaktır.

Denk ihtilafı problemine getirilen bir diğer çözüm önerisi “kararlılık” (*non-conformist/steadfastness*) görüşüdür. Bu görüşe göre, bir denk ihtilafı durumunda kişi kendi inancını korumaya devam edebilir ve bu rasyoneldir.⁶ Bu görüşlerden bize göre özellikle üç tanesi öne çıkmıştır. Savunucularıyla birlikte söyleyecek olursak; ilki, Peter van Inwagen tarafından savunulan “özel kanıt” (*private evidence*); ikincisi, Michael Bergman tarafından savunulan “hata teorileri” (*error theories*); sonuncusu ise Richard Foley ve Linda Zagzebski gibi isimler tarafından savunulan “özgüven” (*self-trust*) görüşüdür. Inwagen, bir denk ihtilafında, kendi görüşünü denginin görüşünden daha rasyonel yapacak olan şeyin denginde olmayan ancak kendinde olan özel bir kanıt olabileceğini söyler.⁷ Böylelikle adeta kanıtsal denkliği bozarak karşıdaki kişiyi de denklikten düşürmüştür. Benzer şekilde Bergmann da karşıdaki kişinin hata yaptığını dair bir teoriniz var-

⁵ Bkz. Richard Feldman, “Reasonable Religious Disagreements”, *Social Epistemology: Essential Readings*, Alvin I. Goldman & Dennis Whitcomb (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2011, s. 150-151.

⁶ Matheson, “Disagreement and Epistemic Peers”.

⁷ Bkz. Peter van Inwagen, “It Is Wrong, Everywhere, Always, for Anyone, to Believe Anything upon Insufficient Evidence”, https://andrewmbailey.com/pvi/Wrong_Evidence.pdf, [08.10.2020].

sa, diyerek kişinin kendi görüşünü rasyonel zemine oturtmaya çalışır.⁸ Özgüven görüşünü destekleyenler de kendi inançlarından emin olmalarından yola çıkarak inançlarının rasyonel olduğunu ileri sürerler. Özgüven savunucularının genel iddiası, özgüvenin temel ve rasyonel olduğu, dolayısıyla ihtilaf durumunda karşı tarafı göz ardı etmenin de bu özgüvenden kaynaklı ise rasyonel olduğudur.⁹

Denk ihtilafı problemiyle ilgili iki ana yaklaşım dışında, bize göre bu iki yaklaşımın ortasında duran iki görüş daha vardır. Çünkü bu görüşler kendi belirlediği kriterlere göre, kimi zaman uzlaşmacı kimi zaman da kararlı olunacağını savunurlar. Bu görüşlerden ilki Thomas Kelly tarafından savunulan “toplam kanıt” (*total evidence*) görüşü, diğeri ise Jennifer Lackey tarafından savunulan “gerekçelendirmeci” (*justificat-
onist*) görüşüdür. Gerekçelendirmeci görüşe göre, ihtilaf durumunda ihtilaf edilen önerme ile ilgili ön gerekçelendirmenizin derecesi ona vereceğiniz yanıtı belirler; eğer yüksek derecede bir ön gerekçelendirmeniz varsa, kararlılık görüşündeki gibi inancınızı koruyabilirsiniz, ancak eğer yüksek derecede bir ön gerekçelendirmeniz yoksa, eşit ağırlık görüşündeki gibi inancınızı revize etmeniz gerekir.¹⁰ Toplam kanıt görüşüne gelirse; bu görüş, aslında eşit ağırlık görüşüne bir eleştiri sonucu ortaya çıkar. Toplam kanıt görüşünü savunan Thomas Kelly’e göre, eşit ağırlık görüşü ihtilafın kendisine gereğinden fazla bir ağırlık yükler. Bu görüşe göre, birinin epistemik bir denkle ihtilaf karşısındaki toplam kanıtı; kendi görüşünden, denginin görüşünden ve ihtilaftan önce görüşünün dayandığı kanıtlardan oluşur. Bu nedenle Kelly’e göre, orijinal kanıt kişinin görüşünü

⁸ Bkz. Michael Bergmann, “Rational Disagreement after Full Disclosure”, *Episteme*, 6 (3), 2009, 336-353.

⁹ Matheson, “Disagreement and Epistemic Peers”.

¹⁰ Matheson, *aynı yer*.

dengininkinden daha fazla destekliyorsa, kişinin kendi görüşüne daha fazla ağırlık vermesi makul olabilir.¹¹

Biz bütün bu görüşleri tezimizde zayıf ve güçlü yönleriyle inceleyeceğiz. Yukarıda kısaca zikrettiğimiz görüşlerin çoğu meseleye toptancı yaklaşıp. Onlara göre, bir ihtilaf durumunda doğru tutum tektir. Ancak daha önce de söylediğimiz gibi masanın üstünde su olup olmadığı gibi basit bir konu hakkındaki ihtilafların yanında daha çetrefilli konularda da ihtilaflar vardır. Örneğin din, siyaset, felsefe ve ahlak alanlarındaki ihtilafların çözümü daha zordur. Bu yüzden biz tezimizde ihtilafın epistemolojisi literatüründeki görüşlerden farklı olarak olguyu baz alan ve olguya göre belirlenecek bir tutumun daha doğru olup olmayacağını araştıracağız. Kirk Loughheed, 2020 yılında yayınladığı “*The Epistemic Benefits of Disagreement*” adlı kitabında “Farklı İhtilaflar Argümanı” (*The Different Disagreements Argument*) adı altında yeni bir argüman ortaya koyar. Bu argümana göre, ihtilaf vakaları arasında epistemik olarak farklılıklar vardır (basit vakalar uzlaşmacılığa, karmaşık vakalar ise kararlılık görüşüne sezgisel destek sağlar) ve bu farklılıklar söz konusu ihtilaf vakasının karmaşıklığına dayanmaktadır. Karmaşıklık, bir ihtilaf karşısında tutarlı bir inançlar dizisini sürdürmenin zorluğuyla ve ayrıca hangi tartışmacının doğru olduğunu teyit etmenin mümkün olup olmadığıyla belirlenir. Dolayısıyla belli bir ihtilafa uygun olarak savunulan bir çözüm, bütün ihtilaflar için geçerli olmaz.¹² Daha açık ifade etmek gerekirse, doğru olan tarafın hangisi olduğunun belirlenmesi güçleştikçe ihtilafın karmaşıklığı da artar. Özellikle dini, siyasi, ahlaki ve felsefi ihtilafları bu kategoride sayabiliriz. Karmaşık ihtilaflar ise, Loughheed’e göre, daha çok kararlılık görüşünü destekler. Ancak doğru olan tarafın belirlenmesi

¹¹ Matheson, *aynı yer*.

¹² Kirk Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, Cham: Springer, 2020, s. 20.

daha kolaysa yani ihtilaflar basitse, bu ihtilafların çözümlü, uzlaşmacılık görüşünde yatmaktadır.

Biz bu tezde ortaya koyup savunacağımız “İhtilafta Delile Dayalı Argüman”ımızda, farklı ihtilaflar argümanını temel alacağız. Ancak bu argümana ek olarak karmaşıklık-basitlik gibi bir ayırmadan daha çok olguları tek tek ele almanın daha tutarlı olacağını savunacağız. Olguların tek tek ele alınmasının temelinde de basit ve karmaşık ayrımı yapmakla birlikte, konu aynı olmasına rağmen taraflardan birinin değişmesi ile bile, bir olgu basitken karmaşığa dönebildiğinden olgu bazlı hareket bize göre daha makul olmaktadır.

Bizim savunacağımız “İhtilafta Delile Dayalı Argüman”ın temel varsayımları; doğrunun tek olduğu, dini ihtilaflarda epistemik denkleğin mümkün olduğu ve ihtilaflarda olgu bazında çözüm üretmenin doğru olduğudur. Bunların neden böyle olması gerektiği tezimizde ayrı ayrı gerekçelendirilecektir. Argümanımızın bir diğer önemli noktası ise kelimeler ilminde mevcut olan kat’î delil ve zannî delil ayrımıdır. Kat’î delil, kanıtlamayı amaçladığı konuya ilişkin karşı ihtimallerin bütünü ortadan kaldıran delildir; zannî delil ise kanıtlamayı amaçladığı konuya ilişkin karşı ihtimallerin tamamını ortadan kaldıramayan delildir.¹³ İhtilafları olgu bazlı ele alarak çözüm üretme amacı taşıyan argümanımızda, ihtilafların çözümünde etkili olan iki unsur vardır: bunlardan ilki tarafların/epistemik denklemlerin sahip olduğu delillerin niteliği ve ikinci olarak kat’î delile ulaşmanın imkanı. Argümanımız herhangi bir denk ihtilaflı olgusunda bu iki unsura bakılarak tarafların ihtilafla nasıl cevap vermesi gerektiğine dair çözüm sunulmasını öngörmektedir. Delillerin türü ve kat’î delile ulaşmanın imkanı önemlidir, çünkü, kat’î delil her zaman zannî delile galip geleceğinden ihtilafların çözümünde belirleyici bir rol oynar.

¹³ Yusuf Şevki Yavuz, "Delil", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/delil#1> (31.08.2020).

Ayrıca ihtilaflarda tarafların zannî delile sahip olması ihtilafın çözümsüz kalması için yeterli değildir. Taraflar için kat'î delile ulaşmak mümkün ise ihtilaf yine de çözüme kavuşacaktır. İhtilaf olgularında tarafların ihtilafa nasıl cevap vermesi gerektiği, olgu örnekleriyle ve olgular sınıflandırılarak detaylıca tezimizde incelenecektir.

İnsanların hayatında hep var olan ihtilaf, özellikle din gibi hassas ve hayati bir konuda ise, insanların kendi inançlarının doğruluğundan şüphe duymaması, inançlarını şüpheden arındırması ve akıl-bilgi-iman arasında kuvvetli bir bağ kurması elzemdir. Çünkü dinler, insanlara hem bu dünya hem de ahiret hayatı için kurtuluş reçeteleri sunarlar. Diğer yandan tarih boyunca dünya üzerinde çok çeşitli dinlerin varolageldiği ve bu dinler arasında inanç farklılıkları olduğu da bilinen bir husustur.

Dünyanın küreselleşmesi ve teknolojinin gelişimiyle birbiriyle daha çok temas halinde bulunan, benzerliklerinin yanında farklı hakikat iddiaları/kurtuluş reçeteleri olan dinlerin hepsinin doğru olup olamayacağı, inananlarını kurtuluşa eriştirip eristiremeyeceği din felsefesindeki önemli tartışma konularından biridir. Dini çeşitlilik literatüründe, dini inançlar arasındaki ihtilaflar karşısında savunulacak tutum olarak “dini dışlayıcılık” (sadece bir tek dinin doğru olduğunu ve ona inananların kurtuluşa ereceğini savunan görüş), “dini kapsayıcılık” (tek bir dinin doğru olduğunu savunmakla beraber, diğer dinlere inananların da kurtuluşa erebileceğini kabul eden görüş) ve “dini çoğulculuk” (bütün dinlerin aynı gerçekliğe delalet ettiğini ve hepsinin mensuplarını kurtuluşa erdireceğini savunan görüş) olmak üzere üç görüş öne çıkmıştır.¹⁴ Bu görüşler diğer inançlar karşısında alınacak tavra vurgu yapmış ama epistemik olarak inançların nasıl haklı kılınacağını ve bir inanç sistemi içinde olan yani dini inançların doğruluğunun ortaya nasıl konulacağını ve bu durumun önemini bir bakıma göz ardı etmişlerdir. Bizim dini çeşitlilik meselesini epistemolojideki ihtilaf konusu üzerinden değerlendirmek istememizin

¹⁴ Bkz. Michael Peterson vd., *Akıl ve İnanç*, Çev. Rahim Acar, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 493-520.

ana nedeni bu eksikliklerdir. Çünkü farklı inançlarla karşılaşılınca alınması gereken tavır kadar, inançların doğruluğunun sorgulanması da oldukça önemlidir. Burada din felsefesindeki tartışmalar, başka dinler ile ilgili nasıl bir tutum geliştireceğimiz üzerine bize seçenekler oluştururken; epistemolojideki tartışmalar ise böylesi bir durumda inançlarımızın rasyonelliğini nasıl koruyabileceğimiz veya inançlarımızın rasyonelliğini koruyup koruyamayacağımız meselelerini gündeme getirir. Özetle literatürde dini çeşitlilik meselesi, daha çok dışlayıcı, kapsayıcı ve çoğulcu yaklaşımlar üzerinden hangi dinlerin doğru olduğu ile ilgili araştırılmışsa da, bu doğruluğun nasıl temellendirileceği hususu ile epistemoloji (özelde dini inancın epistemolojisi) ile de irtibatlı bir meseledir. Ayrıca söz konusu dini çeşitlilik yani çeşitli dinlerin varolması durumunun inananlara kendi inançları aleyhine bir gerekçelendirme problemi oluşturup oluşturmayacağı da tartışılan konulardan biridir. Bu tezde cevabını arayacağımız sorulardan biri de, dini çeşitlilik ve ihtilaflar apaçıkken inanan birinin inancını korumada nasıl rasyonel olabileceği sorusudur.

“İhtilafta Delile Dayalı Argüman”ı din özelinde de dikkate alırsak, bize göre dini çeşitliliğe sebep olan her türlü dini ihtilaf da argümanımız ekseninde incelenebilir. Altını çizmek gerekir ki, epistemik denklemin gerekliliklerinden olan epistemik erdem, önyargısız ve açık görüşlü olma da ihtilafların çözümünde önemli etmenlerdendir. Bir diğer altını çizmek istediğimiz nokta ise daha önce belirttiğimiz gibi argümanımızın temelinde doğrunun tek olduğuna dair görüşümüz vardır. Bize göre, kat’î delil bulunmadığında iki tarafın da inancına devam edecek olması, gerçekte iki taraftan sadece birinin doğru olduğu hakikatini değiştirmez. Yani, delilin butlanı medlulun butlanını gerektirmez. Özellikle dini ihtilaflarda bu çok önemli bir husustur. Dini ihtilaf durumunda dini çoğulcuların savunduğu gibi birbiriyle çelişen inançların hepsinin doğru olması bize göre mümkün değildir.

Biz tezimizde dini çeşitlilik meselesine ihtilafın epistemolojisi penceresinden bakmanın yerinde olacağını ve bu vesileyle dini inançların delille desteklendiği takdirde inanan için delil-bilgi ve iman arasında kuvvetli bir bağın mümkün olabileceğini, yine bütün bunlara rağmen çözülemeyen bir ihtilafta dini inancımıza devam etmemizin rasyonel olacağını savunacağız. Dolayısıyla bu tezde dini ihtilaflara ve dini çeşitliliğe rağmen dini inancın rasyonel olabileceği ortaya konmaya çalışılmış ve bunun için ihtilafın epistemoloji sorununun çözümünden hareket edilmiştir.

İhtilafın epistemolojisi, özellikle 2000’li yıllardan itibaren yoğun olarak araştırılmış yeni bir sorun alanıdır. Batılı akademik çevrelerde yeni bir sorun alanı olan bu probleme dair Türkçe literatür yok gibidir. Tezimiz yazım aşamasındayken Faik Kurtulmuş tarafından İngilizce olarak kaleme alınan “Peer Disagreement and the Independence Principle” ve Gökhan Akbay’a ait olan “Bilimde Denk Anlaşmazlıkları: William Castle ve Richard Goldschmidt, Ortodoks Mendelcilere Karşı” başlıklı iki makaleyi saymazsak henüz bu konunun Türkiye’de tartışılmaya başlanmadığını söyleyebiliriz. Söz konusu iki makale ise konuyu bütüncül bir şekilde ele almamış, sadece literatüründeki bazı noktalara temas etmişlerdir.

Ayrıca epistemolojik ihtilaf ve onun çözümü konusunun; felsefe ve mantıktaki diyalektik, bu terimin İslam literatüründe karşılığı olan cedel, yine cedel metodolojisinin de içinde bulunduğu münazara ilmi ve cedelin fıkhıdaki yansıması olan ilm-i hilaf ile benzerlikleri bulunmaktadır. Ancak söz konusu konularla alakalı literatürü incelemek tezimizin kapsamını aşacağından tezimizde çağdaş epistemoloji literatürüne sadık kalarak ilerleyeceğimizi belirtmek isteriz. Nitekim münazara, gerçeğin ortaya çıkarılması için yapılan tartışmaların esaslarını inceleyen bilim dalıdır; cedel, bir düşüncedeki çelişkileri tartışarak gösterme sanatıdır; ilm-i hilaf ise fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilafları

konu edinen ve cedel tekniği kullanılan bir ilim dalıdır.¹⁵ Tezimizde ele aldığımız sorun ise tamamen ihtilafın kendisinin epistemik değeri ve tarafların ihtilafın farkına varması sonrası alması gereken tutumla ilgilidir.

Tezimiz, giriş ve sonuç kısımları hariç iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ilk olarak ihtilafın epistemolojisi literatürünü inceleyip bugüne kadar ortaya konulan görüşleri artı ve eksileriyle ortaya koyup değerlendireceğiz. Daha sonra denk ihtilafı problemine karşı ürettiğimiz çözüm olan “İhtilafıta Delile Dayalı Argüman”ı ortaya koyup açıklayacağız.

Tezimizin ikinci bölümünde ihtilafın epistemolojisi tartışmaları ekseninde dini çeşitlilik sorununa odaklanacağız. Bu bölümdeki esas amacımız dini çeşitlilik problemini epistemolojik boyutuyla analiz etmek olacaktır. Daha sonra “Denk İhtilafında Delile Dayalı Argüman”ı bu sefer dini ihtilafları baz alarak açıklayacağız. Dolayısıyla argümanımızın dini çeşitlilikten doğan epistemolojik sorunlara da bir cevap niteliği taşıyabileceğini ortaya koyacağız.

¹⁵ Yavuz, "Cedel", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cedel> (09.06.2022). Bu konulardaki genel bilgi ve çalışmalar için Bkz. Susanne Bobzien, "Dialectical School", *The Stanford Encyclopaedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (Ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/dialectical-school/>, [02.09.2019]; Necmettin Pehlivan, "Âdâbu'l-Bahs ve'l-Münazara", *Mantık El Kitabı*, Ed. İsmail Köz-Ali Çetin, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, ss. 262-303; Şükrü Özen, "Hilaf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilaf> (08.11.2022).

I. BÖLÜM

EPİSTEMOLOJİDE İHTİLAF

Bu bölümde ilk olarak ihtilafın epistemolojisi konusunu açıklayacağız. Daha sonra özellikle denk ihtilafı (*peer disagreement*) durumunda ihtilafın çözümü için ortaya konan önerileri/ yaklaşımları, onlara yapılan eleştirilerle birlikte inceleyeceğiz. Son olarak, denk ihtilafı problemine karşı kendi geliştirdiğimiz “Denk İhtilafında Delile Dayalı Argüman”ı açıklayıp diğer argümanlardan hangi bakımlardan farklı olduğunu ortaya koyacağız.

1. İhtilafın Epistemolojisi

Bütün insanların mutabık olduğu konular olabileceği gibi, insanların, başkalarıyla aynı şeyi düşünmediği durumları da tecrübe ederiz. Aslına bakılırsa herkes tarafından kabul gören inançlar son derece azdır. Birey ya da grup olarak insanlar farklı düşünürler. Politikadan sanata, dinden gündelik hayatımıza ait basit şeylere kadar ihtilaf her yerdedir. İnsanların farklı siyasi tercihlere ya da dini inançlara sahip olması, bir sanat eserini birinin muhteşem bulurken diğerinin hiç beğenmemesi, bebeğin ağlamasını uykusunun gelmesine bağlayan eşime karşı benim acıkmasına bağlamam gibi durumların hepsi birer ihtilafır.

İslam düşüncesine bakacak olursak; ihtilaf, farklı bir görüşe sahip olma, farklı görüşlerden birini benimseme anlamını taşır. Dini konulardaki ihtilafın meşruiyeti inanç konuları (*usûlü'd-dîn*) ve fikhî hükümler (*fürûu'd-dîn*) olmak üzere temelde iki farklı alanda değerlendirilir. İnanç konularında taraflardan sadece birinin haklı, diğerlerinin hatalı olduğu ifade edilir. Fıkıh ilminde ise ihtilaf *icmâ* ve *ittifakın* mukabili bir kavram

olarak kullanılmakta olup, Kur'an ve Sünnet'in temel ilkelerinde birleşen ilim adamlarının, "müctehedün fih" denilen ictihada açık konularda muhtelif sebeplerle ayrı kanaatler benimsemesini ifade eder.¹⁶ Yani inanç konularında ihtilaf kabul edilmezken, fıkhi konularda ihtilaf kabul edilir.

Felsefede ihtilafı basitçe, birinin p önermesine inanmasına karşın bir diğerrinin ~p önermesine inanması olarak tarif edebiliriz; sonuç olarak iki kişiden biri yanlış bir inanca sahiptir.¹⁷ Ancak bu basit tanım bütün ihtilafları kapsamak için yetersizdir. Bu tanıma bir ekleme yapacak olursak; iki kişiden biri p önermesine inanırken, diğeri p önermesine inanmakta başarısızlığa uğruyorsa veya iki kişi p önermesinin doğru olduğuna farklı derecelerde inanıyorsa (örneğin biri p önermesini muhtemel bulurken bir diğeri sadece ~p önermesinin biraz daha muhtemel olduğunu düşünebilir), bu iki kişinin durumu da ihtilaftır.¹⁸ Biraz daha netleştirecek olursak; bir önermeye ait inançsal tutum üç şekilde olabilir: inanma, inanmama ve yargıyı askıya alma. İşte aynı önermeye yönelik iki kişi arasındaki uyumsuz inançsal tutum, ihtilafı doğurur. Bununla birlikte -yukarıda da değindiğimiz gibi- iki inanan arasındaki farklı inanç dereceleri de ihtilaftır.¹⁹ Yani bir kişinin inandığı önermeye bir diğeri kişi inanmıyorsa veya bu konuda bir yargıda bulunmuyorsa veya aynı önermeye farklı derecede inanıyorsa bu bir ihtilaftır. Varsayalım ki bir arkadaşımın atletizm müsabakası izliyorum. Ben, %99 ihtimalle A atletinin yarışı kazandığına inanırken; arkadaşım B atletinin kazandığına inanabilir veya son saniyeleri kaçırdığı için sonucu göremediğini ve bu konuda bir fikrinin olmadığını belirtebilir ya da B kişinin de bitiş çizgisine oldukça yakın olduğunu ancak

¹⁶Şükrü Özen, "İhtilaf", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihtilaf> [31.05.2020].

¹⁷Katherine Dormandy, "Resolving Religious Disagreements", *Faith and Philosophy* 35 (1), 2018, s. 56.

¹⁸ Graham Oppy, "Disagreement", *International Journal for Philosophy of Religion* 68 (1-3), 2010, s. 187.

¹⁹ Jonathan Matheson, "Deep Disagreements and Rational Resolution", *Topoi*, 2018, s.1.

yine de gördüğü kadarıyla %90 ihtimalle A'nın kazandığını düşündüğünü söyleyebilir. Bu üç durumda da biz ihtilaf etmiş oluruz.

Bir ihtilafın çözümünde ihtilaf eden kişilerin bilişsel durumu da oldukça önemlidir. Epistemik olarak üstün veya daha alt konumda olduğumuz olgular söz konusudur. Bu konuda Frances ve Matheson'ın verdiği örnekleri takip ederek, cehennemin dünyanın merkezinde gerçek bir yer olduğu inancına sahip bir çocuk ve bu inanca katılmayan sizi varsayalım. Böyle bir durum, sizin çocuğa göre epistemik olarak üstün (*epistemic superior*) konumda olduğunuz olguya bir örnektir. Bir diğer açıdan bakacak olursak; varsayalım ki siz Babe Ruth'un gelmiş geçmiş en iyi beyzbol oyuncusu olduğu inancına sahipsiniz. Daha sonra beyzbol tarihi hakkında kitaplar yazmış ve Babe Ruth için -en azından, en iyisiydi- diyen ve size katılmayan bir spor yazarı keşfediyorsunuz. Bu olgu ise sizin epistemik olarak daha alt bir konumda (*epistemic inferior*) olduğunuzu gösteren bir örnektir.²⁰ Bu tip durumlarda yani karşımızda bir uzman olduğunda ya da karşımızdakinin bilişsel kapasitesi bizden daha kötü olduğunda (bunun için karşımızda sadece çocuk olması gerekmez; ihtilaf ettiğimiz kişi sarhoş, bilişsel yetilerini etkileyen ilaçlar almış, yorgun vs. olabilir) ihtilafların çözümü oldukça kolaydır. Hangi inancın doğru ya da rasyonel olduğu bir bakışta anlaşılabilir. Ancak bazen her şey bu kadar kolay olmaz. İhtilaf meselesinde bazı durumlar daha ilgi çekicidir. Bazen birbiriyle çelişen iddialar/inançlar sadece epistemik seviye farklılığından kaynaklanmaz. Yani birbiriyle denk seviyedeki epistemik failer arasında da inanç farklılıkları ve ihtilaflar olur. Bu durum epistemolojide (özellikle sosyal epistemolojide) son yıllarda “denk ihtilafi” (*peer disagreement*) başlığıyla tartışılan bir konudur. Epistemolojide ihtilaf konusu ile ilgili tartışmaların tarihi çok yenidir ve daha önce bu konuya dahil edilebilecek birkaç eser

²⁰ Bryan Frances ve Jonathan Matheson, “Disagreement”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/disagreement>, [02.09.2019].

olsa da araştırmalar daha çok 2000’li yıllara aittir. Bu tartışmaların odağında yer alan temel sorun “denk ihtilafı” meselesidir. Şimdi “denk ihtilafı” konusunu daha yakından inceleyelim.

2. Denk İhtilafı

Rasyonel olan seçeneğin kolay bulunduğu, yani, çözümü kolay ihtilaflar hakkında çalışmalar literatürde pek fazla yer almaz. Öyle görünüyor ki filozoflar için bunun çok ilgi çekici bir yanı da yoktur. Filozoflar, birbirine denk iki aptal arasındaki ihtilafa da pek ilgi göstermez. (Belirtmekte fayda var, iki aptal da epistemik denk olabilir.) Literatürdeki denk ihtilafı ile ilgili tartışmalar daha çok ehil (*competent*) insanlar arasındaki ihtilaflara yoğunlaşmıştır. Ehil denkler, bir p önermesi ile ilgili olarak doğru olması muhtemel iki kişidir ve iyi bir epistemik konumdadırlar.²¹ Bir olguyu denk ihtilafı yapan dört Şey vardır: aynı kanıtlar, ihtilaf, bunları biliyor olmak ve epistemik denk olmak. Açacak olursak; bir denk ihtilafına taraf olanlar, aynı kanıtlar hakkında kararlar verirler, bu kanıtlarla farklı sonuçlara ulaşırlar, her iki taraf da tüm bunları bilir ve birlerini epistemik olarak denk sayarlar.²²

İhtilafın epistemolojisinde ortaya çıkan sorular Şunlardır: Bir denk ihtilafı keşfedildiğinde buna verilecek tepki ne olmalıdır? Denk ihtilafının varlığı, kişinin P inancına karşı (kısmi) bir çürüten (*defeater*) oluşturur mu? Yoksa denk ihtilafı varlığında bile kişinin P inancını sürdürmesine rasyonel olarak izin verir mi?²³ Bir denk ihtilafına verilecek en akla uygun yanıt nedir? Tartışma, esasen bu sorulara verilen cevaplar üzerinden Őekillenir. Literatürde denk ihtilafı konusunda iki ana görüş vardır: “uzlaşmacılık” (*con-*

²¹ Frances ve Matheson, *aynı yer*.

²² Tomas Bogardus, “Disagreeing with the (Religious) Skeptic”, *International Journal for Philosophy of Religion*, 74, 2013, s. 6.

²³ Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, s. 3.

formism/ conciliationism) ve “kararlılık” (*non-conformism/ steadfastness*). Bununla birlikte bu ana görüşlerin ortasında bir yerde duran iki görüş daha vardır: “ gerekçelendirme görüşü” (*justificiationist view*) ve “toplam kanıt görüşü” (*total evidence view*). Uzlaşmacı görüşün en güçlü formu literatürde eşit ağırlık görüşü (*equal weight view*) olarak geçer.

Sonuç olarak, denk ihtilafı problemine dört yaklaşımdan bahsedebiliriz. Bütün bu yaklaşımları detaylı incelemeyen önce epistemik olarak denk olmanın anlamı üzerinde durmakta fayda olduğunu düşünüyoruz. Bu yüzden ilk olarak yapmamız gereken şey, kimlerin epistemik olarak denk sayılabileceği sorusunun cevabını aramak olacaktır.

2.1. Kimler Epistemik Olarak Denktir?

“Epistemik denk” (*epistemic peer*) terimi, Gary Gutting tarafından popülerleştirilmiş bir terimdir.²⁴ Gutting, epistemik denkliliği zeka, bakış açısı, dürüstlük, özenlilik ve ilgili diğer epistemik erdemler açısından eşit olmak olarak tanımlar.²⁵ Thomas Kelly, epistemik erdemlere ekleme yapma gereği duyar. Ona göre bir soru ile ilgili epistemik denk sayılmak için iki koşul vardır; ilki soru hakkındaki kanıtlara ve argümanlara aşinalık açısından eşit olmak, ikincisi ise zeka, düşünceli olma ve önyargılardan bağımsız olma gibi genel epistemik erdemler bakımından eşit olmaktır.²⁶

Literatürde epistemik denkleler (*epistemic peers*) hakkında çok sayıda anlayış olsa da, tüm bu anlayışların temel özelliği epistemik denklelerin bir tür epistemik eşit olmasıdır. Burada iki tür eşitlik söz konusudur: delile sahip olmada eşitlik ve delili değerlendir-

²⁴ Karyn L. Freedman, “Interests, Disagreement and Epistemic Risk”, *Dialogue*, 52, 3, 2013, s. 587.

²⁵ Gary Gutting, *Religious Belief and Religious Skepticism*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1982, s. 83.

²⁶ Thomas Kelly, “The epistemic significance of disagreement”, *Oxford Studies in Epistemology*, Volume 1, John Hawthorne & Tamar Gendler (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 174-175.

dirmede eşitlik. İki kişi, bir önerme ile ilgili olarak, bu önerme hakkında eşit derecede iyi delilleri olması durumunda, delile sahip olma bakımından eşittir. İki kanıt grubunun eşit derecede iyi olması için aynı olması gerekmez. Delili değerlendirmede eşitlik ise kişilerin eşit bilişsel yeteneklere (görsel algı, zeka, bellek, vb.) ve entelektüel erdemlere (açık fikirlilik, entelektüel cesaret, düşüncelilik, vb.) sahip olmasıdır.²⁷ Ayrıca epistemik denkliğin kendisini de iki kısma ayırabiliriz: epistemik denklemin aynı epistemik duyarlılıklara ve benzer kanıtlara sahip oldukları; bir de epistemik denklemin benzer epistemik duyarlılıklara ve aynı kanıtlara sahip oldukları duruma göre olanlar. Görme, bellek ya da termometre okumaları ile ilgili denk ihtilafı vakıaları ilk tipe örnek iken; ihtilafın epistemolojisinin kendisi, ikinci tip epistemik denklige örnektir.²⁸

Epistemik denkliği sağlayan ana unsur epistemik denklemin eşit derecede doğru olma ihtimalidir (bir önerme ile ilgili eşit derecede iyi bir epistemik konumdadırlar). Doğru olma olasılığına katkıda bulunan üç faktör vardır:

- (a) Bilişsel yeti faktörleri: S1 ve S2 zeka, akıl yürütme yeteneği, algısal yetenek vb. açısından eşittir.
- (b) Kanıtsal faktörler: S1 ve S2 aynı veya eşit derecede iyi kanıtlara sahiptir.
- (c) Erdem faktörleri: S1 ve S2 eşit derecede entelektüel erdeme sahiptir; açık görüşlülük, entelektüel cesaret vb. gibi.²⁹

Bu üç faktörün iki kişi arasında tamamıyla eşit olması çok idealize bir durumu ifade eder. Böyle bir ideal durum imkansız olduğundan filozoflar denk ihtilafı konusunda böyle durumlar aramaz. Örneğin aynı eğitimi almış iki uzman kişi arasındaki ihtilaf

²⁷ Jonathan Matheson, "Disagreement and Epistemic Peers", <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935314.001.0001/oxfordhb-9780199935314-e-13>, [08.03.2019].

²⁸ Yoaav Isaacs, "A Patchwork Epistemology of Disagreement?", *Philosophical Studies* 176 (7), 2019, s. 1874.

²⁹ Jonathan Matheson, "Disagreement: Idealized and Everyday", *The Ethics of Belief: Individual and Social*, Jonathan Matheson ve Rico Vitz (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2014, s. 316-317.

denk ihtilafı sayılır, bunun için söz konusu kişilerin aynı üniversitede, aynı sınıfta ve aynı hocadan ders almış olmaları gerekmez.

Toparlayacak olursak; zeka, akıl yürütme süreçlerinin işleyişi gibi bilişsel yeti faktörleri, kanıtsal faktörler ve entelektüel cesaret, açık görüşlülük gibi entelektüel erdem faktörleri açısından birbirine denk iki kişi arasındaki ihtilaf, denk ihtilafı olarak sayılır. Burada epistemik erdem tanımına ekleme yapacak olursak epistemik erdem, samimi olarak doğruyu amaçlamayı içerir. Bilişsel yeti faktörlerinde “o an” da önemli bir faktördür. Normalde birbirine denk iki kişiden birinin, o anda, örneğin sarhoşluk gibi bilişsel yetilerinin işleyişini etkileyen bir durum, iki denk arasındaki simetriyi bozar ve aralarındaki ihtilaf denk ihtilafı olmaz. Kanıtsal faktör için de bir ekleme yapacak olursak; asimetri durumunda ihtilaf eden kişilerin birbiri ile kanıtlarını paylaşması ile simetri kolayca sağlanabilir.

Denk ihtilafı konusunda kimlerin denk sayıldığını açıkladıktan sonra şimdi bu probleme getirilen çözüm önerilerine bakacağız. Ayrıca teorik olarak açıkladığımız problemi olgu örnekleriyle daha somut hale getireceğiz.

2.2. Uzlaşmacılık ve Eşit Ağırlık Görüşü

Bir denk ihtilafı durumunda yapılması gereken en akla uygun seçeneği arayan filozofların verdiği cevaplardan biri uzlaşmacılıktır ve denk ihtilafı literatüründe uzlaşmacılığın en güçlü formu eşit ağırlık görüşüdür. Adından da anlaşılacağı üzere bu görüşe göre, denkler birbirlerinin görüşlerine eşit ağırlık vermelidir; taraflar kendi görüşünün doğruluğuna ne kadar pay veriyorsa, karşı tarafa da aynı oranda doğruluk payı vermelidir. Bunun sonucu olarak birbirine epistemik olarak denk iki kişi ihtilaf ettiğinde, bu görüş, tarafların yapması gereken şeyin ya inançlarını revize etmek, ya inançlarına olan güven derecesini düşürmek ya da ilgili konu hakkındaki yargılarını

askıya almak olduğunu savunur. Yani dengiyle ihtilaf ettiğinin farkında olan bir uzlaşmacı, inancını değiştirmesi gerektiğine inanır. Uzlaşmacıya göre, inancını değiştirmenin üç yolu vardır: inancının içeriğini değiştirmek, inancına olan güvenini değiştirmek ya da inancıyla ilgili yargısını askıya almak.³⁰

Bunu bir olgu üzerinden açıklamak gerekirse; önce bir kişi düşünelim. Bu kişi, bazı kanıtları temel alarak p'ye inanmaya başlasın, daha sonra kendisine epistemik olarak denk birinin aynı kanıtlardan tamamen karşıt bir sonuca ulaştığını öğrensin. Böyle bir durumda bir uzlaşmacıda iki düşünce oluşur: orjinal kanıtı değerlendirmede içlerinden birinin hata yaptığına dair bir kanıt elde etmiştir ve bu kanıttan dolayı p'ye olan güven derecesini (itimatını) azaltmalıdır.³¹ İnancına olan güven derecesini değiştirmeyi uzlaşmacılar “ortada buluşmak” (*split the difference*) olarak ifade eder. Yani onlara göre, bir denk ihtilafı durumunda taraflar ortada buluşmalıdır. Bunu şöyle açıklayabiliriz; diyelim ki bir A inancına 0.9 güven derecesiyle inanıyorsunuz ve sizin epistemik denginiz olan arkadaşınız ise 0.3 güven derecesi ile inanıyor, ortada buluşmak tam olarak ikinizin de güven derecenizi 0.6'ya getirmenizdir. Bu verdiğimiz örnekte kullandığımız güven dereceleri, aslında Matheson'un inançsal taksonomi olarak ifade ettiği şeydir. Matheson, bu skalada '0'ın bir önermenin yanlış olduğuna dair maksimum güveni, '1'in ise bir inancın doğru olduğuna dair maksimum güveni ifade ettiğini söyler.³²

³⁰ Georgi Gardiner, “The Commutativity of Evidence: A Problem for Conciliatory Views of Peer Disagreement”. *Episteme*, 11 (1), 2014, s. 85-86.

³¹ David Christensen, “Disagreement as Evidence: The Epistemology of Controversy”, *Philosophy Compass*, 4 (5), 2009, s. 757.

³² Jonathan Matheson, *The Epistemic Significance of Disagreement*, New York: Palgrave Macmillan, 2015, s. 6.

Jennifer Lackey, uzlaşmacıları, ihtilafın kendisine oldukça fazla epistemik önem atfedenler, olarak tanımlar.³³ Çünkü uzlaşmacılarda ihtilaf, kişinin inancında belirleyici bir rol üstlenir, oysa uzlaşmacı olmayanlar ihtilaf durumunda dahi inançlarını devam ettirdikleri için, onlarda ihtilafın kendisi inançlarını oluşturmada belirleyici değildir.

Uzlaşmacıların çoğu tarafından doğru kabul edilen³⁴ bir diğer husus, epistemik hoşgörü (*permissivism*) görüşüne karşılık teklik tezini (*the uniqueness thesis*) savunmalarıdır. Söz konusu görüşü Richard Feldman teklik tezi (*the uniqueness thesis*) olarak isimlendirirken, David Christensen rasyonel teklik (*rational uniqueness*) olarak isimlendirir. Teklik tezi veya rasyonel teklik, bir kanıt grubunun kişinin inançsal seçeneklerini ciddi şekilde kısıtladığını iddia eder. Teklik tezi, herhangi bir kanıt grubu E için ve P önermesi için, E'nin P'ye karşı en fazla bir inançsal tutumu gerekçelendirdiğini (*justify*) iddia eder.³⁵ Uzlaşmacılar teklik tezini benimser çünkü böyle bir durumda ihtilaf edenlerden biri mutlaka yanlıştır, bununla birlikte yanlış olanın kim olduğunu gösteren kesin belirleyici bir kanıt yoktur, dolayısıyla kişi görüşünü denginin görüşüne yaklaştırmak zorunda kalır. Richard Feldman'ın da dediği gibi; “Eğer teklik tezi doğruysa, o zaman iki kişinin tam olarak aynı kanıtlara sahip olduğu durumlarda makul bir anlaşmazlık olamaz. Bu kanıt, inanç, inançsızlık veya kararların askıya alınması olsun, tek bir doğru tutumu benzersiz bir şekilde belirler.”³⁶

³³ Jennifer Lackey, “Disagreement and Belief Dependence: Why Numbers Matter”, D. Christensen, & J. Lackey (Ed.), *The Epistemology of Disagreement: New Essays*, Oxford: Oxford University Press, 2013, s. 243.

³⁴ Örneğin Adam Elga'nın uzlaşmacılığı bu teze dayanmaz. Ayrıca Elga teklik tezinin uzlaşmacılıkla önemli bir bağlantısı olduğunu düşünmez. Bkz. Lougheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, s. 40.

³⁵ Jonathan Matheson, “The Case for Rational Uniqueness”, *Logic and Episteme*, 2 (3), 2011, s. 359

³⁶ Richard Feldman, “Reasonable Religious Disagreement”, *Social Epistemology: Essential Readings*, Alvin I. Goldman & Dennis Whitcomb (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2011, s. 148.

Buna karşılık teklik tezini reddedenlerce savunulan ve onun karşıtı olan “epistemik hoşgörü” (*permissivism*) görüşüne göre, bir kanıt grubu birden fazla yanıtı rasyonelleştirebilir.³⁷ Epistemik hoşgörü, Christensen ve Elga tarafından ‘yaşa ve yaşat’ düşüncesi³⁸ olarak adlandırılır. Epistemik hoşgörü düşüncesine neden karşı olduklarını Christensen örnek bir olguyla açıklar: “Arkadaşım ve ben aynı uygulamada doktor olduk. Hastalarımın biri çok ciddi durumda ve arkadaşım ve ben onu inceliyoruz, tıbbi kayıtlarını inceliyoruz, ilgili literatürü okuyoruz ve çelişkili sonuçlara varıyoruz. Görünüşe göre, semptomlarını açıklayabilecek iki teori var. Teori A biraz daha basit ancak Teori B verilere biraz daha iyi uyuyor. Arkadaşım B teorisi için yaklaşık % 65, A için % 35 inanca sahipken, benim için iki rakam tam tersi... A ve B teorilerinin farklı ve birbiriyle uyumsuz tıbbi tedavileri zorunlu kılacağını varsayalım...Hatta varsayalım A teorisinin (tercih ettiğim) gerektirdiği tedavinin dayanılmaz bir acı içerdiğini keşfediyorum.”³⁹ Böyle bir varsayımda Christensen, kendisinin sahip olduğu kanıtları değerlendiren ve kendisinin aksine A teorisine %35 bir doğruluk payı veren arkadaşına, buna rağmen son görüş olarak daha fazla acı verici olan A teorisini tavsiye etmesinin yanlış olacağını söyler.⁴⁰

Bir kanıt grubunun sadece bir inancı destekleyeceğini, dolayısıyla bir kanıt grubuna verilecek tek bir rasyonel cevap olduğunu iddia eden teklik tezine yönelik bazı eleştiriler söz konusudur. Gideon Rosen, “Nominalism, Naturalism, and Epistemic Relativism” adlı makalesinde bir jürinin veya mahkemenin zor bir dava hakkında görüş

³⁷ Miriam Schoenfield, “Permissivism and the Value of Rationality: A Challenge to the Uniqueness Thesis”, *Philosophy and Phenomenological Research*, 99 (2), 2018, s. 286.

³⁸ David Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, *The Philosophical Review*, Vol. 116, No. 2 , 2007, s. 190.

³⁹ Christensen, *a.g.m.*, s.190-191.

⁴⁰ Christensen, *a.g.m.*, s.191.

ayrılığına düştüğünde, sadece ihtilaf olgusunun, birisinin mantıksız olacağı anlamına gelmeyeceğini söyler. Rosen'a göre, kanıtların dikkatli bir şekilde gözden geçirilmesinin, fikir birliğini garanti etmediği epistemik yaşamın bir gerçeği gibi görünmektedir.⁴¹ Bir uzlaşmacı olan Jonathan Matheson, bireylerin aynı kanıt grubunu dikkatli bir şekilde değerlendirip farklı sonuçlara ulaşmasının imkanı konusunda Rosen'a katıldığını söyler, ancak Matheson'a göre, bu durum, bir kanıt grubunun sadece bir inancı desteklediği sonucunu değiştirmez; bununla birlikte zaten teklik tezi kanıt grubunun desteklediği sonucun çok kolay bulunabileceği iddiasını da içermemektedir.⁴²

Teklik tezine bir diğer eleştiri Thomas Kelly'den gelmiştir. Kelly eleştirisini bir örnek üzerinden yapar. Kelly söz konusu örnekte, yarın yağmur yağacağına dair inancı zar zor gerekçelendirebilen bir kanıt grubu varsayar. Öyle ki kanıtlar biraz daha zayıf olsa yarın yağmur yağacağına dair inanç gerekçelendirilmemiş olacaktır. Bu kanıt grubuna göre bir kişi yarın yağmur yağacağına inanırken, aynı kanıta sahip ancak daha temkinli bir diğeri yarın yağmur yağacağına henüz inanmamıştır. Kelly'e göre, bu örnekte daha temkinli olanın diğeri daha az rasyonel olduğu açık değildir.⁴³ Matheson'a göre ise, bu örnekte eğer kanıt yarın yağmur yağacağı inancı için yeterli ise, yargıda bulunmamak zaten bu kanıta verilecek gerekçelendirilmiş bir cevap değildir.⁴⁴

Bize göre, bir uzlaşmacı olan Matheson, Kelly'e verdiği cevapta haklı olmakla birlikte Rosen'a verdiği cevapta yetersizdir. Çünkü teklik tezinde kanıt grubunun desteklediği sonucun kolay bulunamaması bir şeydir, hiç bulunamaması yani her du-

⁴¹ Gideon Rosen, "Nominalism, Naturalism, and Epistemic Relativism", *Philosophical Perspectives*, 15, 2001, s. 71-72; Jonathan Matheson, "The Case for Rational Uniqueness", *Logic and Episteme* 2 (3):35, 2011,s. 366.

⁴² Matheson, *a.g.m*, s. 367-368.

⁴³ Thomas Kelly, "Peer Disagreement and Higher Order Evidence", *Social Epistemology: Essential Readings*, Alvin I. Goldman & Dennis Whitcomb (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2011, s. 214; Matheson, *a.g.m*, s. 369.

⁴⁴ Matheson, *a.g.m*, s. 369.

rumda fikir birliğine ulaşamaması başka bir şeydir. Öyle görünüyor ki, teklik tezi iddialarındaki karmaşıklık, doğruluk ve rasyonellik arasındaki ince ayırmadan kaynaklanmaktadır. Rasyonel yanlış inançlar olduğu gibi irrasyonel doğru inançların da olduğu bilinen bir husustur. Dolayısıyla bir delili değerlendiren jüri pekala iki farklı sonuca ulaşabilir ve iki sonuç da rasyonel olabilir ancak elbette ki sonuçlardan sadece biri doğrudur. Bu konuyu tezimizin ikinci bölümünde daha detaylı bir şekilde ele alacağız.

İhtilafın epistemolojisi literatüründe uzlaşmacılar tarafından savunulan bir ilke daha vardır: bağımsızlık (*independence*) ilkesi/tezi. Christensen bağımsızlığı şöyle tarif eder: “Bir başkasının P hakkındaki ifade edilmiş inancının epistemik güven derecesini değerlendirirken, P hakkındaki kendi inancımı nasıl değiştireceğimi (veya değiştirmeyeceğimi) belirlemek için bunu P hakkındaki ilk inancımın temelindeki akıl yürütmeye dayanmayacak şekilde yapmalıyım.”⁴⁵ Burada uzlaşmacılar, bu ilkeyi kabul etmenin, -ben p’ye inanıyorum, o inanmıyor, o zaman o benim dengim değil- gibi hatalı bir akıl yürütmeyi engelleyeceğini düşünürler. Ancak bizzat Christensen’in ileride göreceğimiz meşhur örneği restoran problemi (*the restaurant case*)’nin aşırı (*extreme*) versiyonu bağımsızlık ilkesinin aleyhinedir.⁴⁶ Kararlılık görüşü savunucularından Bergmann, bağımsızlık ilkesinin hatalı olduğunu düşünür ve bir varsayım üzerinden durumu açıklar. Bergmann’ın varsayımında, siz önce p önermesine inanıyorsunuzdur, bununla birlikte S kişinin p önermesi ile ilgili inancımı güvenilir bir yoldan elde ettiğini düşünüyorsunuzdur (S, p veya ~p’ye inanıyor olabilir), daha sonra ise ~p önermesine inanmaya başlamışsınızdır. Bu sonuca, birincisi bağımsızlık ilkesi ile uyumlu, diğeri bağımsızlık ilkesi ile uyumlu olmayan iki yoldan ulaşabilirsiniz. Birinci yolda, bir kere ~p önermesine

⁴⁵ David Christensen, “Disagreement, Question-Begging and Epistemic Self-Criticism”, *Philosophers’ Imprint*, 11, 2011, s. 1-2.

⁴⁶ Restoran probleminin aşırı örneğinde Christensen arkadaşıyla bulduğu sonuçları değiştiriyor; kendisi sonucu 43\$ buluyorken arkadaşı 450\$ buluyor. Bu durumda ise bağımsızlık ilkesi gereği düşünmesi zor gözüküyor. Bkz. Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, s. 199.

inandıktan sonra, S kişinin p önermesi ile ilgili inancını güvenilir bir yoldan elde ettiğini düşünüyorsanız, bu durum, p önermesine inanmanızı sağlayan yönteme güvenmek için bir neden ile birlikte, p önermesi için size bir çürüten verir; dolayısıyla artık p önermesine ve sizi ona ulaştırmış olan delil ve yönteme rasyonel olarak itimat edemezsiniz. İkinci yolda, bir kere $\sim p$ önermesine inandıktan sonra, daha önce p önermesine inanmış olmanız ve şimdi $\sim p$ önermesine inanıyor olmanız, size S kişinin p önermesi hakkındaki inancını güvenilir bir yoldan oluşturduğu inancınız için bir çürüten verir; böyle bir çürütene sahip olduğunuzda eğer mantıklı bir kişi iseniz artık S kişinin p önermesi hakkındaki inancını güvenilir bir yoldan oluşturduğuna inanmamanız gerekir, dolayısıyla da size p inancınız için bir çürüten veren ve $\sim p$ inancınızla birleştirilebilecek bir inancınız olmaz; çünkü p inancınız çürütülmemiştir ve rasyonel olarak $\sim p$ inancınızla birlikte S kişinin p önermesi hakkındaki inancını güvenilir bir yoldan oluşturduğu inancınız için p inancınız, bir çürüten-saptırıcının (*defeater-deflector*) parçası olabilir.⁴⁷

Bergmann, teorik olarak bu şekilde olan açıklamasını bir örnekle açıklar/netleştirir. Bergmann'ın Matematik Konferansı Olgusu (*Math Conference Case*) adını verdiği olgu şu şekildedir:

Diyelim ki 50 yaşında, alanınızda epey bilgi sahibi bir matematik profesörünüz. Bir matematik konferansındasınız ve konferans otelinde, böyle bir konferansa katılan tipik bir matematik profesörünün giyindiği gibi giyinmiş, sizin yaşınızda bir adamın, konferans programını gösteren bir tabelayı okuduğunu görüyorsunuz. Ona konferans için mi burada olup olmadığını soruyorsunuz ve o da konferans için olduğunu söylüyor. Bu noktada, onun, en azından, diyelim ki, üniversite birinci sınıf matematik düzeyine kadar olan matematik sorularında, kabaca denginiz olduğunu varsayıyorsunuz. Ancak kısa bir süre sonra onunla,

⁴⁷ Michael Bergmann, "Religious Disagreement and Rational Demotion", *Oxford Studies in Philosophy of Religion*, Ed. Jonathan L. Kvanvig, Vol. 6, 2015, s. 27-28.

SAT⁴⁸ puanı düşük olan bir koleje giremeyecek düzeyde matematiksel yetersizlik gösteren şeyler iddia ettiği bir konuşma yapıyorsunuz. (Diyelim ki, adam, her biri sıradan bir yüksekokulun matematik sınıfında C veya daha yüksek notlar alan herhangi birinin doğruluğunu rahatlıkla görebileceği ve açıkça doğru olan on matematiksel iddiayı reddediyor). Adam, ona aynı fikirde olmadığını söyledikten sonra bile inançlarında ısrar ediyor, siz de inançlarının açıkça yanlış olduğunu görebiliyorsunuz.⁴⁹

Burada Bergmann'a göre durum şöyledir: siz p (adamın reddettiği on matematiksel iddia)'nin doğru olduğunu ve adamın $\sim p$ 'ye inandığını görüyorsunuz; ve hemen adamın p açısından güvenilir olmadığı sonucuna varıyorsunuz; p'ye olan inancınızı ve bu inanca ilişkin kanıtlarınızı, adamı denklikten düşürmekte (*demote*) kullanmaktan kaçınıyorsunuz; kısacası, bu adamı bağımsızlık ilkesi ile uyumlu yol ile değil, bağımsızlık ilkesi ile uyumlu olmayan yol ile rasyonel olarak denklikten düşürmüşsünüzdür.⁵⁰ Bergmann'ın verdiği örnekte de görüldüğü üzere, doğruluğu apaçık önermelerle ilgili kararlarda, rutin hayatımız içinde bağımsızlık ilkesine uymayız. Örnekteki matematik profesörünün, matematik konferansına gelen diğer adamı denklikten düşürmesinde rasyonel olmayan bir durum yok gibi gözükmektedir.

Uzlaşmacı/Eşit Ağırlıkçı görüşün başlıca savunucuları David Christensen, Richard Feldman, Adam Elga ve Jonathan Matheson'dır. Şimdi biz bu kişilerin örnekleri ve açıklamaları ekseninde konuyu detaylandıracağız.

⁴⁸ SAT, Scholastic Aptitude Tests, Amerika Birlik Devletleri'nde üniversitelerin lisans bölümlerine öğrenci seçimi ve yerleştirilmesi için yapılan merkezi bir sınavdır. Bkz. Ramazan Baştürk, "Fen ve Teknoloji Alanı Öğretmen Adaylarının Kamu Personeli Seçme Sınavı Başarılarının Yordanması", *İlköğretim Online*, 7(2), 2008, s. 326.

⁴⁹ Bergmann, "Religious Disagreement and Rational Demotion", s. 28.

⁵⁰ Bergmann, *a.g.m.*, s. 29.

Uzlaşmacı görüşün en bilinen örneklerinden biri David Christensen tarafından kurgulanan “restoran problemi” (*the restaurant case*) örneğidir. Bazı kaynaklarda bu örnekten zihinsel matematik (*mental math*) örneği olarak da bahsedilir. Bunun nedeni, olgunun matematiksel bir işlemin sonucu hakkında ihtilaf içermesidir. Örnek şu şekildedir:

Restoran Problemi: Diyelim ki beşimiz yemeğe çıkıyoruz. Hesabı ödeme zamanı geldiğinde, ilgilendiğimiz soru, her birimizin ne kadar borcumuz olduğu. Hepimiz fatura toplamını net bir şekilde görebiliyoruz, hepimiz yüzde 20 bahşiş vermeyi kabul ediyoruz ve kimin ithal su aldığı veya tatlıyı atladığı veya daha fazla şarap içtiği konusunda endişelenmeden, tüm maliyeti eşit olarak bölmeyi kabul ediyoruz. Matematiği kafamda yapıyorum ve her birimize düşen payın 43 dolar olduğu konusunda kendime güveniyorum. Bu arada, arkadaşım kafasında matematik yapıyor ve her birimize 45 dolar düştüğünden emin. Arkadaşımın inancını öğrendikten sonra nasıl tepki vermeliyim?⁵¹

Christensen bu örnekte arkadaşıyla denk olduğunu ortaya koymak için bazı detaylar da verir. Örneğin arkadaşıyla uzun bir birlikte yemeğe çıkma ve hesabı kafalarının bölme geçmişleri vardır ve bu işlemde eşit derecede başarılı olmuşlardır; çoğunlukla ihtilaf etmemişlerdir ancak ihtilaf ettiklerinde de arkadaşları da onun sıklığında doğru çıkmıştır, ayrıca o akşam için ikisi de diğerinden daha yorgun veya daha enerjik, ya da daha fazla şarap veya kahve içmiş değildir.⁵² Christensen’e göre, bu denk ihtilafı olgusunda yapılacak şey oldukça açıktır; kendi işlem sonucu olan kişi başına 43 dolar düştüğü inancına olan güven derecesini düşürüp, arkadaşının sonucu olan kişi başına 45 dolar düştüğü inancına olan güven derecesini arttırmak.⁵³

⁵¹ Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, s. 193.

⁵² Christensen, *a.g.m.*, s. 193.

⁵³ Christensen, *a.g.m.*, s. 193.

Christensen uzlaşmacılık için bir örnek daha verir. “Meteorolog” (*meteorologist*)

adı verilen örnek şu şekildedir:

Ulusal Okyanus ve Atmosfer İdaresi, Ulusal Hava Durumu Servisi vb. tarafından sağlanan mevcut hava durumu verilerine erişimi olan bir meteorolog olduğumu ve bu verileri tahminlerde kullanarak çeşitli modeller uygulamayı öğrendiğimi varsayalım. Bunu daha az restoran problemi gibi, daha çok gerçek yaşam ihtilafı gibi bir olgu yapmak için, modellerin uygulanmasının sadece açık bir hesaplama meselesi olmadığını varsayalım, benzerlik yargıları içerdiğini varsayalım. Verileri iyice inceledikten ve bildiğim çeşitli modelleri uyguladıktan sonra, yarın yağmur yağacağına dair yüzde 55'lik bir güven seviyesine geliyorum. Ama sonra öğreniyorum ki, aynı verileri iyice inceleyen, aynı modelleri bilen meteoroloji okulundaki sınıf arkadaşım sadece yüzde 45'lik bir güven seviyesine ulaşmış. Hatta geçmiş tahminlerin kapsamlı kayıtlarını biriktirdiğimizi varsayabiliriz -bu kayıtlarda o ve ben eşit derecede iyi yapmışız-.⁵⁴

Christensen'e göre, restoran örneğinde olduğu gibi bu örnekte de kendisinin tahmin yapmada daha avantajlı olduğunu düşünmesini gerektiren özel bir sebebi olmadığından, o kendi inancını revize etmelidir.⁵⁵ İki örnekte de gördüğümüz gibi Christensen'in uzlaşmacılık yorumu, denk ihtilafı durumunda inançlara olan güven derecesinin revize edilmesi şeklindedir.

Richard Feldman bir diğer önemli uzlaşmacı isimdir. Onun ihtilaf literatürüne geçmiş ve tartışmalarda kullanılan örneği ise “avlu” (*the quad*) örneğidir:

Varsayalım ki, sen ve ben, cam kenarında duruyor ve avluya bakıyoruz. Birbirimizin mukayese edebilen bir bakış açısına sahip olduğumuzu düşünüyor ve dürüst olduğumuzu biliyoruz. Bana dekan avlunun ortasında duruyor gibi görünüyor.

⁵⁴ Christensen, *a.g.m.*, s. 193-194.

⁵⁵ Christensen, *a.g.m.*, s. 194.

(Bu garip bir şey değil, çünkü makul bir zaman orada durur.) Ben dekanın avluda durduğuna inanıyorum. Bu esnada sen orada bir şey görmüyorsun. Avlunun ortasında hiçkimsenin dolayısıyla dekanın da durmadığını düşünüyorsun. İhtilaf ediyoruz. Bir şey söylemeden önce her birimiz makul bir şekilde inanıyoruz. Daha sonra ben dekanın avluda durmasıyla ilgili bir şey söylüyorum ve durumumuz ortaya çıkıyor.⁵⁶

Feldman'a göre, böyle bir ihtilaf olduğunda, ihtilafın tarafları yargısını askıya almalıdır. Çünkü örnekte de görüldüğü gibi kişiler garip bir şey olduğunu biliyordur ancak problemin hangisinde olduğuna dair bir fikirleri yoktur.⁵⁷ Gördüğümüz üzere Feldman'ın Christensen'inkinden biraz daha farklı bir uzlaşmacılık yorumu vardır. Christensen ihtilaf durumunda inanca olan güven derecesini değiştirmeyi ya da inancı revize etmeyi doğru buluyorken, Feldman yargıyı askıya almayı doğru bulur. Feldman'a göre, denk ihtilafı problemine eksiksiz bir açıklamadan sonra (yani kanıtların paylaşıldığı ve tamamen ortaya konulduğu, kanıt asimetrisinin ortadan kalktığı durumlar) verilecek yanıt, yargının askıya alınmasıdır. Başka bir deyişle, O'na göre, tam açıklama (*full disclosure*)dan sonra makul ihtilaflar (*reasonable disagreements*) ve dolayısıyla karşılıklı olarak tanınan makul ihtilaflar (*mutually recognized reasonable disagreements*) yoktur.⁵⁸

Uzlaşmacı bir diğer isim ise Adam Elga'dır. Elga'nın *Reflection and Disagreement* adlı makalesinde eşit ağırlık görüşünün doğruluğunu göstermek için ortaya koyduğu olgu şöyledir:

Siz ve bir arkadaşınız aynı yarışı, A ve B atları arasındaki bir yarışı değerlendireceksiniz. Başlangıçta, arkadaşınızın bu tür yarışları değerlendirirken sizin kadar

⁵⁶ Richard Feldman, "Reasonable Religious Disagreements", *Social Epistemology: Essential Readings*, Alvin I. Goldman & Dennis Whitcomb (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2011, s. 150-151.

⁵⁷ Feldman, *a.g.m.*, s. 151.

⁵⁸ Feldman, "Epistemological Puzzles about Disagreement," *Epistemology Futures*, Stephen Heatherington (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 235.

iyi olduğunu düşünüyorsunuz. Başka bir deyişle, yarışla ilgili bir ihtilaf durumunda, ikinizin de aynı şekilde yanılma olasılığının yüksek olduğunu düşünüyorsunuz. Yarış yapılıyor ve siz ikiniz bağımsız kararlar veriyorsunuz. Siz A atının kazandığına eminken, arkadaşınız da B atının kazandığına emin.⁵⁹

Elga'ya göre, bu durumda yapılacak şey kişinin kendi inancıyla arkadaşının inancına eşit ağırlık vermesidir yani kişi ikisinin de eşit derecede doğru olduğunu düşünmelidir.⁶⁰ Çünkü Elga'ya göre, sizin daha iyi bir karar verici olduğunuza dair öncü sebepler yoksa, sizin ve arkadaşınızın arasındaki ihtilafın kendisi, hatanın çoğunu arkadaşınızın yaptığına dair bir kanıt olmaz.⁶¹ Yani Elga da bir bakıma Feldman'ın aksine Christensen'in vardığı sonuca varmıştır; O'na göre denk ihtilafında kişi inancına olan güven derecesini değiştirmelidir ve dengiyle ortada buluşmalıdır.

Bir diğer uzlaşmacı Jonathan Matheson diğerlerinden biraz daha ilgi çekici bir örnek verir. Örneğe ilgi çekici dememizin nedeni, diğer örneklerde günlük hayatta karşılaştığımız basit ihtilaflara tanık oluyorken, bu örnekte onlardan daha karmaşık bir konuya değinilmiş olmasıdır. İlerdeki bölümde de göreceğimiz gibi bize göre özellikle dini, felsefi, politik ve ahlaki ihtilaflar biraz daha karmaşık ihtilaflardandır. Matheson'un "epistemologlar ve kötü iblisler" (*epistemologists and evil demons*) adlı örneği şu şekildedir:

Eşit derecede nitelikli iki epistemolog olan Rich ve Alvin'in, kötü bir iblisin dünyanın diğer sakinlerini büyük aldatmacalara maruz bıraktığı bir dünyanın epistemik olarak nasıl olacağı hakkında bir konuşma başlattığını varsayalım. Rich, o dünyanın kurbanlarının inançlarının yine de gerekçelendirilmiş olduğu sonucuna varıyor. Alvin, bunda onların suçu olmasa da kurbanların inançlarının gerekçe-

⁵⁹ Adam Elga, "Reflection and disagreement", *Noûs*, 41 (3), 2007, s. 486.

⁶⁰ Elga, *a.g.m.*, s. 486.

⁶¹ Elga, *a.g.m.*, s. 487.

lendirilmiş olmayacağı sonucuna varıyor. Argümanlarını birbirleriyle paylaşıyorlar, ancak anlaşmazlık yine de devam ediyor.⁶²

Matheson'a göre, Christensen'in restoran veya Elga'nın at yarışı örneğinde olduğu gibi bu örnekte de tarafların her biri artık tartışmalı önermeye yönelik baştaki inançsal tutumlarını korumada gerekçelendirilmiş olmaz, daha ziyade, her biri, karşı tarafın inançsal tutumuna biraz daha yakın olduğunda gerekçelendirilmiş olur.⁶³ Yani Matheson da denk ihtilafı durumunda ilk inanca olan güven derecesinin değiştirilmesinden yanadır.

Uzlaşmacılık görüşünün önemli savunucularının tezlerini örnekleri ile beraber incelemiş olduk. Uzlaşmacılar, denk ihtilafı durumunda denklerin görüşlerinin aynı oranda doğruluk payına sahip olması konusunda hemfikirdir. Christensen, Elga ve Matheson denklerin inançlarını revize etmesi gerektiğini düşünürken, onlardan ayrı olarak Feldman denk ihtilafında doğru olanın herhangi bir yargıda bulunmamak olduğunu savunmaktadır. Elbette ki uzlaşmacılık görüşüne karşı eleştiriler söz konusudur ve biz şimdi bu eleştirileri ortaya koyacağız.

2.3. Uzlaşmacılık ve Eşit Ağırlık Görüşüne Getirilen Eleştiriler

Denk ihtilafı durumunda kişinin inancına devam edemeyeceğini, dengi olduğu kişiye de kendisinininkine kadar doğruluk payı vermesi gerektiğini dile getiren uzlaşmacılara çeşitli eleştiriler getirilmiştir. Bu eleştirilerin en başında uzlaşmacılığın kendine referansla tutarsız (*self-referentially incoherent*), kendi kendinin altını oyan (*self-undermining*) ve kendi kendini çürüten (*self-defeating*) bir görüş olduğu gelir. Daha önce gördü-

⁶² Jonathan Matheson, *The Epistemic Significance of Disagreement*, s. 69.

⁶³ Matheson, *a.g.e.*, s. 69.

ğümüz gibi uzlaşmacılar, epistemik denkler arasında bir konu hakkında ihtilafın farkına varıldığında ya yargıyı askıya almayı ya da inancı revize etmeyi doğru buluyorlardı. Ancak işin aslı uzlaşmacılar da denk ihtilafı problemindeki diğer görüşlerle örneğin kararlılık görüşü savunucularıyla ihtilaf halindedirler ve bu durumda kendi savundukları görüş gereği uzlaşmacılığın doğru olduğuna dair inançlarını değiştirmeleri gerekir. Bu da uzlaşmacılığın kendi kriterini karşılamadığını gösterir. Bu minvalde ilk eleştiriyi Alvin Plantinga yapmıştır denilebilir. Plantinga, “Pluralism:A Defense of Religious Exclusivism” adlı makalesinde, Graves ve Matheson’ın da işaret ettiği üzere kendisi bu adlandırmayı yapmıyor olsa da, uzlaşmacı olarak kabul edilecek bir görüşe itiraz eder.⁶⁴ O, bu görüşü “ılımlı çoğulculuk” (*abstemious pluralism*) olarak adlandırır. Ona göre, ılımlı çoğulcular, “eğer s diğerlerinin p’ye inanmadığını biliyorsa ve p ile ilgili C koşulundaysa, o zaman p’ye inanmamalıdır.” görüşünü savunurlar.⁶⁵ Buradaki C koşulu⁶⁶, 1) diğer dinlerin tamamıyla farkında olmayı, (2) en azından gerçek dindarlık ve adanmışlık gibi görünen çok şey olduğunu bilmeyi ve (3) tüm dürüst ve zeki muhalifleri kendi dini bağlılığınıza ikna edecek hiçbir argüman bilmediğinize inanmayı ifade eder.⁶⁷ Ayrıca s, bir kişiyi ve p ise önermeyi ifade eder. Plantinga’nın ılımlı çoğulculuk tanımına baktığımızda görebileceğiniz gibi ifade ettiği şey tam olarak uzlaşmacıların savundukları şeyin aynısıdır. C koşuluna baktığımızda, epistemik denkliğin din konusu özelinde ifade edilmiş halini görebiliriz. İşte bu koşullarda ılımlı çoğulculuğu eleştiren Plantinga’ya göre, dış-

⁶⁴ Shawn Graves, "The Self-Undermining Objection in the Epistemology of Disagreement," *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers*, Vol. 30 : Iss. 1 , Article 5, 2013, s. 99; Jonathan Matheson, “Are Conciliatory Views of Disagreement Self-Defeating?”, *Social Epistemology*, 29:2, 2015, s. 146.

⁶⁵ Alvin Plantinga, “Pluralism:A Defense of Religious Exclusivism”, *The Philosophical Challenge of Religious Diversity*, Meeker, K. M., & Quinn, P. L. (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 1999, s. 178.

⁶⁶ Plantinga burada din özelinde konuyu ele almış, bu yüzden de koşulda din kelimesini kullanmıştır ancak anlatmak istediği herhangi bir inanç için de uygulanabilir.

⁶⁷ Plantinga, *a.g.m.*, s. 176.

salcılığa karşı entelektüel kibir suçlamaları getiren ılımlı çoğulcunun görüşü kendine referansla tutarsızdır.⁶⁸

Uzlaşmacılığın kendini çürüttüğünü söyleyen bir başka eleştiri, kendisi de bir uzlaşmacı olan Adam Elga'ya aittir. Elga'ya göre uzlaşmacılığa getirilen bu eleştiri haklıdır ve buna doğru düzgün bir cevap verilememiştir.⁶⁹ Elga'nın hem yöneltilen eleştirileri haklı bulup hem de bu görüşü savunmaya nasıl devam ettiğini şimdilik bir kenara bırakarak onun eleştirisine bir bakacağız. Elga, eleştirisinde kendine referansla tutarsız olma durumunu bir analogiyle anlatır. O, önce *Tüketici Raporları* adı altında bir dergi varsayar. *Tüketici Raporları* dergisi düzenli olarak ürünleri inceleyen, değerlendiren ve hangilerinin satın alınacağı konusunda tavsiyelerde bulunan bir dergidir. Bununla birlikte aynı dergi, tüketici derecelendirme dergilerini de derecelendiriyor ve öneriyordur. Elga'ya göre, böyle bir durumda *Tüketici Raporları* dergisi, kendine rakip bir dergiyi tavsiye edemez, bu tutarlı olmaz. Elga, neden tutarlı olamayacağını da bir örnekle açıklar; örneğin *Tüketici Raporları* dergisi, sadece X tost makinesinin alınmasını tavsiye etmektedir, ayrıca tüketici değerlendirme dergileri arasında *Akıllı Alışverişçi* dergisinin daha güvenilir olduğunu söyleyip o dergiyi tavsiye etmektedir, buna mukabil *Akıllı Alışverişçi* dergisi ise sadece Y tost makinesinin alınmasını önermektedir, bu durumda *Tüketici Raporları* dergisi, *Akıllı Alışverişçi* dergisinin önerisine uyulmasını tavsiye edemez.⁷⁰ Örnekte görüldüğü gibi *Tüketici Raporları* dergisi, kendisinininkinden başka bir tost makinesini tavsiye eden *Akıllı Alışverişçi* dergisini daha güvenilir olarak önerirse, kendi tavsiye ettiği tost makinesinin başka bir marka olması gerçeğinden dolayı tutarsız olur. Benzer şekilde epistemik denkler arasında kendisiyle karşıt bir görüşün de kendi görü-

⁶⁸ Plantinga, *a.g.m.*, s. 178.

⁶⁹ Adam Elga, "How to Disagree about How to Disagree", *Disagreement*, Ted Warfield & Richard Feldman (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2010, s. 182.

⁷⁰ Elga, *a.g.m.*, s. 180.

şüyle eşit doğruluk payına sahip olması gerektiğini söyleyip, uzlaşmacılığın yanlış olduğunu savunan denklerinin görüşüne eşit doğruluk payı vermemek tutarsızlık doğuracaktır. Ancak Elga'ya göre, tutarlı bir tavsiye vermenin doğasında kendi doğruluğuna göre dogmatik olmak vardır, bu yüzden tutarlı bir tavsiye verilebilmesi için dogmatik olunmalıdır.⁷¹ Dolayısıyla uzlaşmacılığı savunanlar da ihtilaf hakkındaki ihtilafın çözümünde tutarlı bir tavsiye verebilmek için dogmatik olabilir.

Elga dışında bu eleştiriye karşı çözüm üreten uzlaşmacılar da vardır. Bunlardan biri de Jonathan Matheson'dur. Matheson, bu eleştirilerden kaçmak için uzlaşmacı görüşün formülasyonunda değişiklik yapılması gerektiğini savunur. Değişmesi gereken ilk formülasyon şudur; “eğer 1) t zamanında S1, p önermesi ile ilgili D1 inancını kabul etmede haklı (*justified*) ise ve 2) daha sonraki bir t' zamanında S1, p önermesi ile ilgili kendisinin karşıt görüşü olan D2'yi kabul eden S2'nin, kendisinin epistemik dengi olduğuna inanma konusunda haklı (*justified*) ise, ve 3) t' zamanında S1, S2'nin ulaştığı sonucu göz ardı etmek için çürütülmez (*undefeated*) bir nedeni yok ise, o zaman t' zamanında S1, p önermesi ile ilgili D1 inancını kabul etmede daha az haklıdır (*justified*).”⁷² Matheson'ın değiştirerek son haline getirdiği uzlaşmacı formülasyon ise şudur; “eğer 1) t zamanında S1, p önermesi ile ilgili D1 inancını kabul etmede haklı (*justified*) ise ve 2) daha sonraki bir t' zamanında S1, p önermesi ile ilgili kendisinin karşıt görüşü olan D2'yi kabul eden S2'nin, kendisinin epistemik dengi olduğuna inanma konusunda haklı (*justified*) ise, o zaman t' zamanında S1, p önermesi ile ilgili D1 inancını kabul etme konusunda bir çürüten (*defeater*) elde etmiştir.”⁷³ Matheson'a göre, ihtilafın keşfiyle ortaya çıkan çürüten, uzlaşmacı görüşün yanlışlığı haklılaştırıldığında/

⁷¹ Elga, *a.g.m.*, s. 185.

⁷² Matheson, “Are Conciliatory Views of Disagreement Self-Defeating?”, s. 146.

⁷³ Matheson, *a.g.m.*, s. 154.

gerekçelendirildiğinde çürütülebilir. Eğer bu *çürüten*, çürütülmezse uzlaşmacı görüş gerekli olacaktır.⁷⁴

Şimdi Matheson'ın sözlerini bir örnekle açıklamaya çalışalım. Diyelim ki; “X vardır” ve “X yoktur” şeklinde iki çelişik inanç olsun. “X yoktur” diye bir inancın olması yani açıkça bir ihtilaf, uzlaşmacılığın son versiyonuna göre, “X vardır” inancı için bir *çürüten* verir. Ancak “X yoktur” inancının kanıtlanması/ gerekçelendirilmesi durumunda bu *çürüten* de ortadan kalkacaktır. Eğer böyle bir kanıtlama/ gerekçelendirme olmazsa hakkında bir *çürüten olmasına rağmen* uzlaşmacı görüş devam edecektir. Bize göre, uzlaşmacı görüşün devam edecek olması onun kendi kriterini karşılamadığı gerçeğinde hiçbir şey değiştirmemektedir. Uzlaşmacı görüşe yapılan bu eleştiri Elga'nın da dediği gibi oldukça kuvvetli ve geçerli bir eleştiridir. Bununla birlikte Matheson, bu tür bir kendine referansla tutarsız olma durumunun uzlaşmacı görüşün doğruluğuyla alakalı olmayıp sadece ona inanmakta haklı olunup olunmamakla alakalı olduğunu belirterek⁷⁵ bir bakıma görüşün doğruluğu iddiasını korumaya devam etmeye çalışır. Daha önce de belirttiğimiz gibi elbette rasyonel yanlış inançlar olduğu gibi irrasyonel doğru inançlar da vardır. Ancak açıktır ki doğruya/ hakikate ulaşma yolu gerekçelendirmeden geçmektedir. Bu anlamda kendi koyduğu referansına uymamak bir görüşün doğruluğu için önemli bir dezavantajdır diyebiliriz.

Bir diğer cevap bulma arayışındaki uzlaşmacı isim David Christensen'dir. Christensen, kararlılık görüşünde olanlarla uzlaşmacılık hakkındaki ihtilafta, uzlaşmacı davranıldığında, başlangıç noktasından çok ileriye gitmek durumunda kalınacağını

⁷⁴ Matheson, *a.g.m*, s. 154.

⁷⁵ Matheson, “Disagreement and Epistemic Peers”, <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935314.001.0001/oxfordhb-9780199935314-e-13>, [08.03.2019].

söyler.⁷⁶ Böyle bir durumda uzlaşmacı, uzlaşmacılığa olan inancının güven derecesini düşürecek ve kendini daha kararlı yapacaktır ancak kararlılık görüşünde kararlı olmak durumunda kaldığında ilk görüşünden oldukça uzaklaşmış olacaktır. Christensen, ayrıca kendi kendini zayıflattığı halde doğru olan bir olgu örneği vererek aynı şeyin uzlaşmacılık için de geçerli olacağını söyler. “Minimal alçakgönüllülük” (*minimal humility*) adı verilen prensibe göre; eğer p önermesi hakkında on dakika boyunca düşünüp o önermenin doğru olduğuna karar veriyorsam, daha sonra aynı önerme hakkında uzun uzun düşünen, ilgili kanıtlara ve argümanlara benden daha aşina olan ve daha akıllı bir çok insanın bağımsız olarak ama oybirliğiyle p önermesinin yanlış olduğuna inandığını öğreniyorsam, p’ye daha az güvenmeliyimdir.⁷⁷ Shawn Graves, Christensen’in minimal alçakgönüllülük prensibinin bazı koşullarda kendi kendini zayıflatan bir prensip olduğu konusunda haklı olduğunu söyler. Bunun için p yerine “minimal alçakgönüllülük doğrudur” önermesini koymak yeterlidir.⁷⁸ Bize göre, bir görüşün kendi koyduğu referansını karşılamaması referansta bir hata olduğunu açıkça göstermektedir. Bazı doğrular, bazı koşullarda istisna gösterecek olsa da kendi doğrusuyla çelişmesi kabul edilmesi zor bir durumdur. Uzlaşmacı bir diğer isim Hilary Kornblith’in deyimiyile, tercih etmeyecekleri bir sonuç ancak uzlaşmacı argüman onları rahatsız edici bir durumda bırakmaktadır. Kornblith ekler; “Bundan nasıl kurtulacağını bilmek güzel olurdu.”⁷⁹

Uzlaşmacılığa yöneltelen bir diğer eleştiri onun hatalara yol açtığı yönündeki eleştiridir. Buna göre, uzlaşmacılık doğru kabul edilirse bir failin, onu hakikatten uzak-

⁷⁶ Christensen, “Disagreement as Evidence: The Epistemology of Controversy”, s. 762.

⁷⁷ Christensen, *a.g.m.*, s. 763.

⁷⁸ Shawn Graves, "The Self-Undermining Objection in the Epistemology of Disagreement", *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers*, Vol. 30 : Iss. 1 , Article 5, 2013, s. 104.

⁷⁹ Hilary Kornblith, “Is Philosophical Knowledge Possible?”, *Disagreement and Skepticism*, Diego E. Machuca (ed.), London: Routledge, 2013, s. 274.

laştıracak şekilde inançlarını revize etmesi epistemik olarak rasyonel olacaktır. Eğer bir failin ilk görüşü doğruysa ve uzlaşmacılık onu, inançlarını epistemik denklerine göre değiştirmeye zorluyorsa, o zaman bu değişim onu yanlışa götürecektir. Christensen'in bu eleştiriye cevabı, bir failin, hiçbir zaman yargılarında tamamen yanılmaz olmayacağı yönündedir. Christensen, diğer insanların görüşlerinin, kendi iç gözlemimiz ve sıkı düşünmemizin yanı sıra, bir hata yapıp yapmadığımıza dair kanıt olarak hizmet edeceğini, dolayısıyla da rasyonelliğin bu kanıtı dikkate almayı gerektirdiğini söyler.⁸⁰

Bazı eleştirilere göre ise uzlaşmacılık şüpheciliğe sebep olmaktadır.⁸¹ Bu ise özellikle felsefe, politika, etik ve din konularında can sıkıcı bir sonuçtur. Enoch'a göre, eşit ağırlık görüşü, son derece mantıksız sonuçlara yol açıyor gibi görünmektedir. Belki de aralarında en önemli olanının Elga'nın "omurgasızlık (*spinelessness*)" olarak adlandırdığı şey olduğunu söyleyen Enoch, bunun nedeninin eşit ağırlıktaki bakış açısıyla, felsefi denginiz olarak kabul ettiğiniz kişilerle ihtilaflarda, felsefi görüşlerinize gerçekte olduğundan çok daha az güvenmeniz gerektiği sonucu çıkacağını belirtir. Benzer şekilde ahlaki ve politik denkleriniz olarak kabul ettiğiniz kişilerle olan ihtilafların da, ahlaki ve politik görüşlerinize, belki de yargının askıya alınması noktasına kadar çok daha az güvenmeniz gerektiği sonucu izler. Ve bu böyle devam eder.⁸² Ancak uzlaşmacılar için bir görüşün can sıkıcı olması onu reddetmek için bir neden olamayacağı gibi doğruluğuna da hanel getirmez. Uzlaşmacılara göre, gerçeği amaçlayan bir fail için bu durum, negatif

⁸⁰ Christensen, "Epistemology of Disagreement: The Good News", s. 210; Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, s. 8-9.

⁸¹ Diego E. Machuca, "Conciliationism and the Menace of Scepticism", *Dialogue*, 54 (3), 2015, s. 469; Matheson, "Disagreement and Epistemic Peers", <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935314.001.0001/oxfordhb-9780199935314-e-13>, [08.03.2019]; Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, s. 9.

⁸² David Enoch, "Not Just a Truthometer: Taking Oneself Seriously (but not Too Seriously) in Cases of Peer Disagreement", *Mind*, Vol. 119 (476), 2010, s. 954-955; Machuca, *a.g.m.*, s. 472.

bir sonuç değildir.⁸³ Bize göre, elbette bir görüşün can sıkıcı olması onu reddetmek için yeterli değildir ancak özellikle din gibi önemli bir konuda, kendine denk biriyle ihtilaf eden kişinin, denginin görüşünün doğruluğuna kendi görüşüyle eşit ağırlık vermesi, onun dini bir görüşünün olamaması sonucunu gerektirecektir. Aynı şekilde politikada da eşit ağırlık görüşünü takip edecek bir kişi, hayatı boyunca oy kullanamayacak ve bu kişinin herhangi bir siyasi görüşü de olmayacaktır. Çünkü gerçekte bu meselelerde de kendine denk bir karşıt görüş bulmak her zaman mümkündür. Bu imkandan yola çıkan Thomas Kelly uzlaşmacılığa bir başka eleştiri getiren isimdir. Kelly'e göre, yanılabilir bir epistemik failin bütün mevcut inançları ve her bir inancı hakkında ihtilaf ettiği bir epistemik denginin olması mümkündür; eğer mevcut denk ihtilafı uzlaşmacılığı gerektiriyorsa, mümkün denk ihtilafları da aynı sonucu vermelidir.⁸⁴ Bu ise elbette ki istenmeyen bir sonuçtur ve öyle gözüküyor ki kişinin herhangi bir inanç sahibi olmasının önünde engel görevi görebilir.

Özetle uzlaşmacılık görüşü çok sayıda eleştiri almıştır ve bu eleştiriler oldukça sağlam temelli gözükmektedir. Özellikle uzlaşmacılığın kendi koyduğu ölçütü karşılamaması, kendine referansla tutarsız olması uzlaşmacıların bile kabul ettiği derecede önemli ve ciddi bir eleştiridir. Uzlaşmacıların birçoğu bu eleştirinin kendilerini zor durumda bıraktığını itiraf etmiştir. Kendisi de bir uzlaşmacı olan Adam Elga, uzlaşmacılığın kendisi hakkındaki ihtilafı istisna tutarak bu soruna çözüm bulmaya çalışmış; bir diğer isim Jonathan Matheson ise gerekçelendirilmiş olmak ile doğru olmak arasındaki farka değinerek uzlaşmacılığın doğru olma ihtimalini savunmaya devam etmiştir. Bununla birlikte başta doğru bir inanca sahip olan kişinin uzlaşmacılığa uygun hareket et-

⁸³ Matheson, "Disagreement and Epistemic Peers", <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935314.001.0001/oxfordhb-9780199935314-e-13>, [08.03.2019]; Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, s. 9.

⁸⁴ Thomas Kelly, "The Epistemic Significance of Disagreement", *Oxford Studies in Epistemology*, Vol. 1, John Hawthorne & Tamar Gendler (ed.), Oxford University Press, 2005, s. 181-185; Matheson, *a.g.m.*

mesi ile yanlışa sürükleneceği gerçeği, ayrıca uzlaşmacılığın politika, felsefe, din ve etik alanlarında şüpheciliğe ve yargısız kalmaya sebep olacağı gerçeği gözardı edilmelidir. Uzlaşmacılık, bu konulara ait basit olmayan ihtilaflarda, ister dini, ister siyasi ve ister felsefi olsun bir pozisyon almayı, bir tutum içinde olmayı imkansızlaştırır. Çünkü bu konularda kişinin kendine denk bir karşıt görüş bulması zor değildir. Öyle görünüyor ki denk ihtilafı problemi açısından uzlaşmacılık, basit meselelerin çözümünde yer yer yeterli gözükse de daha karmaşık konulara ait meselelerde yetersiz gözükmektedir. Özellikle felsefe, politika, etik ve din konularında, uzlaşmacılık, kişinin bir pozisyon belirlemesini adeta imkansızlaştırarak olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

2.4. Kararlılık Görüşü

Kararlılık (*steadfastness*) görüşü, denk ihtilafı olgusunda inançların revize edilmesi gerektiğini söyleyen uzlaşmacı görüşün tam karşısında yer alır. Kararlılık görüşüne göre, kişinin kendine denk biriyle ihtilaf etmesi, ihtilaf edilen inanca halel getirmez. Dolayısıyla kişi kendi inancını devam ettirebilir ve bu rasyoneldir. Lackey'e göre, kişinin kendi inancını devam ettirmesi iki şekilde olabilir; ilki benmerkezci (*ego-centric*) yoldur, diğeri doğru akıl yürütme (*correct reasoning*) yoludur. İlkinde kişi denk ihtilafında kendi inancına daha fazla doğruluk payı vermekte haklıdır çünkü o inanç kendine aittir. Diğesinde ise kişi denk ihtilafında kendi inancına daha fazla doğruluk payı vermekte haklıdır çünkü o inanç doğru bir akıl yürütmenin ürünüdür.⁸⁵

Kararlılık görüşü farklı filozoflar tarafından çeşitli argümanlarla savunulmuştur. Biz ilk olarak "Özel Kanıt" (*Private Evidence*) argümanı olarak adlandırılan görüşün sahibi Peter van Inwagen'in yaklaşımını inceleyeceğiz.

⁸⁵ Jennifer Lackey, "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance", Adrian Haddock, Alan Millar, ve Duncan Pritchard (ed), *Social Epistemology*, Oxford: Oxford University Press, 2010, s. 299-300.

Peter van Inwagen, W. Clifford'a atıf yaparak "It Is Wrong, Everywhere, Always, for Anyone, to Believe Anything upon Insufficient Evidence" adını koyduğu makalesinde, eşit derecede zeki ve iyi eğitilmiş filozofların, özgür irade veya nominalizm veya bilimsel açıklamanın kapsayıcı yasa modeli konusunda, her biri diğerlerinin tüm argümanlarının, ayrımlarının ve düşüncelerinin farkında olmasına rağmen nasıl olur da ihtilafa düşebildikleri sorusunu sorar. Hatta kendisinin özgür iradenin determinizmle bağdaşmadığına ya da gerçekleştirilmemiş olasılıkların fiziksel nesnelere olmadığına ya da insanların dört boyutlu şeyler olmadığına dair inançlarının tam aksini düşünen, gerçekten zeka, içgörü ve yetenek sahibi olduğunu söylediği filozof David Lewis ile arasındaki ihtilafı örnek verir. Ona göre, kendisi bu inançlara sahip olmakta haklı (*justified*)dır. Ancak bu fikre nasıl erişebildiğini bilmediğini söyler ve bunun felsefi bir soru olduğunu ve onun doğru cevabı hakkında kesin bir fikrinin olmadığını söyler. Onun en iyi tahmini kendisinin Lewis'te olmayan felsefi bir içgörüyü (*insight*) sahip olduğudur. Ayrıca bu içgörü, paylaşılamaz (*incommunicable*)dır. Buna rağmen van Inwagen, en iyi tahmininin yanlış olabileceğini söyler. Onun bu konuda emin olduğu tek şey, sorunun iyi bir cevabının olması gerektiğidir. Van Inwagen'a göre, böylesi ihtilaflar şüphecilikçe yol açacaktır; şüpheciliktense böylesi bir tutum daha mantıklıdır. Ona göre, sebebi ne olursa olsun, eşit derecede nitelikli başka filozoflar tarafından reddedilen bir felsefi tezin kabul edilmesi mümkün olmalıdır.⁸⁶ Van Inwagen, "We're Right. They're Wrong" adlı makalesinde söz konusu paylaşılamaz içgörü için bir örnek de verir. O, bazen, kimse fark etmese bile karısının kızdığını bildiğini, bunu nasıl bildiğini kimseye açıklayamadığını ve bu tür durumlarda karısının kızgın olduğuna olan inancının, tamamen zihninde yatan ve kelimelere dökemediği bazı kanıtlara dayandığını söylemenin ona makul

⁸⁶ Peter van Inwagen, "It Is Wrong, Everywhere, Always, for Anyone, to Believe Anything upon Insufficient Evidence", https://andrewmbailey.com/pvi/Wrong_Evidence.pdf, [08.10.2020].

geldiğini söyler.⁸⁷ Benzer şekilde, van Inwagen'a, özgür irade sorunu konusunda da David Lewis ile onun aynı kanıtı sahip olduğunu söylemek ve bunun ikisinin de rasyonel olmasını ya da rasyonel olmamasını gerektirdiğini kabul etmek daha makul gelir. Ancak yine de onun için ikisinin de rasyonel olduğunu söylemek kolay savunulur bir şey değildir. Filozof olarak girdiği çıkmazı itiraf eden van Inwagen, deneysel olarak doğrulanabilir gerçekler dışındaki şeyler hakkında agnostik olmaya isteksiz olduğunu söyler.⁸⁸

Kararlılık görüşünün ikinci bir savunması özgüven (*self-trust*) üzerinden yapılır. Richard Foley, David Enoch ve Linda Zagzebski bu görüşün önemli isimlerindedir. Buradaki iddia, temel bir kendine güvene sahip olmanın rasyonel olduğu ve bu kendine güvenin, aynı fikirde olmayan bir denginizi göz ardı etmenize rasyonel olarak izin verdiğidir.⁸⁹ Foley'e göre, bir konu hakkında, konuyu değerlendirmede eşit derecede iyi bir konuma sahip, eşit derecede yetenekli, eşit derecede bilgilendirilmiş ve kendisi ile bu konu üzerine eşit bir çaba ve süre harcamış biriyle yine de ihtilaf ediliyorsa, kendisine yanlışlığı gösterilene kadar ya da ikisinden birinin veya her ikisinin nerede yanlış yaptığını anlayana kadar konu hakkındaki yargının devam ettirilmesi makuldür. Bununla birlikte Foley, onunla ihtilaf eden kişileri kolayca gözardı edemeyeceğini söyler. Foley'e göre, başkasının bir şeye inanması onun da o şeye inanması için ilk bakışta kendisine bir sebep verir. Ancak kendisinin o inanç ile çelişen bir görüşü varsa, söz konusu ilk izlenimden dolayı gelen sebep çürütülmüş olur.⁹⁰ Foley, en temel bilişsel yetilerimize güvenin entelektüel yaşamımızın merkezi bir parçası olduğunu söyler.⁹¹ Ona göre, en temel yeti-

⁸⁷ Peter van Inwagen, "We're Right. They're Wrong", *Disagreement*, Ted Warfield & Richard Feldman (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2010, s. 25.

⁸⁸ van Inwagen, *a.g.m.*, s. 27-28.

⁸⁹ Matheson, "Disagreement and Epistemic Peers".

⁹⁰ Richard Foley, *Intellectual Trust in Oneself and Others*, London: Cambridge University Press, 2004, s. 110-111.

⁹¹ Foley, *a.g.e.*, s. 24.

lerimizin, yöntemlerimizin ve görüşlerimizin muhtemelen güvenilir olduğunu göstermenin tek yolu, aynı yetilerden, yöntemlerden ve görüşlerden yararlanmaktır; araştırma, her zaman kendi entelektüel yetelerimize ve onların ürettikleri görüşlere olan güvenin önemli bir unsurunu içerir, bu yüzden böyle bir inancın yani entelektüel özgüvenin olması gerekmektedir.⁹²

Bir diğer isim David Enoch, eşit ağırlık görüşünün ana motivasyonunun kendi adlandırmasıyla doğruluk ölçer (*truthometer*) görüşü olduğunu söyler; eşit ağırlık görüşü adeta denk her insanı bir doğruluk ölçer olarak varsaymaktadır.⁹³ Enoch, kendinizden farklı iki kişinin arasında oluşan denk ihtilafı ile kendiniz ile bir kişinin arasındaki denk ihtilafının aynı olmadığını düşünür. Enoch'a göre, birinci şahıs bakış açısından dolayı hepimiz doğruluk ölçerizdir ancak kendinizin de dahil olduğu bir ihtilafta kendinizi kolay eleyemezsiniz.⁹⁴ Bununla birlikte Enoch, denk ihtilafında gerekçelendirilmiş genel bir strateji olmadığını söyler.⁹⁵ Bir diğer isim Zagzebski'ye gelince, ona göre, geçmişte insanlar muhtemelen en değerli inançlarından bazılarının diğer insan gruplarının inançlarıyla çatıştığını fark etmeye başladıklarında, yüzyıllar boyunca bunu kendi inançları için bir sorun olarak görmediler. Bu insanlar, bu soruna, sadece kendilerinin haklı olduklarını, onlar gibi düşünmeyenlerin var olduğunu, öyleyse onların yanılıyor olduğunu söyleyerek cevap verdiler. Ancak Zagzebski'ye göre, bu cevabı iyi niyetle verebileceğimiz zamanı geride bıraktık.⁹⁶ Zagzebski, Foley'in epistemik özgüvenle ilgili kişiyi

⁹² Foley, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁹³ Çünkü kendi inancımızın doğruluğuna olan güveniniz bir başkasıyla ihtilaf ettiğinizde düşmek durumundadır.

⁹⁴ David Enoch, "Not Just a Truthometer: Taking Oneself Seriously (but not Too Seriously) in Cases of Peer Disagreement", *Mind*, Vol. 119 (476), 2010, s. 959-963.

⁹⁵ Enoch, *a.g.m.*, s. 995.

⁹⁶ Linda Zagzebski, "Self-Trust and the Diversity of Religions", *Philosophic Exchange*, Vol. 36 : No. 1 , Article 1, 2006, s. 63.

bilişsel ve algısal yetiler ve kişinin zaten sahip olduğu bir dizi inançla sınırladığını ancak bundan daha fazlası olması gerektiğini, duyguların da hesaba katılması gerektiğini söyler.⁹⁷ Zagzebski, kendi duygularından daha çok (eşit ağırlık görüşünün farklı adlandırılması sayabileceğimiz) entelektüel eşitlikçiliğe⁹⁸ güvenmek için daha az sebebi olduğunu söyler. Burada başkalarını takdir etme (*admiration*) duygusundan bahseder. Ona göre, başkalarını takdir etme, aldatıcı bir duygudur; bir yandan, ahlaki yaşam için merkezi bir öneme sahiptir, çünkü öğrendiğimiz şeylerin çoğu taklittir ve takdir etme, taklit etmeye değer olanları olmayanlardan ayırmak için kullandığımız duygudur; ancak başkalarını takdir etmenin samimi olduğu zaman bile, temel inançlarımız söz konusu olduğunda taklit ile yanıt vermeyen bir yanımız vardır.⁹⁹ Bununla birlikte Zagzebski, özgüvenin, Foley'in onu her zaman kendi inancı ile bir başkasının inancı arasındaki bir ihtilafta kendi lehine çözmeye sevk edeceğini söylemesinin bir yanılgı olduğunu söyler. Bunun için, yakın zamanda yayınlanan bir kitabı okumadan aceleyle bir inanç oluşturduğu ve sonra entelektüel yargısını takdir ettiği ve kitabı açıkça daha dikkatli bir şekilde incelemiş olan bir tanıdık tarafından kitap hakkında aksi bir fikir beyan edildiği varsayımını içeren bir örnek verir. Bu durumda Zagzebski'ye göre, özgüven, ona inancını değiştirmesini söyler. Çünkü o kişiye duyduğu takdir etme duygusuna, sahip olduğu belirli bir inanca güvendiğinden daha fazla güveniyordur. Hatta belki de kendi inancını oluşturma biçimini, diğer kişinin inancını oluşturma biçimini takdir ettiği kadar takdir etmiyor da olabilir.¹⁰⁰

⁹⁷ Zagzebski, *a.g.m.*, s. 69.

⁹⁸ Zagzebski'de entelektüel eşitlikçilik, kökeni John Locke'a dayanan ve tüm normal insanların bilgi edinme kapasitesinde eşit olduğunu söyleyen bir fikirdir. Bu fikre göre, bazılarının daha fazla uzmanlık kazanmış olması veya bazı alanlarda bilgiye daha fazla erişime sahip olması bir yana, epistemik seçkinler yoktur. Bkz. Zagzebski, *a.g.m.*, s. 63.

⁹⁹ Zagzebski, *a.g.m.*, s. 74-75.

¹⁰⁰ Zagzebski, *a.g.m.*, s. 72.

Kararlılık görüşünün bir diğer savunucusu Michael Bergmann, hata teorisi olarak adlandırdığı bir kavram üzerinden hareket eder. Ona göre, kendisine denk biriyle ihtilaf etmek, o kişiye kendi inancı hakkında bir çürüten vermek zorunda değildir; sadece ihtilaf edilen kişinin ihtilaf konusu hakkında kendisinden daha güvenilir olduğu düşünülüyorsa çürütene sahip olunur.¹⁰¹ Bergmann, denklerden birinin, karşıt görüşte olduğu kişi ile ilgili, ihtilaf edilen önerme hakkındaki içgörüsünün gerçek bir içgörü olmadığına dair bir hata teorisi varsa; o kişinin denk ihtilafına rağmen kendi inancına devam edebileceğini söyler, çünkü o kişi içsel olarak¹⁰² rasyonel olacaktır.¹⁰³ Bununla birlikte Bergmann, dışsal olarak da rasyonel olacağı görüşündedir. Hatta ona göre, böyle bir durumda ihtilaf eden kişilerin ikisi de içsel ve dışsal olarak rasyoneldir.¹⁰⁴ Yani Bergmann iki denk arasında makul bir ihtilafdan söz edilebileceğini söyler. Bunun için ahlakla ilgili biraz rahatsız edici bir örnek de verir. Verdiği örnekte, ebeveynlerini ve kardeşlerini izlemeye zorlayarak küçük çocukları yavaşça onların önünde öldürmekten zevk alan Jack adında bir kişiyi varsayar. Jack'in bu davranışıyla ilgili üç kişi ahlaki açıdan ihtilaf etmektedir; bunlardan biri söz konusu davranışın ahlaken yanlış olduğunu savunmaktadır, diğeri etik egoist olup Jack'in kişisel çıkarını maksimize ettiği sürece Jack'in bu davranışının ahlaki açıdan doğru olduğunu düşünmektedir; bir diğeri ise ahlaki nihilist olup Jack'in davranışının ahlaki olarak yanlış olmadığını düşünmektedir çünkü ona göre ahlaki gerçekler yoktur ve ahlaki olarak yanlış veya ahlaki olarak doğru

¹⁰¹ Michael Bergmann, "Rational Disagreement after Full Disclosure", *Episteme*, 6 (3), 2009, s. 343.

¹⁰² Epistemolojide içselcilik/ dışsalcılık ayrımıyla ilgili olarak şunu söyleyebiliriz ki; içselciler gerekçelendirilmenin, düşünen kişi için bütünüyle içsel konulara bağlı olduğunu savunurlar; dışsalcılar ise inanç gibi bazı zihinsel içerikleri anlamının kısmen, neredeyse bütünüyle, dışsal süreç ve niteliklere bağlı olduğunu savunurlar. Bkz. Kemal Batak, "Epistemik İçselcilik ve Dışsalcılık", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 2008, s. 39.

¹⁰³ Bergmann, "Rational Disagreement after Full Disclosure", s. 338.

¹⁰⁴ Bergmann, *a.g.m*, s. 340-342.

olan hiçbir şey yoktur. Bu durumda Jack'in davranışının ahlaki açıdan yanlış olduğunu sadece bir kişi düşünmektedir. Dahası, her biri, sahip oldukları hata teorileri de dahil olmak üzere, diğer ikisinin kendi görüşlerini destekleyen güçlü açık içgörülere sahip olduğuna inanmaktadır. Tüm bunların ışığında, Jack'in davranışının yanlış olduğunu düşünen kişinin kendi içgörüsü hakkında önemli şüpheleri olmalı demek, Bergmann'a göre doğru değildir, pekala bu kişi rasyoneldir.¹⁰⁵

Sonuç olarak, kararlılık görüşünü savunanlar, bir konu üzerinde, epistemik denk biriyle ihtilaf edilmesi durumunda kişinin kendi inancını korumaya devam etmesinin rasyonel olduğunu söyler. Bu bazen van Inwagen'in savunduğu gibi paylaşılamaz bir içgörüden; bazen Foley, Zagzebski ve Enoch'un savunduğu gibi herkeste olması gereken epistemik özgüvenden ve bazen de Bergmann'da olduğu gibi denginizin hata yaptığını dair içgörünüzden ötürüdür. Şimdi kararlılık görüşüne getirilen eleştirileri inceleyeceğiz.

2.5. Kararlılık Görüşüne Getirilen Eleştiriler

Denk ihtilafında, kişinin kendi inancına devam etmesinin rasyonel olduğunu söyleyen kararlılık görüşü savunucuları da eleştirisiz kalmamıştır. Van Inwagen'in Özel Kanıt görüşüne getirilen eleştirilerle başlayacak olursak, bu görüşe getirilen eleştirilerden biri, söz konusu paylaşılamaz içgörünün kanıtsal denkliği bozacağı yönündedir.¹⁰⁶ Buna göre, denklerden birinde bulunan ama diğerinde bulunmayan ve paylaşılamaz olduğu için diğer dengin sahip de olamayacağı bir kanıt söz konusu olduğundan kanıtsal

¹⁰⁵ Bergmann, *a.g.m.*, s. 345-346.

¹⁰⁶ Bryan Frances ve Jonathan Matheson, "Disagreement", <https://plato.stanford.edu/entries/disagreement/>, [02.09.2019].

denklik bozulur. Bir diğ er itirazcı Feldman, özel bir kanıtın ya da apaçıklık hissinin¹⁰⁷, bizi problemden kurtaramayacağını söyleyerek bu görüşün yanlışlığına vurgu yapar. Feldman'a göre, ihtilafın her iki tarafı da kendine ait özel içgörüy e veya apaçıklık hissi-ne sahip olabilir; ayrıca her biri diğ erinin içgörüsünü ve bu içgörünün kanıtsal bir gücü olduğunu da bilir. Böyle bir durumda, Feldman, her ikisinin de kendi inancını haklı çıkarması için bir dayanak göremediğini söyler. Çünkü bu durumda, P için kanıt olduğ una dair kanıt, P için kanıttır. Diğ erinin bir içgörüy e sahip olduğunu bilmek, her birine kanıt sağlar.¹⁰⁸ Feldman burada her iki tarafın da içgörüy e sahip olabileceğini söylerken haklıdır. Dolayısıyla ona göre, her iki taraf da kendine özel içgörüy e sahip olduğ undan kendi inancına devam edebilecektir ve bu da problemin çözümüne hiçbir katkı sağlamamaktadır. Bizim ilerleyen bölümlerde kendi argümanımızı ortaya koyarken değ ineceğ imiz ve detaylandıracağımız gibi doğru (hakikat) tek olmasına karşın, bazen bir kanıt veya kanıtlar grubunun konu hakkındaki bütün karşı ihtimalleri ortadan kaldırmakta yetersiz olduğ u yani her iki tarafın da inancına devam etmekte epistemik olarak haklı olabileceğ i ihtilafların varlığı inkar edilemez. Bize göre bu tip olgularda problem tam olarak çözüme kavuşmamış olsa da, ayrıca hakikat olan bulunamamış olsa da temelsiz değ il de bir kanıtı dayanarak hareket etmek ve inanca devam etmek makuldür.

Özgüven üzerinden yapılan kararlılık görüşüne David Christensen, Richard Feldman ve Jonathan Matheson itiraz etmiştir. Christensen'e göre, birinci şahıs bakış açısı dogmatik bakış açısı değ ildir; kişinin bilişsel bir hata yaptığ ı olasılığ ını inkar etmeyi veya görmezden gelmeyi gerektirmez. Yine Christensen, birinci şahıs bakış açısının, daha akıllı veya daha az taraflı olduğ una ya da başka şekillerde kanıtlara daha iyi

¹⁰⁷ Feldman burada, van Inwagen'e benzer bir görüş e sahip olup, kişiye özel kanıtı 'apaçıklık hissi' olarak adlandıran Gideon Rosen'a gönderme yapar. Bkz. Feldman, "Reasonable Religious Disagreements", s. 150.

¹⁰⁸ Feldman, *a.g.m.*, s.151.

tepki verdiğine inandığı arkadaşlarından dolayı kendisini düzeltmeyi kabul etmeye engel oluşturmadığını söyler.¹⁰⁹ Matheson, birinci şahıs bakış açısının öneminin denkler arasında olmayan örneğin bir uzmanla olan ihtilafı ortaya çıkabileceği görüşündedir. Ona göre, bir uzmanla yani bir konu hakkında epistemik olarak bizden daha iyi konumda olan biriyle ihtilaf ettiğimizde, onun görüşünü benimsememiz gerekir; bu da birinci şahıs bakış açısını sorgulamamız için bize bir sebep verir.¹¹⁰ Feldman ise özgüvenin felsefi literatürde genel kullanımının şüpheli endişelere verilen yanıt şeklinde olduğunu ancak ihtilaf bağlamında kullanıldığında yararlı sonuçlar vermeyeceğini söyler. Ona göre, tam açıklama durumlarında, kişi genel olarak güvenilir gördüğü başka bir kişiyle kendini bir tutmaktadır. Kişi, olayların kendine ve diğerine nasıl görüldüğü temelinde dengeleyici bir sebebe sahiptir. Kişinin nesnelere kendi bakış açısı, bu diğer kişinin görüşlerinin entelektüel değeri olduğu görüşünü desteklemektedir. Başka bir deyişle, kişinin meşru olduğu iddia edilen özgüveni, ihtilafı kendi lehine çözmesi gerektiğini dikte etmez.¹¹¹ Bize göre, bir yargıya varma aşamasında kendi bilişsel yetelerimizden ve bilişsel süreçlerimizden, başkasının bilişsel yetelerine ve bilişsel süreçlerine oranla daha emin olmamız doğal bir gerçekliktir. Bunun sonucunda kendi sürecimizi daha iyi bildiğimizden, kendi yargımıza bir başkasının yargısından daha fazla güveniriz. Ama bir uzmanla karşılaştığımızda onun yargılarını değerlendirmeye alıp kendi yargımızda değişikliğe gitmemiz elbette daha rasyonel olandır. Bu anlamda Christensen ve Matheson, birinci şahıs bakış açısının sorgulanabilirliği konusunda haklıdır. Ancak karşımızda bir uzman yoksa ve en önemlisi delilleri yeterli olmayan biriyle ihtilaf ediyorsak, kendi bilişsel yetelerimiz ve bilişsel süreçlerimizden daha emin olmamız dolayısıyla kendi inan-

¹⁰⁹ Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, s. 204.

¹¹⁰ Matheson, “Disagreement and Epistemic Peers”.

¹¹¹ Feldman, “Epistemological Puzzles about Disagreement”, s. 227.

cımıza devam etmemiz rasyonel olandır. Benzer şekilde bir denk ihtilafında Feldman'ın da dediği gibi karşıdaki kişiyi kendimize denk görmemiz, ona da kendimizinki kadar doğruluk payı verebileceğimizi gösterebilir ve elbette bu durumda özgüvenimiz bize ihtilafı kendi lehimize çözmemiz gerektiğini dikte etmez. Ancak aynı bakış açısıyla karşıdaki kişi lehine çözmemiz gerektiğini de dikte etmez. Bir seçim yapılacak olursa da kendi bilişsel yetilerimiz ve bilişsel süreçlerimizden daha emin olmamız dolayısıyla kendi inancımızı seçeriz. Böyle bir durumda benzer seçimi karşı taraf da yapacaktır. Bu anlamda daha önceki eleştirilerde olduğu gibi ihtilaf çözümsüz kalabilir. Bize göre, burada da önemli olan nokta delillerdir. Özgüven, yeterli ikna edici delillere sahip olmadan tek başına bir çözüm değildir. Özgüven kendini delillere dayandırdığı takdirde rasyonel olur.

Bergmann'ın hata teorisi görüşüne itiraz Matheson'dan gelmiştir. Matheson, hata teorisi görüşünün, denk ihtilaflarına rasyonel yanıtın Kararlılık Görüşü olduğunu desteklemekten çok, denk ihtilafından kurtulmanın bir yolunu sağladığını söyler. Ona göre, hata teorisi görüşünde, taraflar, kendi hata teorilerinin gerekçelendirilmiş olduğunu, yine birbirlerine denk olduklarını düşünmektedir, dolayısıyla tarafların hata teorileri konusunda epistemik denkler olduklarına inanmakta da gerekçelendirilmiş oldukları varsayılabilir. Bu durumda keşfedilen ihtilafın hata teorilerine inanmak için önceki gerekçelendirmeyi bozmadığını gösterecek bir nedene ihtiyacımız olur. Çünkü ne de olsa, her bir taraf, kendi hata teorisi konusunda epistemik denk olduğuna inanmakta haklı olduğu birinin kendisiyle aynı fikirde olmadığını keşfetmiştir.¹¹² Yani Matheson'a göre, ihtilafın farkına varıldıktan sonra tarafların gerekçelendirilmiş gördükleri kendi hata teorilerinin gerekçeleri tekrar gözden geçirilip ortaya konmalıdır. Bize göre, Bergmann'ın hata teorisi görüşü, van Inwagen'in özel kanıt görüşüyle benzer

¹¹² Matheson, "Disagreement and Epistemic Peers".

şekilde değerlendirilebilir. Her ikisinde de subjektif bir durum söz konusudur ve bundan ötürü iki taraf da haklı bir şekilde rasyoneldir. Doğru tek olmasına rağmen çözüme kavuşması zor ihtilafların varlığı yadsınamaz. Ancak bize göre, bu çözümsüzlüğün sebebi taraflardan birinin diğerinde olmayan içgörüsü veya hata teorisi olmasından ziyade delillerdeki ikna ediciliğin yetersizliği olmalıdır.

Toparlayacak olursak, Kararlılık görüşünün savunucuları gerek diğerinde olmayan özel bir kanıtı sahip olduklarını düşünerek, gerek kendi bilişsel süreçlerini iyi bildiklerinden kendi inançlarına özgüvenin önemini ortaya koyarak, gerekse de yine kendilerine özel olan diğerinde olmayan hata teorisinin rasyonelliğini savunarak denk ihtilafı problemini kendi lehlerine çözmüşlerdir. Bize göre, denkleriyle aralarında olan simetriyi bozarak çözmeye çalışmış gibi görünmektedirler. Ancak aynı durum diğer taraf için de geçerli olacağından, dolaylı olarak ihtilafın çözümsüz kalmasına sebep olmuşlardır. Oysa kişiye özel olmayan delillerle çözülebilecek ihtilaflar vardır. Ayrıca bu tutum, epistemik egoistlik olarak da görülebilir. Bununla birlikte Kararlılık görüşü, çözüme kavuşamayan ihtilafların var olması ve bu durumlarda her iki tarafın da kendi inancına devam etmede rasyonel olacağı konusunda doğru çizgidedir. Ancak daha önce de dediğimiz gibi bize göre ihtilafların çözümünde belirleyici etken deliller olmalıdır. Kararlılık görüşünü savunanların yaptığı gibi, denk ihtilafının çözümü, karşı tarafı, kendine epistemik denk olmaktan düşürmek dışında bir yol olmalıdır. Yani daha çok karşı tarafla ilgili değil, kişinin elindeki delillerle ilgili olmalıdır. Şimdi uzlaşmacı veya kararlılıkçı tarafta olmayan Thomas Kelly ve onun Toplam Kanıt Görüşü'nü inceleyeceğiz.

2.6. Toplam Kanıt Görüşü

Önceki kısımlarda daha fazla savunucusu olan uzlaşmacı ve kararlılık görüşlerini inceledik. Bu görüşlere karşılık “toplam kanıt” (*total evidence*) görüşünü ortaya koyan Thomas Kelly, net bir şekilde eşit ağırlık görüşünü ve uzlaşmacı görüşü reddeder. Ona göre, t_0 anında, E toplam kanıtına göre H önermesine 0.2 oranında inanan birinin yani daha doğru ifadeyle H önermesinin yanlış olduğunu düşünen birinin, E kanıtına doğru yanıtı vermiş olmasına rağmen; t_0 anında, E toplam kanıtına göre H önermesine 0.8 oranında inanan bir dengiyle karşılaşınca t_1 anında H önermesine olan güven derecesini 0.5 olarak revize etmesi tuhaf bir sonuç olarak karşımıza çıkar. Kelly, eşit ağırlık görüşünün sonucunda, E'ye göre H'nin durumunun tamamen ilgisiz bir sonuç doğruluğuna dikkat çeker.¹¹³ Kelly'nin örneğinde, E kanıt grubuna göre biri doğru değerlendirilmiş, biri yanlış değerlendirilmiş iki sonuç vardır ve her ne kadar taraflar kimin doğru olduğu bilgisinden yoksun olsalar da doğru olan kişinin yanlış olan kişiye göre inancını revize etmesi gerekmiştir. Tabi bu gereklilik eşit ağırlık görüşüne göredir. Kelly'e göre, rasyonellik bunu gerektirmemelidir.¹¹⁴

Kelly, eşit ağırlık görüşünü tatminkar bulmadığı gibi, “bağımsız ağırlık vermeme görüşü (*no independent weight view*)” olarak adlandırdığı bir bakıma kararlılık görüşüne oldukça benzeyen görüşü de tatminkar bulmaz. Kelly, bağımsız ağırlık vermeme görüşünü, “denk ihtilafının bazı olgularında, kişi denginin fikrine hiç ağırlık vermese bile tamamen rasyonel olabilir.” olarak tanımlar.¹¹⁵ Burada hiç ağırlık vermekten kasıt anlaşılacağı üzere doğruluk payı vermemektir. Kelly, bu görüşe itirazını bir olgu üzerinden yapar, alıntılacak olursak:

¹¹³ Kelly, “Peer Disagreement and Higher Order Evidence”, s. 190-192.

¹¹⁴ Kelly, *a.g.m.*, s. 189.

¹¹⁵ Kelly, *a.g.m.*, s. 198.

Profesyonel bir matematikçisiniz. Matematik topluluğunda, belirli bir matematiksel varsayıma önemli ve uzun süredir devam eden bir ilgi var. (Buna Varsayım-Conjektüre- deyin). Hakkında tahmin etmeye zorlandığında, topluluğun bazı üyeleri Varsayımın doğru olduğunu, diğerleri bunun yanlış olduğunu tahmin eder; herkes, şu ya da bu şekilde kesin bir görüşü haklı çıkaracak bir dayanak olmadığı konusunda hemfikirdir. Sonra, bir gün, beklenmedik şeyler olur: çalışmanızda tek başınıza, Varsayımı kanıtlamayı başarabilirsiniz. Kanıtınızı baz alarak, Varsayımın doğru olduğundan son derece emin olursunuz. Yüksek güven dereceniz, tamamen gerekçelendirilmiş olduğunun farkına vardığınız -ki bu konuda doğrusunuzdur- gerçek bir kanıtı dayanmaktadır. Daha sonra, yargısına saygı duyduğunuz bir meslektaşınıza kanıtı gösterirsiniz. İş arkadaşınız, kanıtı büyük bir özenle inceledikten sonra, şaşırtıcı bir şekilde bunun doğru olmadığını beyan eder. Daha sonra, kanıtı başka bir meslektaşınıza, ardından üçüncü bir kişiye ve sonra dördüncüye gösterirsiniz. Meslektaşlarınıza bağımsız olarak yaklaşır ve kanıtınızın durumu hakkındaki yargılarına varırken birbirlerinden etkilenmemelerini sağlamak için özen gösterirsiniz. Ancak her durumda yargı aynıdır: kanıt sağlam değildir. Nihayetinde, kanıtınız kimseyi ikna etmez: tüm matematik topluluğu, kanıtınızın sağlam olmadığına ve bu nedenle, Varsayımın statüsünün fazlasıyla açık bir soru olarak kaldığına dair inancında birleşmiş durumdadır.¹¹⁶

Bu olguda Kelly, kişinin dengine hiç doğruluk payı vermemesinin rasyonel olmayacağı görüşündedir. Ona göre, kişi gerçekte kanıtı kusursuz bir şekilde yanıt vermiş olsa bile, performansının kusursuz olduğundan şüphe duyması için bir neden olabilir. Bu neden, bir denginin aynı kanıtı farklı yanıt vermesiyle elde edilmiş olur. Kişinin kanıtı farklı bir şekilde yanıt veren dengine hiçbir ağırlık vermemesi yani ona hiçbir doğruluk payı vermemesi demek, kanıtı yanlış değerlendiren kişinin dengi olduğuna kesinmiş gözüyle bakması demektir.¹¹⁷

¹¹⁶ Kelly, *a.g.m.*, s. 198-199.

¹¹⁷ Kelly, *a.g.m.*, s. 200.

Bu konuda Kelly'nin "birinci dereceden kanıt" (*first order evidence*) ve "yüksek dereceden kanıt" (*higher order evidence*) ayırımına da değinmemiz faydalı olacaktır. P önermesi için birinci dereceden kanıtlar, doğrudan P ile ilgili kanıtlardır. P önermesi için yüksek dereceden kanıtlar ise P için kişinin kanıtıdır.¹¹⁸

Kelly'de ihtilaf durumunda ihtilafın farkına varılmadan önce kişinin yargısının dayandığı kanıt birinci dereceden kanıttır. İhtilaf farkedildikten sonra ve denginin kendisiyle aynı görüşe sahip olmadığını öğrendikten sonra, denginin kendisiyle aynı düşünmediğinin bilgisini içeren kanıt ise yüksek dereceden kanıttır. Kelly'e göre bazı olgularda, birinci dereceden kanıtlar, yüksek dereceden kanıtlarla karşılaştırıldığında son derece sağlam olabilir; bu gibi olgularda, önceki sonrakini yenilgiye uğratma eğilimindedir. Diğer olgularda, birinci dereceden kanıt, yüksek dereceden kanıtlarla karşılaştırıldığında oldukça yetersiz olabilir; bu gibi olgularda, sonraki öncekini yenilgiye uğratma eğilimindedir.¹¹⁹

Nihayet toplam kanıt görüşüne geçecek olursak; Kelly, kanıtları şu şekilde sıralar (denk ihtilafındaki taraflardan birini kendi kabul ederek):

- 1) Bizim orjinal kanıtımız E
- 2) H'nin doğruluğundan oldukça emin olması
- 3) H'nin yanlışlığından oldukça emin olmam

Bu üç kanıt toplamda E* kanıtını oluşturur. Yani toplam kanıt yukarıdaki üç kanıtı içeren E*'dür. Bununla birlikte 2. ve 3. kanıtlar, yüksek dereceden psikolojik kanıtlardır. Kelly ve ihtilaf ettiği kişinin denk oldukları göz önüne alınırsa, bu iki yüksek dereceden psikolojik kanıt eşit derecede güçlüdür ve aslında birbirlerini götürürler (iptal ederler). Bu durumda toplam kanıt agnostik kalmayı gerektirir. İki kişi arasında

¹¹⁸ Frances ve Matheson, "Disagreement", <https://plato.stanford.edu/entries/disagreement/>, [02.09.2019].

¹¹⁹ Kelly, "Peer disagreement and higher order evidence", s. 202.

durum böyledir ancak diyelim ki, kişiler arttı yani H'nin durumu başka bir denk kişiye daha soruldu ve o da H'nin doğru olduğunu söyledi. H'nin doğru olduğunu söyleyen kişi sayısı arttıkça, yüksek dereceden kanıt, birinci dereceden kanıtı yenilgiye uğratır. Burada Kelly'nin toplam kanıt görüşünün eşit ağırlık görüşünden farkı; eşit ağırlık görüşünde yüksek dereceden kanıt tek başına bu sonuca sebep oluyorken, Kelly'de toplam kanıt bu sonuca sebep olur. Bununla birlikte Kelly'e göre, olası olmayan ama mümkün şöyle bir durumda, çok sayıda güvenilir denklemin aynı sonuca yanlışlıkla aynı yanlışlığa düşerek ulaştıklarında da bu sonuç makul olur.¹²⁰

Görüldüğü üzere Kelly, karşı tarafa peşinen hiç doğruluk payı vermemesi ve denk ihtilafı durumunun kişide kendi inancı hakkında şüphe oluşturmaması sonuçlarından dolayı kararlılık görüşünü doğru bulmaz. Benzer şekilde eşit ağırlık görüşünün savunduğu gibi doğru yargıda bulunmuş bir kişinin, denk ihtilafı durumunda yanlış yargıda bulunan kişiye göre inancını revize etmesi gerekliliğini rasyonellikle bağdaştırmaz. Bunun yerine ihtilaftan önceki kanıtlar ile denk ihtilafının farkına varıldıktan sonraki kanıtların toplam olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Kelly'e göre, böylelikle birinci dereceden kanıt veya yüksek dereceden kanıtlardan hangisi daha güçlü ise ona göre hareket edilir ve istenmeyen bir sonuç oluşmaz.

Kelly'e gelen itirazlardan biri uzlaşmacı Matheson'a aittir. Matheson, Kelly'nin eşit ağırlık görüşünü eleştirirken kullandığı E kanıtına göre H önermesine farklı cevaplar veren iki denk örneğini bir bakıma gerçekçi bulmaz diyebiliriz. Matheson'a göre, gerçekten epistemik olarak denk iki kişiden her birinin kanıtı aynı şekilde önemli ölçüde yanlış değerlendirmesi olası değildir.¹²¹ Matheson bir diğer eleştirisinde, birinci dereceden kanıtın her olguda gerekçelendirme açısından fark yaratmadığını söyler. Yukarıda

¹²⁰ Kelly, *a.g.m.*, s. 202-204.

¹²¹ Matheson, "Disagreement and Epistemic Peers".

da söylediğimiz gibi Kelly, eşit ağırlıkçı görüşün aksine birinci dereceden kanıtta da önemli bir rol veriyordu. Ancak Matheson, örneğin *Restoran Problemi* için böyle bir şeyin söz konusu olamayacağını söyler.¹²² Yani *Restoran Problemi*'nde, birinci dereceden kanıt zaten matematiksel kesinliktedir. Dolayısıyla orada yüksek dereceden kanıt önemlidir. Kelly'e bir diğer eleştiri Christensen'den gelmiştir. Christensen, Kelly'nin uzlaşmacılığı eleştirirken verdiği örnekte, ihtilaf sonrası revize edilmiş inanç derecesinin tamamen rasyonel olmadığını, uzlaşmacılığın da zaten böyle bir iddiasının olmadığını söyler, yani uzlaşmacılık ihtilaf sonrası revize edilmiş sonuçla tamamen rasyonelliği garanti etmez. Christensen'e göre, uzlaşmacılar ihtilafın kanıtsal önemini vurgularlar ve uzlaşmacılığın orijinal kanıtı geçersiz kıldığı veya rasyonel inancı elde etmeyi çok kolaylaştırdığı açık değildir.¹²³ Bize göre, Matheson'un eleştirileri tutarlı olmakla birlikte Christensen'in, rasyonel tutum olarak savunduğu uzlaşmacılığın irrasyonel sonuçlarının olma olasılığını doğal bulması tutarsızlık içermektedir.

Kelly'nin toplam kanıt görüşüne dönecek olursak; denk ihtilafı problemine Kelly'nin bulduğu çözümün en önemli eksiği, bazen gücünü kanıttan değil ihtilaf halindeki kişilerin çokluğundan almasıdır. Hatta kendisinin de dediği gibi çok sayıda kişi yanlış bir yargıya varsa bile sonuç makul olacaktır. Yani Kelly, bize göre, delilin gücünü değerlendirme açısından net bir zemin oluşturamamıştır. Çok sayıda kişinin aynı şeyi düşünmesi delilin gücü veya iddianın makuliyeti açısından doğru bir çıkış yolu gibi gözükmemektedir. Bu durumun yanlışlığına verilebilecek en iyi örnek Galileo'nun keşiflerinden sonra yaşadıklarıdır. Elinde güçlü deliller olmasına rağmen çevresindeki bilim adamları dahil çoğunluğu ikna edememiştir. Ayrıca birinci dereceden kanıtın, yüksek dereceden kanıttan üstün olduğu durumda karşı tarafın da bu kanıtla ikna olması gerekir

¹²² Matheson, *a.g.m.*

¹²³ Christensen, "Disagreement as Evidence: The Epistemology of Controversy", s. 761.

ve ihtilaf çözülmüş olur, ancak birinci dereceden kanıtın yüksek dereceden kanıta hangi durumlarda üstün olacağı yeterli derecede açık değildir.

2.7. Gerekçelendirmeci Görüş

Gerekçelendirmeci görüş, Jennifer Lackey tarafından ortaya konmuştur. Lackey, denk ihtilafı meselesinde kendi çözümüne geçmeden önce ihtilafı, “idealize” (*idealized disagreement*) ve “sıradan” (*ordinary disagreement*) ihtilaflar olmak üzere ikiye ayırır. Buna göre p sorunuyla ilgili olarak A ve B kişileri arasındaki ihtilafın idealize ihtilaf olması için üç şey gereklidir: (1) A ve B’nin, farklı inançsal tutumlara sahip olduklarının farkında olmaları, (2) Bunun böyle olduğunu kabul etmeden önce, A ve B’nin kendilerini bu soruyla ilgili epistemik denk olarak kabul etmeleri, (3) A ve B’nin epistemik denk olması. Benzer şekilde p sorunuyla ilgili olarak A ve B kişileri arasındaki ihtilafın sıradan ihtilaf olması için iki şey gereklidir: (1) A ve B’nin, farklı inançsal tutumlara sahip olduklarının farkında olmaları, (2) Bunun böyle olduğunu kabul etmeden önce, A ve B’nin kendilerini bu soruyla ilgili aşağı yukarı (*roughly*) epistemik denk olarak kabul etmeleri.¹²⁴ İhtilafı idealize ve sıradan ihtilaflar olarak ikiye ayıran Lackey, daha sonra Kararlılık Görüşü’nü destekleyen örnek olgular verir. Bunlardan biri olan ‘yol tarifleri (*directions*)’ olgusu şöyledir:

Son on beş yıldır Chicago'da yaşıyorum ve bu süre zarfında şehir merkezine oldukça aşina oldum. Sık sık yemek yemeyi sevdiğim birçok restoran arasında Michigan Caddesi’ndeki My Thai restoranı favorilerim arasında. Komşum Jack, on beş yıl önce benimle aynı haftasonu aynı apartmana taşındı ve o da şehire aşinalık açısından oldukça yetkin hale geldi. Aslında çeşitli yerlerde birbirimizle karşı-

¹²⁴ Lackey, “A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance”, s. 303-304.

laşmamız alışılmadık bir durum değil, hatta My Thai restoranı da onlardan biri. Bugün, Jack'in evinden çıktığını gördüğümde, ona Michigan Caddesi'ndeki My Thai'ye doğru yola çıktığımı söyledim ve ardından o bana "My Thai, Michigan Caddesi'nde değil - State Sokağı'nda" diye yanıt verdi. Bu ihtilaftan önce, ne Jack'in ne de benim, diğerinin hafızasının herhangi bir şekilde eksik olduğundan şüphelenmek için herhangi bir nedenimiz yoktu ve ikimiz de haklı olarak Chicago bilgisi söz konusu olduğunda birbirimizi denk olarak gördük."¹²⁵

Lackey, öncelikle bu olgudaki ihtilafın sıradan ihtilaf olduğunu vurgular. Daha sonra bu olgudaki doğru cevabın Kararlılık Görüşü'ne ait olduğunu söyler. Çünkü ona göre, on beş yıldır Chicago'da yaşıyorsa, şehri çok iyi tanıyorsa, sık sık My Thai'de yemek yiyorsa, hiç içki içmemiş veya uyuşturucu kullanmamışsa, hafızasının güvenilir bir şekilde işlediğine dair önemli kanıtlara sahipse ve bunların kendisi hakkında doğrular olduğunu biliyorsa; Jack, restoranın State Sokağı'nda olduğuna dair anısını tamamen açıkladıktan sonra bile, My Thai'nin konumuna olan güveni konusunda mükemmel bir şekilde haklı/ gerekçelendirilmiş sayılır. Hatta söz konusu ihtilaf Jack'te bir şeylerin doğru olmadığını kanıtı olarak görülebilir. Örneğin, Jack'in içki içtiğinden, hayal gördüğünden veya bir tür hafıza kaybından muzdarip olduğundan şüphelenilebilir; her halükarda, Lackey, ona göre, Jack'in artık My Thai'nin konumu ile ilgili epistemik dengi olmadığı sonucuna varmakta mantıklıdır.¹²⁶ Görüldüğü üzere bu olguda Lackey, ihtilafın kendisini, uzlaşmacıların iddialarının aksine kendi inancı aleyhine bir kanıt olarak görmez, hatta ihtilafın, sorunun karşıdaki kişide olduğundan emin olması sonucunu doğruladığını söyler. Ancak uzlaşmacılara göre, ihtilaf sonrası bu tutumu takınabilmek için, epistemik denklikteki simetri aleyhine bir 'simetri kırıcı' (*symmetry breaker*) gerekir. Bu simetri kırıcı, epistemik denklerden birini diğerine üstün yapacak şeydir ve Lac-

¹²⁵ Lackey, *a.g.m.*, s. 308-309.

¹²⁶ Lackey, *a.g.m.*, s. 309.

key, eğer bu simetri kırıcı olmazsa inançsal tutumunu değiştirmeye karşı olan direncinin dogmatik egoizmden bile fazla bir tavır gibi gözükeceğini söyler. Lackey'e göre, ihtilafın sıradan bir ihtilaf olması burada önemlidir. Dikkat edilecek nokta, sıradan durumlarda, sık sık karşıdaki kişi hakkında, kendisi hakkında sahip olduğu bilgilere sahip olmadığıdır. Lackey, bu bilgileri kişisel bilgi (*personal information*) olarak adlandırır. Kastettiği, kişinin kendi bilişsel yetilerinin normal işleyişi hakkında sahip olduğu bilgilerdir. Örneğin, şu anda depresyondan muzdarip olmadığını, reçeteli ilaçlardan dolayı yan etkiler yaşamadığının veya bitkin olmadığını bilgileri gibi. Oysa tüm bu bilgilerin diğer kişi için doğru olduğunu bilmiyor olabilir. Mesela, alanında en iyisi olarak kabul edilen iki onkolog, herhangi bir zamanda diğerinin depresyonda olmadığını bilmeseyse bile, kesinlikle kanser teşhisleriyle ilgili birbirlerini epistemik denklemler olarak görebilirler. Yol tarifleri olgusuna dönecek olursak, Lackey'e göre, Jack'in yetilerini sorgulamak için önceden bir nedeni olmasa da, kendisi hakkında sahip olduğu kişisel bilgilerle birlikte ihtilafın kendisi, şimdi ona Jack'in bilişsel yetileri ile ilgili ciddi bir sorun olduğunu düşünmesi için neden vermektedir.¹²⁷ Yani buradaki simetri kırıcı, kişisel bilgilerdir.

Uzlaşmacılık ile ilgili eleştirilerini olgu örnekleriyle birlikte veren Lackey, daha sonra da uzlaşmacılığı destekleyen örneklerle devam eder. Christensen'in *Restoran Problemi*'ni ele alan Lackey, bu örnekte doğru tarafın uzlaşmacılık olduğuna katıldığını söyler.¹²⁸ Yani ona göre, bazı olgularda kararlılık görüşü, bazı olgularda da uzlaşmacılık görüşü doğrudur. Böyle bir iddiada olgular arasındaki farklılığın neye göre belirlendiği sorusunun ortaya çıkacağı farkında olan Lackey, olgular arasındaki farklılıkları açıklar. Ona göre, kararlılık görüşünü destekleyen olgudaki en önemli fark, onun kendi inancına olan güven derecesidir, söz konusu olguda kendi inancının doğruluğundan ol-

¹²⁷ Lackey, *a.g.m.*, s. 309-310.

¹²⁸ Lackey, *a.g.m.*, s. 316.

dukça emindir. Lackey'e göre, restoran örneğinde de kendi yaptığı işlemde emin olabilir ancak eminliğinin derecesi yani kendi inancına olan güvenin derecesi hiçbir zaman onbeş senedir gittiği restoranın yerinden eminlik derecesi kadar yüksek olmaz. Bununla birlikte restoran problemi modifiye edilerek hesaplamanın kağıt üzerinde veya hesap makinasında yapıldığı gibi bir bilgi eklenirse, bu durumda yeniden kararlılık görüşü doğru çıkacaktır. Zira çok çeşitli durumlarda, söz konusu inancın sahiplenildiği güven derecesi arttıkça, sıradan anlaşmazlıkların rasyonel olarak gerektirdiği inançsal revizyon miktarı azalır. Kararlılık ve uzlaşmacılık görüşünü destekleyen olgulardaki ikinci fark, ilkindeki inancının epistemik olarak çok iyi gerekçelendirilmiş, oldukça güvenilir bir inanç olmasıdır. Ancak restoran örneğinde Lackey, faturanın oldukça yüksek bir miktar olması, aynı zamanda matematik hesaplamasının kafadan yapılması ve hesaplamanın sadece bir kez yapılmış olması yanlış olma olasılığının önemli olduğunu ve dolayısıyla söz konusu inanç açısından ne güven düzeyinin ne de gerekçelendirme düzeyinin çok yüksek olmadığı sonucuna ulaşır.¹²⁹

Toparlayacak olursak, Lackey'nin formülasyonu ile; A ile B arasındaki sıradan ihtilaf durumunda, A'nın p hakkındaki inancı yüksek derecede gerekçelendirilmişse ve A bir simetri kırıcıya sahipse, A kendi inancını aynı derecede rasyonel olarak koruyabilir. Ancak A ile B arasındaki sıradan ihtilaf durumunda, A'nın p hakkındaki inancı düşük derecede gerekçelendirilmişse, A'nın kendi inanç derecesini revize etmesi gerekir.¹³⁰

Matheson'a göre, idealize denk ihtilafı vakalarında kişisel bilgilere başvurmak geçerli bir seçenek değildir. Çünkü karşı tarafın o sırada ilgili konu hakkında eşit derecede iyi bir epistemik pozisyonda olduğuna inanmakta haklıysanız, o zaman kendinizle

¹²⁹ Lackey, *a.g.m.*, s. 316-318.

¹³⁰ Lackey, *a.g.m.*, s. 319.

ilgili diğere birey hakkında eksik olduğunuz bazı bilgilere sahip olsanız bile, bu asimetri ya karşı tarafın lehine sahip olduğunuz diğere bazı ek bilgilerle iptal edilmeli ya da epistemik olarak alakalı olmamalıdır.¹³¹

Bize göre, Lackey'in argümanında birkaç açık nokta bulunmaktadır. Birincisi, simetri kırıcıya, yani, kendi hakkındaki kişisel bilgilere sahip olan kişinin karşı tarafındaki kişi de aynı şekilde simetri kırıcıya sahiptir. Bu durumda karşı taraftaki kişinin de rasyonel olarak inancına devam edip edemeyeceği açık değildir. Bununla birlikte Lackey'nin *kişisel bilgileri*, van Inwagen'in özel kanıt teorisinden, Foley ve Zagzebski'nin özgüven teorisinden ya da Bergman'ın hata teorilerinden çok farklı bir sonuç doğuracak gibi görünmemektedir. Dolayısıyla onlara yapılacak eleştirinin aynısı burada da yapılabilir. Bununla birlikte Lackey'nin *restoran problemi* ve buna benzer problemlerde eşit ağırlık görüşünün haklı olduğuna dair savunması da yetersiz gözükmektedir. İlk bakışta gerekçelendirmenin gücüyle hareket edilmesi gerektiğini söyleyerek makul gelecek bir teori ortaya koyan Lackey, örneklerde bunu doğru verememiş gibi gözükmektedir. Kelly'nin argümanının delilin gücünün belirleyici zeminine yönelik eksiklik barındırması gibi Lackey de gerekçelendirmenin gücüne yönelik net bir zemin ortaya koyamamıştır. Restoran probleminde, deliller matematiksel kesinlikte delillerdir dolayısıyla bize göre bu problemde kişinin kendi inancına olan güven derecesi, *yol tariflerindeki* kişiden daha fazla olmalıdır. Eğer mesele simetri kırıcıya sahip olmaksızın, burada da pekala karşıdaki kişinin daha fazla alkol almış olup olmadığını bilmemek ama kendisinin alkol kullanmadığından emin olmak gibi simetri kırıcılara sahip olunabilir. Dolayısıyla Lackey'de gerekçelendirme derecesinin belirleyici bir unsuru var gibi görünmemektedir.

¹³¹ Matheson, "Disagreement and Epistemic Peers".

2.8. Farklı İhtilaflar Argümanı

Önceki bölümlerde, kararlılık ve uzlaşmacılık görüşlerini savunanların ortak noktasının, bütün denk ihtilafı olgularına tek bir çözüm sunmaları olduğunu gördük. Buna karşılık özellikle Lackey’de ortaya çıkan şey, tek bir çözümün her olguya uymayacağı, olguya göre iki çözümden birinin seçilebileceği oldu.

Lackey’nin aynılık (*uniformity*) olarak adlandırdığı görüşe göre, epistemik denklemlerle ihtilaf, her koşulda epistemik olarak aynı işlevi görür.¹³² Lackey, bu görüşün doğru olduğunu düşünmez. Bizim de desteklemediğimiz bu görüşü eleştirenlerden bir diğeri olan Kirk Loughheed, 2020 yılında yayınladığı “The Epistemic Benefits of Disagreement” adlı kitabında “Farklı İhtilaflar Argümanı” (*The Different Disagreements Argument*) adı altında bir argüman ortaya koyar.

Argümanın formülasyonuna bakacak olursak;

1. İhtilaf olguları arasında epistemik olarak uygun farklılıklar varsa, o zaman ihtilafın bir türünden alınan dersler, tüm ihtilaf olguları için geçerli değildir.

2. İhtilaf olguları arasında epistemik olarak uygun farklılıklar vardır. (Basit olgular uzlaşmacılığa sezgisel destek sağlar. Karmaşık olgular kararlılığa¹³³ sezgisel destek sağlar.)

3. Epistemik olarak uygun farklılıklar, söz konusu olan ihtilaf olgusunun karmaşıklığına dayanır. Karmaşıklığı, ihtilafı karşılaştıktan sonra revize olan bir inançla, tutarlı bir inanç dizisini devam ettirmenin zorluğu; ayrıca hangi argümanın doğru olduğunu bulmanın mümkün olup olmadığı belirler.

¹³² Lackey, “A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance”, s. 302.

¹³³ Burada yazar, uzlaşmacılık ve kararlılık olarak çevirdiğim görüşlerini, conformism/non-conformism terimleriyle ifade eder. Bkz. Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, s. 20.

4. Tutarlılığı belirlemedeki zorluk, kısmen, kişinin inanç ağındaki tartışmalı önermelerin sayısına ve önermenin konumuna dayanır. (Basit olgularda ihtilafın doğrulanması prensipte mümkündür ve inancı revize etmek çok kolay veya çok zordur. Karmaşık olgularda ise ihtilafın doğrulanması basit anlamda mümkün değildir ve inancı revize etmek çok zordur.)

5. İhtilafın doğrulanma imkanı, denklerden hangisinin doğru olduğunu kontrol etmek için üzerinde mutabık olunan bir yöntem olup olmadığına bağlıdır.

6. Bu nedenle bir tür ihtilafdan alınan dersler, tüm ihtilaf durumları için geçerli değildir.¹³⁴

Görüldüğü üzere hem Lackey, hem Loughed tek bir çözümün bütün ihtilaf olgularının çözümünde kullanılmasını doğru bulmamaktadır. Loughed, ihtilafları karmaşıklık düzeyine göre sınıflandırır ve karmaşıklığın tanımını yapar. Ona göre, karmaşık bir ihtilafta, hangi tarafın doğru olduğunu bulmak mümkün değildir, ayrıca ihtilafa konu olan inancı revize etmek çok zordur. Burada inanç dizisindeki tutarlılık göz önüne alınır ve tutarlılığı belirlemede de inanç ağındaki önermelerin sayısına ve konumuna dayanan bir zorluk vardır. Örneğin, ‘Özgür irade bir illüzyondur.’ şeklinde bir inancım olsun. Büyük ihtimalle inanç ağında bu inanca dayalı ve birbiriyle tutarlı çok sayıda inancım vardır. Dolayısıyla bu inancımınla çelişik bir inançla karşılaştığımda çelişik inancı kabul etmem demek tabiri caizse inanç ağımı tepetaklak etmek olacağından kabullenmem zordur. Bununla birlikte bu inancın doğruluğunu veya yanlışlığını kesin bir şekilde ispatlamak da güç ise bu inançla ilgili ihtilaflar karmaşıktır diyebiliriz. İşte bütün bunlardan dolayı Loughed’e göre, karmaşık ihtilaflar kararlılık görüşüne sezgisel destek sağlar yani karmaşık ihtilafların sonrasındaki tutum kararlılık görüşündeki gibi olmalıdır. Ancak hangi tarafın doğru olduğunu bulmanın mümkün olduğu basit ihtilaflarda böylesi

¹³⁴ Loughed, *aynı yer*.

bir durum yoktur ve bu ihtilaflar uzlaşmacılığa sezgisel destek sağlar. Gerçekten de bulunan çözüm, her olguda aynı istenen sonucu vermez. Bu anlamda biz de uzakta görülen şeyin ne olduğu ile ilgili basit diyebileceğimiz ihtilaflarla; politika, ahlak, din ve felsefe alanındaki ihtilafların aynı yoldan çözüme kavuşmasının mümkün olmayacağını düşünüyoruz. Bununla birlikte ihtilafları basit veya karmaşık olarak tanımlayarak da doğru çözüme ulaşamayabileceğini düşünüyoruz. Bazen ihtilaf eden taraflardan birini değiştirdiğimizde bile ihtilafın rengi değişebilir. Örneğin ileride duran nesnenin ne olduğu konusunda bir ihtilafta çözüm uzlaşmacılığa yakın iken, taraflardan biri dış dünyanın gerçekliğini yadsıyan şüphecisi biriyle değiştiğinde çözüm kararlılık olabilir. Ya da karmaşık bir ihtilafta, ihtilaf edilen konu ile ilgili deliller bazen taraflardan biri için ikna edici olabilirken, aynı deliller başka bir kişiyi ikna etmeyebilir. Dolayısıyla ilkinde ihtilaf çözüme kavuşmuş olabilirken, ikincisinde ihtilaf çözümsüz kalmıştır. Bu yüzden biz ihtilaf meselesinin çözümünün zaten *aynılıktan* uzak olduğu konusunda, *aynılık* görüşünü eleştirenlere katılmakla birlikte, ihtilafları sadece basit ve karmaşık olarak ayırmanın da yetersiz kaldığını, ihtilafların çözümünün olgu bazlı olması gerektiğini savunuyoruz.

Şimdi aynılık görüşü aleyhine temellendirdiğimiz ve delilin önemini vurgulayarak oluşturduğumuz kendi argümanımızı ortaya koyacağız ve bu argümanı kendi olgu örneklerimizle ve ihtilaf konusunda geçen klasik olgu örnekleri ile açıklayacağız.

3. Denk İhtilafında Delile Dayalı Argüman

Önceki başlıklarda denk ihtilafı probleminde öne çıkan dört çözümü inceledik. Bu kısımda denk ihtilafı problemine çözüm olarak savunduğunuz ‘delile dayalı argüman’ı ortaya koyacağız. Ancak bunu yapmadan önce denk ihtilafı konusundaki diğer çözüm önerilerinin eksik ve yetersiz yönlerinin altını çizmek istiyoruz. Buna göre, denk ihtilafında kişilerin kendi inançlarını denginin inançlarına göre değiştirmesi gerektiğini

savunan uzlaşmacılar, kendi koyduğu kriterleri karşılayamamaktadır; uzlaşmacılık, politik, dini, ahlaki veya felsefi konularda kişilerin daha çok agnostik kalması gibi bir sonuç doğurmaktadır, bu konularda bir pozisyon/tutum almayı imkansızlaştırmakta ve bu yüzden problemin çözümünde yetersiz kalmaktadır. Benzer şekilde denk ihtilafı karşısında kişilerin kendi inançlarını koruyarak devam ettirmesinin rasyonel olduğunu savunan kararlılık görüşü, problemi, gerek karşıdaki kişinin sahip olmadığı özel kanıtlar, gerek hata teorileri, gerek özgüven yoluyla aslında denkliği ortadan kaldırarak çözmeye çalışmaktadır; söz konusu çözüm her olguya uygulanamamaktadır. Bunun yanı sıra bu tutum epistemik egoistlik olarak görülebilmekte ve bu yüzden problemin çözümünde yetersiz kalmaktadır. Kelly'nin ortaya koyduğu toplam kanıt görüşü ise, ihtilafın kendisinin, kişinin inancı aleyhine delil oluşturmasının yanında, ihtilaf öncesi kişilerin delillerinin de hesaba katılarak ihtilaf sonrası tutumun belirlenmesi gerekliliğini savunmaktadır, ayrıca ihtilaf edilen kişi sayısının da burada belirleyici etmen olduğunu söylemektedir; ancak bu çözüm sağlam bir delilde ihtilaf edilen kişi sayısı ne kadar fazla olursa olsun kararlı kalmanın doğru olacağını açıklayamamakta, üstelik delili güçlü yapan şeyi net olarak ortaya koymamaktadır. Bu yüzden toplam kanıt görüşü de ihtilaf probleminin çözümünde yetersiz kalmaktadır. Lackey'nin gerekçelendirme görüşü ise, ihtilaf durumunda ihtilaf edilen önerme ile ilgili ön gerekçelendirmenin derecesinin ona verilecek yanıtı belirlemesi gerektiğini savunmaktadır; ancak bu ön gerekçelendirmenin derecesinde belirleyici olan *kişisel bilgiler* gibi etmenler, kararlılık görüşündeki özgüven veya özel kanıttan çok farklı gözükmemektedir. Bununla birlikte ilk bakışta çok makul izlenimi veren bu görüşte, Lackey'nin örneklerle açıklamaya geçmesiyle gerekçelendirme kriterlerinin doğru yorumlanmadığı ya da sağlam/net bir temele dayandırılmadığı ortaya çıkmaktadır ve bu yüzden bu çözüm de problem için yetersiz kalmaktadır. Eklemek gerekir ki; özellikle uzlaşmacı ve kararlılık görüşlerini yetersiz yapan bir diğer unsur, ken-

di sundukları çözümleri, olgu ayırt etmeksizin her olguda uygulanabilir görmeleridir. Ancak *aynılığı* reddedenlerin çözümleri de açık ve yeterli durmamaktadır. Bu yüzden denk ihtilafı problemi için birazdan ortaya koyacağımız argümanın temelinde ilk başta olgu bazlı, genellemeci olmayan bir çözüm sunacağız.

Argümanımıza geçmeden önce, argüman, delile dayalı olacağı için delil/ kanıt kavramını inceleyeceğiz.

3.1. Delil/ Kanıt Kavramı

Delil kavramı, felsefede farklı işlevlere sahiptir ancak bizi burada ilgilendiren, inancın gerekçelendirilmesinde ve inancı makul kılmadaki rolüdür.¹³⁵ Reçber'e göre, bir inancın doğruluğu delil veya delillendirmeyle doğrudan ilişkili olmasa da dolaylı olarak ilişkilidir; neyin doğru ya da yanlış olduğunu görmek veya göstermek ancak delillendirmeyle mümkün olabilir.¹³⁶ Cürcânî, delili, irşad eden ve kendisiyle irşad yapılan şey olarak tarif eder.¹³⁷ Yani delil, doğruyu gösteren ve doğruya ulaştıran bir araçtır. Yine Cürcânî, terim olarak delilin, kendisini bilmekle başka bir şeyi bilmek gereken şey olduğunu söyler.¹³⁸ Yani delilin bilinmesi, başka bir şeyin bilinmesini gerektirir ya da başka bir şeyin bilinmesine sebep olur diyebiliriz. Bununla birlikte özellikle İslami literatürde delilin türleri vardır. Biz tezimizde, argümanımız için önemli olan 'kat'î delil' ve 'zannî delil' ayrımını ele alacağız.

Kelam literatüründe, ilk kelam âlimlerine göre delil, herhangi bir konuda gerçeğe veya kanıtlanması istenen hususa ulaştıran şeydir. Yine kelam âlimleri delili çeşitli

¹³⁵ Bkz. Kelly, "Evidence", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/evidence/>, [29.03.2021].

¹³⁶ Mehmet Sait Reçber, "Akıl ve İman", *Din Felsefesi*, Recep Kılıç (ed.), Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013, s. 208.

¹³⁷ Cürcânî, *Tarifât*, Çev. Arif Erkan, İstanbul: Bahar Yayınları, 1997, s. 104.

¹³⁸ Cürcânî, *aynı yer*.

şekillerde sınıflandırmışlardır. Örneğin bilginin kaynağı açısından aklî delil ve naklî delil olmak üzere delili ikiye ayırmışlardır. Benzer şekilde bir başka ayırım, ortaya koydukları sonucun değeri açısından ve kat'î delil/ zannî delil şeklindedir. Bizim argümanımız için de önemli olan bu ayırmada; kat'î delil, kanıtlamayı amaçladığı konuya ilişkin karşı ihtimallerin bütünü ortadan kaldıran delildir; zannî delil ise kanıtlamayı amaçladığı konuya ilişkin karşı ihtimallerin tamamını ortadan kaldıramayan delildir.¹³⁹ Kat'î delil; evveliyat, fitriyyat, müşahadat, mücerrebat, mütevatirat ve hadsiyyattan oluşur. Evveliyat, 'bütün parçasından büyüktür' gibi zihnin, doğrulamak için herhangi bir vasıtaya başvurmadan kendiliğinden apaçık ve kesin olarak kabul ettiği önermeleri ihtiva eder. Fitriyyat, "iki dördün yarısıdır" gibi aklın, basit bir kıyasla vardığı, orta terimleri zihinde meydana gelen hükümler ve önermelerdir. Müşahadat, 'güneş aydınlatır, ateş yakar' gibi aklın iç veya dış duyular vasıtasıyla verdiği hükümleri ihtiva eder. Mücerrebat, 'içki sarhoş eder' gibi aklın, deney ve gözlemlerin tekrarı sonucu verdiği hükümlerdir. Mütevatirat, aklın, bir topluluğun naklettiği habere dayanarak verdiği hükümleri ihtiva eder. Hadsiyyat, 'ay, ışığını güneşten alır' gibi aklın sezgi yoluyla, mukaddimelerden süratle neticeye ulaşmasıyla verilen hükümlerdir. Zannî delil ise meşhurat, makbulat, müsellemat, vehmiyyat, maznunat ve muhayyelattan oluşur. Meşhurat, 'adalet iyidir' gibi yaygın kanılar olup insanların hepsi veya büyük çoğunluğu tarafından doğru kabul edilmiş önermeleri ihtiva eder. Makbulat, yalan söylemeyeceklerine dair haklarında hüsnü zan beslenen âlimlerden alınan hükümlerdir. Müsellemat, bir tartışmada kullanılan ve karşı tarafın doğruluğunu kabul ettiği önermeleri ihtiva eder. Vehmiyyat, 'var olan her şey görülebilir' gibi duyulara konu olmayan alanlar için algılardan hareketle kuruntu üzerine verilen asılsız ve yanıltıcı hükümlerdir. Maznunat, zanna dayalı olarak verilen, aklın tercihen kabul ettiği, ancak bunların tersinin de doğru olması muhtemel

¹³⁹ Yavuz, "Delil".

olan önermelerdir; örneğin, gece dışarıda görülen biri için ‘o hırsızdır, hırsız olmasaydı gece dışarı çıkmazdı’ önermesi gibi. Muhayyelat, ‘bal, iğrenç bir kusmuktur’ gibi psikolojik etki oluşturmak için, doğru olup olmamasına bakılmaksızın tahayyülen söylenen ve genellikle şiir sanatında kullanılan önermelerdir.¹⁴⁰

Sonuç olarak kat’î delil, onu oluşturanlardan da görüldüğü üzere, yanlış çıkma ihtimali olmayan önermeleri içerir ve bir konu hakkında kat’î delile sahipsek, o konuda delilin aleyhine bir hüküm çıkmaz. Benzer şekilde zannî delil ve onu oluşturanlara bakacak olursak da, zannî delilin kesinliğe ulaştırmadığını ve onunla ulaştığımız sonucun yanlış olma ihtimali barındırdığını söyleyebiliriz.

Delil türlerinden argümanımızda kullandığımız kat’î delil ve zannî delili, ayrıca onların hangi önermeleri ihtiva ettiğini açıkladıktan sonra şimdi argümanımıza geçebiliriz.

3.2. Denk İhtilafında Delile Dayalı Argüman

Önceki başlıklarda denk ihtilafı problemi hakkında ortaya konan çözümlerin etkilerine değinip, yetersiz kaldıkları hususları açıklamıştık. Şimdi bu eksiklikleri kapatabilecek kendi argümanımızı ortaya koyacağız. Bununla birlikte denk ihtilafının çözümünün toptancı bir yaklaşımla değil, olgu bazlı olması gerekliliği görüşümüzü yinelemekte fayda görüyoruz. Argümana geçecek olursak;

Bir denk ihtilafı olgusunda,

a) Eğer her iki denk de zannî delile sahipse ve çözüm için kat’î delilin elde edilmesi mümkünse, uzlaşmacılardan Richard Feldman tarafından savunulan yargıyı askıya almaya dayalı uzlaşmacı görüş doğrudur; yani bir ihtilafta çözüme ulaştıracak

¹⁴⁰ Hüseyin Şahin, “Kelamcılara Göre Delil ve Delil Türleri”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 13 / 1 (Şubat 2015), s. 462-466; Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991, s. 184-187.

delil, denklemler için ulaşılabilir ise rasyonel olan tutum delile ulaşana kadar mesele hakkında yargıda bulunmamaktır;

ya da

b) Eğer her iki denk de zannî delile sahipse ancak kat'î delile ulaşılmamış veya ulaşılmıyorsa, kararlılık görüşündeki gibi denklemlerin kendi inançlarını korumaya devam etmeleri rasyoneldir;

ya da

c) Eğer denklemlerden biri diğerinin aksine kat'î bir delile sahipse, yapılması gereken delili ağır basan tarafın görüşüne devam edip diğerinin kendi görüşünden vazgeçip denginin görüşüne tamamen katılmasıdır.¹⁴¹

Argümanımızı açıkladıktan sonra şimdi ele almamız gerektiğini düşündüğümüz birkaç noktaya değineceğiz. Örneğin kat'î delile ulaşmanın imkanıyla neyi kastettiğimiz açık gelmeyebilir. Bu imkanla ilgili bir zaman kısıtlaması gerektiği açıktır. Örneğin kat'î delile, bilimsel ya da teknolojik bir gelişmeyle ulaşılabilmesinin imkanı varsa ancak bu tahmini en az 200 yıl sürecekse, böyle bir durumda argümanımızın "a" seçeneği değil, "b" seçeneği uygulanmalıdır. Dolayısıyla kat'î delile ulaşma imkanı ile söylemek istediğimiz, çok kısa bir zaman alacak bir imkandır. Örneğin ktphanemdeki X kitabını, A şahsına mı B şahsına mı ödünç verdiğim konusunda, kitabı ödünç verirken yanımda olan eşimle aramızdaki ihtilafi, A ve B şahıslarını arayıp, kitabı alıp almadıklarını sorarak kısa sürede çözüme kavuşturabiliriz. Bu örnekten ilk başta "a" seçeneği geçerlidir.

Değineceğimiz ikinci bir önemli nokta; yukarıdaki "kitap ödünç verme" olgusundan devam edersek; düşük bir ihtimal ancak diyelim ki, ikisi de kitabı hatırlamıyor ve almadıklarını söylüyor, o zaman yeniden kat'î delile ulaşılmadığı için "b" seçeneği-

¹⁴¹ Elif Kütükcü, "The Evidence-Based Argument in Peer Disagreement", *Dini Araştırmalar*, 24/61, 2021, s. 292.

ne döneriz. Hayatımızın günlük rutin akışında böyle bir durumda bir çoğumuz kitabı kaybettiğini düşünecektir. Bu yüzden argümanımızın ikinci önemli noktası, elde edilen yeni bir delille, seçenekler arası gidiş gelişin mümkün olmasıdır. Dolayısıyla bir kez daha denk ihtilafı probleminin çözümünde, delilin önemine ve belirleyiciliğine vurgu yapmış oluruz.

Açıkçası, sosyal hayat içinde çoğu kişinin ihtilafların çözümünde argümanımızın formülasyonunda belirtilen tercihlere uygun hareket ettiği ve ihtilaflara bu şekilde cevap verdiği görülmektedir. Bu anlamda argümanımızın gündelik tecrübeyle uygun olup, sağduyuya da hitap ettiğini söyleyebiliriz. Şimdi argümanımızın daha iyi anlaşılabilmesi için olgu örneklerine geçeceğiz. Önce bizim olgu örneklerimiz, daha sonra da denk ihtilafı konusu ekseninde yukarıda da çoğunu paylaştığımız başka filozoflara ait bilinen örnekleri ele alacağız.

3.3. Yeni Olgu Örnekleri

Olgu 1 (Karşıda Görünen Şey):

İki arkadaş alçak bir tepede oturmuş manzarayı seyrediyorken, uzakta hareket eden bir şey dikkatlerini çeker. Arkadaşlardan biri, hareket eden şeyin bir köpeğe çok benzediğini söylerken, diğeri, bir koyuna daha çok benzediğini söyler. Hareket eden şeyi köpeğe benzeten, koyunların genelde sürü halinde gezdiğini ancak orada tek bir hayvan görüldüğü için köpek olma olasılığının daha fazla olduğunu söyler. Diğeri ise pekala sürüden ayrılmış bir koyun da olabileceğini, şekil itibariyle görünen şeyin köpekten daha çok koyunu andırdığı konusunda ısrarcıdır. Eklemek gerekirse ihtilaf eden bu iki arkadaş, bütün günü birlikte geçirmiştir. Herhangi birinde diğerdenden daha fazla mental yorgunluk yoktur. Ayrıca ikisi de zihin işleyişini etkileyecek alkol, ilaç vb. birşey kullanmamıştır. Yine ikisi de birbirine yakın geçmiş deneyimlere sahip olup,

birinin hayvanlara özellikle koyunlara veya köpeklere diğerinden daha fazla aşinalığı yoktur. Yani bu iki arkadaş söz konusu ihtilafta denktirler.¹⁴²

Çözüm:

Öncelikle olguyu analiz edersek, iki taraf da kendinin haklılığını ispatlamak adına delil getirmiştir. Biri koyunların sürü halinde gezdiğinden dem vururken, diğeri görünen şeyin şeklini delil olarak kullanmıştır. Delilleri, dışarıdan biri için oldukça makul ve ikna edici olsa da, iki arkadaş birbirlerini ikna edememiştir. Bu durumda gerçekten merakları üstün gelirse, yapacakları tek şey, hareket eden şeyin yakınlarına doğru gidip onun ne olduğundan emin olmaktır. İki arkadaş da dış dünyanın gerçekliğini yadsıyan şüpheli değildir ve gerçekten de meraklarından gidip hareket eden şeyin bir köpek olduğunu görürler. Şimdi argümanımıza dönecek olursak; bu olgu, “a” ya uygundur. Yani her iki denk de zannî delile sahiptir ve çözüm için kat’î delilin elde edilmesi mümkündür. Burada kat’î delil, hareket eden şeyin yakınına gidip iki tarafında inkar edemeyeceği şekilde onun ne olduğunu direk görmekle elde edilir. Burada denklik kavramında da açıkladığımız gibi, kişilerin erdemli olması da önemlidir, yani iki tarafında gidip gözüyle gördükten sonra aksini inkar etmeyecek dürüstlükte olması gerekir. Zaten gerekirse, mevcutsa çevrede diğer bulunabilecek kişilere sorarak da delili kuvvetlendirmek mümkündür. Diyelim ki, iki arkadaş gördükleri şeye yaklaşıp kadar, o şey gözden kayboldu ve ona bir daha ulaşamadılar, bu durumda kat’î delilin imkanı da ortadan kalktığından doğru seçenek b olacaktır.¹⁴³

Görüldüğü gibi günlük hayatımızda bu tip şeylerle karşılaştığımızda, aslında her birimizin yaptığı şey, büyük ihtimalle buradaki gibi doğrudan ihtilafın çözümüne odaklanıp, onu çözecek şey elde edilebiliyorsa ona yönelmektir. İki arkadaş da böyle yap-

¹⁴² Kütükcü, “The Evidence-Based Argument in Peer Disagreement”, s. 292-293.

¹⁴³ Kütükcü, *a.g.m.*, s. 293.

mıştır. Böyle bir durumda taraflardan birinin, kendi inancını devam ettirmede inat etmesinin rasyonel bir tarafı yoktur çünkü zaten kısa bir süre içerisinde kesin çözüme ulaşılabilecek bir ihtilaf söz konusudur.

Olgu 2 (Tarihçiler):

Farklı üniversitelerden de olsa aynı eğitimi almış, aynı alanda uzmanlaşmış iki tarihçi, tarihte yaşandığı sabit, ancak hakkında çok sayıda belge ve veri olmayan bir tarihi olayın nedeni konusunda ihtilaf ediyordurlardır. Örneğin bu olay, bir savaş olsun. Tarihçiler, savaştan önceki ve sonraki gelişmelerin bir kısmına ve savaşın nasıl olduğunun bilgisine sahiptirler. Onlardan biri, savaştan sonraki gelişmelere odaklanarak savaşın nedeninin daha açık görüleceğini söylerken; diğeri, savaştan önceki gelişmelerin savaşı kaçınılmaz kıldığını söylemektedir. Ancak eldeki tarihi veriler, ikisinden herhangi birini tamamen haklı çıkarmaya yetmemektedir.¹⁴⁴

Çözüm:

Öncelikle epistemik denklik kavramını incelerken belirttiğimiz gibi, tarihçilerin farklı üniversitelerden mezun olmaları veya farklı mezuniyet notuna sahip olmaları gibi aynı olmasını beklememizin açıkçası komik düşeceği şeyler, onların denk olmadığı anlamına gelmiyor. Birçok filozof da zaten epistemik denklikten böylesi bir denkliği kastetmiyor. Olguya dönecek olursak; olguda, eldeki delillerin karşı ihtimallerin bütünü ortadan kaldırmaya yetmediğini görüyoruz. Yani savaşın nedenine ilişkin kat'î delil mevcut değil. Bu yüzden de tarihçiler eldeki delilleri yorumluyorlar ve yorumlamaları arasında farklar oluşuyor. Savaşın nedenini apaçık ortaya koyacak yeni bir tarihi kaynak bulunana kadar, ya da böyle bir kaynak bulunmasa bile, tarihçilerin denk olduğunu kabul edersek, ikisinin de kendi görüşlerine eldeki delilleri kullanarak devam

¹⁴⁴ Kütükcü, *a.g.m.*, s. 294.

etmelerinin rasyonel olacağı ortadadır. Önemli olan, iki tarihçinin de karşı tarafı ikna etmese bile, delilleri kullanarak kendi görüşlerini oluşturmasıdır.¹⁴⁵

Olgu 3 (Dünyanın Şekli)

Uzman olmayan ancak astronomiye oldukça ilgili ve benzer konular hakkında defalarca sohbet etmiş iki arkadaştan biri bir gün, dünyanın düz olduğunu savunan bir grubun olduğunu öğrendiğini, onların argümanlarını bulup incelediğini ve ikna olduğunu, dolayısıyla artık kendisinin de dünyanın düz olduğuna inandığını açıklar. Diğer arkadaş, söz konusu argümanları merak eder ve inceler ancak uçakların uçuş güzergahlarından, dünyanın ay üzerine düşen silüetinden, dünyanın uzaydan defalarca çekilmiş fotoğraflarından ve daha birçok şeyden dolayı dünyanın geoit olduğunu gösteren delillerin daha kesin olduğunu ve ikna olmadığını söyler.¹⁴⁶

Çözüm:

Bugün dünyanın geoit şekli bilimsel verilerle ispatlanmıştır buna rağmen hala olguda olduğu gibi dünyanın düz olduğuna inanan komplocu diyebileceğimiz kişiler vardır. Ancak dünyanın geoit olduğuna dair deliller oldukça kesin olduğu için yani kat'î delil olduğu için aslında yapılması gereken olgudaki ihtilaf eden arkadaşların ikisinin de dünyanın geoit olduğu konusunda kesin bir görüşe sahip olmalarıdır.¹⁴⁷

Argümanımızın a, b ve c seçeneklerini verdiğimiz olgu örnekleri ile açıklamış olduk. Şimdi diğer görüşleri incelerken paylaştığımız, denk ihtilafı konusu içinde popüler olan, başka filozofların örneklerini kendi argümanımızın çözüm önerisi ile birlikte ele alacağız.

¹⁴⁵ Kütükcü, *aynı yer*.

¹⁴⁶ Kütükcü, *aynı yer*.

¹⁴⁷ Kütükcü, *a.g.m.*, s. 294-295.

3.4. Denk İhtilafında Başka Filozoflarca Verilmiş Olgu Örnekleri

Restoran Probleminin Çözümü:

Restoran problemi hatırlayacağımız üzere kafadan yapılan matematiksel bir hesapla ilgili idi. Günlük hayatımızda bir işlem yapsak ve matematik bilgisi ile işlem yeteneğine en az kendimiz kadar güvendiğimiz bir arkadaşımızla farklı bir sonuca ulaşırsak yapacağımız şey ne olurdu? Elbette işlemin sağlamasını yapardık. Ya işlemi tekrar eder doğru sonucu bulmaya çalışırdık ya da ihtilaf sürerse en kötü ihtimalle elimize bir hesap makinesi alır ve işlemin sonucunu kesinleştirirdik. Neticede böyle bir ihtilafta doğru sonucu bulmak mümkündür ve bir hesap makinesiyle ya da bir kağıt kalemle doğru sonuca kolayca ulaşılabilir. Dolayısıyla böyle bir durumda kişinin kendi bulduğu sonuçta ısrar etmesi makul değildir. Makul olan doğru sonuca ulaşınca kadar yargıyı askıya almaktır ya da en azından inancında ısrarcı olmamaktır. Sonuç olarak kat'î delile ulaşmanın imkanı mevcut olduğundan, restoran probleminde delile dayalı argümanımızın a seçeneği geçerlidir.

Meteorolog Olgusunun Çözümü:

Meteorolog olgusunda elde edilen verileri inceleyerek modelleme yapan iki arkadaş farklı sonuca ulaşıyordu. Eğer yaptıkları işlemlerin sonucunda her durumda aynı olasılığa ulaşıyor olsaydı, meteorolog kişilerin yaptığı işin matematik işlemi gibi bir iş olduğunu düşünürdük. İşlerinin sonucunda farklı olasılıklara ulaştıkları için yaptıkları işin, kesinlik içermeyen yorumlamaya dayalı işlere benzediğini düşünebiliriz. Olgudaki bir diğer önemli detay, sonucun yağmur yağacak veya yağmayacak gibi keskin ifadelerle açıklanmıyor oluşudur. Eğer öyle olsaydı, ertesi günü bekleyip yağmurun yağıp yağmamasına göre kimin haklı çıktığını görür ve o zamana kadar delile dayalı argümanımızdaki a seçeneğine uymanın makul olduğunu söylerdik. Çünkü ertesi gün yağ-

mur yağdığında biri %55 oranında haklı çıkmış diğeri ise %45 oranında haklı çıkmış olacaktır. Böyle bir durumda oranları farklı olsa da iki meteoroloğun da haklı çıktığı bir sonuç elde edilir. Ya da tam tersi yağmur yağmadığında da, bu sefer kişiler değişecek ama aynı şekilde biri %55 oranında haklı, diğeri %45 oranında haklı olacaktır. Bunlardan dolayı bu olgu örneğinde delile dayalı argümanımızın b seçeneği makul olan seçenektir.

Avlu Olgusunun Çözümü:

Avlu olgusu, bizim argümanımızı açıklarken kullandığımız ‘karşıda görünen şey’ olgusuna oldukça benzeyen bir olgudur. Tek farkı, ihtilaf eden kişilerden birinin avluda dekanı görürken diğerinin başka birşeyi ya da birini değil hiçbir şey görmemesidir. Bu ihtilaf, bizim olgumuzda olduğu gibi görünen şeye yaklaşip emin olmakla çözülebilir. Diyelim ki, siz yaklaşına kadar, varsa dekan oradan ayrıldı, çevredeki kişilere sorabilirsiniz. Diyelim ki, çevrede hiçkimse yok, eğer dekanı tanıyorsanız karşılaştığınızda o saatlerde nerede olduğunu hatırlıyorsa ondan öğrenebilirsiniz. Diyelim ki, bunların hiçbiri mümkün değil, o zaman kat’i delile ulaşma imkanı ortadan kalkmış olduğundan b seçeneği doğru olacaktır. Aksi halde doğru seçenek delile dayalı argümanımıza a seçeneğidir.

At Yarışı Olgusunun Çözümü:

Bu olguda, yarışı izleyip hangi atın galip geldiği konusunda ihtilaf eden iki arkadaş var. Büyük ihtimalle birkaç dakika bekledikten sonra yarışın galibi olan at zaten ilan edilecek ve ihtilaf çözülecek. O yüzden bu olgu da delile dayalı argümanımızın a seçeneğine uygun bir olgudur.

Epistemologlar ve Kötü İblisler Olgusunun Çözümü:

Bu olguda, dünyayı aldatmacalara maruz bırakan kötü bir iblisin varlığında inançlarımızın gerekçelendirilmiş olup olmayacağını tartışan iki uzman epistemolog

vardı. Böyle bir konuda herkesi ikna edebilecek mutlaklıkta kat'î bir delilin imkanı yok görünmektedir. İki taraf da kendi görüşünü makul bir şekilde ortaya koyduğu sürece yani delillendirdiği sürece rasyonel olacaktır. Bu olgu açıkçası eldeki verileri yorumlama ile ilgili tarihçiler örneğimize benzemektedir. Dolayısıyla böyle bir ihtilafın çözümü, delile dayalı argümanımızın b seçeneğidir.

Matematik Topluluğu¹⁴⁸ Olgusunun Çözümü:

Bu olguda aslında tutarsız bir taraf var gibi gözüküyor. Olguya göre, bir matematikçi uzun süredir çözülmemiş bir işlemi çözüyor ancak matematik topluluğundaki diğer arkadaşları ona katılmıyor. Buradaki tutarsızlık, matematiksel önermelerin kesinlik içeren önermeler olmasından ileri gelir. Yani eğer problemi çözen kişinin bir hatası varsa matematik topluluğundaki diğer arkadaşları ona çok rahat nerede işlem hatası yaptığını gösterebilir ve bu da onu ikna eder. Aksi mümkün değildir. Problemi çözen kişide eğer işlem hatası veya başka bir hata yoksa o zaman onun çözümü arkadaşlarını mutlaka ikna edecektir. Dolayısıyla bu olguda da kat'î delilin imkanı mevcuttur ve delile dayalı argümanımızın a seçeneği geçerlidir.

Yol Tarifleri Olgusunun Çözümü:

Bu olgunun çözümü de delile dayalı argümanımızın a seçeneğine göre olmalıdır. Çünkü burada da kat'î delile ulaşmak mümkündür. Söz konusu restoranın açık adresi internetten, şehir haritasından ya da bizzat restoranın kendisinden elde edilebilir. Böylece de ihtilaf çözülmüş olur.

3.5. Delile Dayalı Argümana Olası Eleştiriler ve Bazı Eklemeler

Yukarıda denk ihtilafı problemine karşı delile dayalı argümanımızı açıklayıp, hem bize ait olan hem de ihtilaf konusunda bilinen diğer olgu örneklerinin çözümünde

¹⁴⁸ Kelly'nin s. 49'da geçen olgusunu kastediyorum.

argümanımıza başvurarak onu destekledik. Şimdi argümanımızı biraz daha sağlamlaştırmak adına ona gelebilecek olası eleştirilere değinip, argümanımız hakkında oluşabilecek yanlış anlaşılmaları açıklamaya çalışacağız.

Öncelikle özellikle felsefi, dini, ahlaki ve siyasi ihtilaflarda karşı tarafı ikna etmek veya karşı tarafları ikna edecek bir argüman ortaya koymak oldukça zordur. Bu alanlardaki birçok ihtilafta taraflar birbirini ikna edemez ve kendi görüşünü devam ettirir. Bu anlamda ihtilafların olgu bazlı çözülmesi gerektiği görüşümüz oldukça önemlidir. Örneğin argümanımızı açıklarken kullandığımız ‘karşıda görünen şey’ olgu örneğinde, ihtilaf halindeki arkadaşlar, ne olduğunu çözemedikleri şeye yaklaşarak ihtilaflarını çözdüler. Ancak diyelim ki; bu arkadaşlardan biri dış dünyanın gerçekliğini yadsıyan aşırı şüpheli veya solipsist biri olsaydı, orada köpek görmek yine de ikna edici bir sonuç olmayabilirdi. Görüldüğü gibi, olgu aynı olgu fakat olgudaki kişiler değiştiğinde bile farklı sonuçlar oluşabilir. Benzer şekilde kişilerde delillerin ikna ediciliği de olgunun çözümünü belirleyebilir. Bu duruma örnek verecek olursak; tezimizin ikinci bölümünde değineceğimiz dini ihtilaflar gibi olgularda, örneğin aynı dinden iki insanın hatta iki müslümanın ihtilafını ele alırsak, müslüman taraflardan biri Kur’an’dan delil getirdiğinde, diğeri için bu delil, kat’î delil hükmünde olurken, eğer diğeri taraf müslüman değilse, o kişi bu durumu delil olarak kabul etmeyeceğinden çözüm daha karmaşık olacaktır. Dolayısıyla bu durum bile bize ihtilafın çözümünün olgu bazlı olması gerektiğini gösterir. Bununla birlikte özellikle söz konusu alanlardaki ihtilaflarda argümanımızın çoğunlukla iki tarafın da rasyonel olacağı b seçeneğini doğuracağı açıktır. Bu durum ise beraberinde argümanımızın rölativizme destek sağlayacağı yönünde bir eleştiriye sebep olabilir. Ayrıca argümanımız politik, dini, etik ve felsefi ihtilaflarda görüş çeşitliliğini meşrulaştırıyor izlenimi verebilir. Ancak aslında argümanımız, sıradan ya da entelektüel insanlar olarak hayatımızda tecrübe ettiğimiz ihtilafları nasıl çözdüğümüzün sistematik

bir şekilde ifade edilmesinden ibarettir. Yine iki tarafın da rasyonel olması sonucunun, iki tarafın da doğru olduğu anlamına gelmeyeceğini belirtmekte fayda görüyoruz.

Kararlılık görüşünü açıklarken, aslında bu görüşü savunanların yaptığının, kendi lehlerine çeşitli bahanelerle denklerini, epistemik denklikten ekarte etmeye benzediğini söylemiştik. Benzer şekilde hayatımızda tecrübe ettiğimiz özellikle siyasi ve dini ihtilaf- larda, ilk başta denk olduğunu kabul eden kişilerin, kendi argümanlarıyla karşıdakini ikna edemeyince, bazen erdem faktörleri açısından dengini egale etmeye çalıştığına şah- hit oluyoruz. Bu anlamda bunun da karşısında olduğumuzu ve farklı dinlere inananlar veya farklı siyasi görüşleri olanlar arasında epistemik denkliğin mümkün olduğunu sa- vunuyoruz.

4. Değerlendirme

Tezimizin bu bölümünde son yıllarda epistemolojide çokça tartışılan ihtilaf konusuna değinilmiştir. Epistemolojide ihtilaf konusu daha çok epistemik denklemler arasındaki ihtilafa nasıl yaklaşılması gerektiği, bu ihtilafın çözümünün nasıl olması gerektiği ve böyle bir ihtilafta kişinin kendi inancı hakkında ne yapması gerektiği soru- ları üzerinden ele alınmaktadır.

Bu bölümde öncelikle kimlerin epistemik denk sayılacağını açıklanmıştır. Buna göre zeka, akıl yürütme yeteneği, algısal yetenek gibi bilişsel yeti faktörleri açısından eşit olan ve bilişsel yeti faktörleri eşit derecede iyi çalışan, aynı veya eşit derecede iyi kanıtlara sahip olan, bir de açık görüşlülük, doğruyu bulmayı amaçlama gibi epistemik erdem açısından da eşit olan kişiler epistemik denk sayılmaktadır.

Daha sonra kendisine epistemik olarak denk biriyle ihtilaf ettiğinin farkına varan kişinin, böylesi bir ihtilafta nasıl bir tutum izleyeceğini tartışan denk ihtilafı sorununa, literatüre girmiş dört ana çözüm/ cevap olduğu belirtilip, söz konusu çözümler ele alın-

mıştır. Denk ihtilafı sorununa verilen cevaplardan ilki uzlaşmacılıktır. Uzlaşmacılığı savunanlara göre, kişi, kendisine epistemik olarak denk biriyle ihtilaf ettiğinin farkına vardığında, o inancını revize etmeli veya bu konu hakkındaki yargısını askıya almalıdır. Ancak uzlaşmacıların ihtilaf konusunda kendi referansını karşılayamadığı görülmektedir. Çünkü uzlaşmacılar da, denk ihtilafı sorununa verilen cevaplar konusunda kendilerine denk sayılabilecek diğerleriyle ihtilaf halindedir ancak bu ihtilafın sonucunda uzlaşmacılar, uzlaşmacılık görüşünü revize etmemekte ya da bu konuda yargıda bulunmamayı seçmemektedirler. Ayrıca uzlaşmacılık, özellikle dini, felsefi, etik ve siyasi konulardaki denk ihtilaflarında tatmin edici bir cevap olmaktan uzaktır. Çünkü söz konusu alanlara ait ihtilaflarda, aksini düşünen denk birinin bulunması çok kolay olduğundan, kişinin bu alanlarda net bir duruşunun olmasını engelleyecek bir görüş olmaktadır. Bu anlamda özellikle Christensen, Feldman, Elga ve Matheson tarafından savunulan bu görüş, denk ihtilafı sorununa verilecek cevaplar içinde en makul olanı olmaktan uzaktır.

Denk ihtilafı sorununda literatüre girmiş dört ana çözümden ikincisi kararlılık görüşüdür. Bu görüşü savunanlara göre, kişi, kendisine epistemik olarak denk biriyle ihtilaf ettiğinin farkına vardığında, kendi inancını rasyonel bir şekilde devam ettirebilir. Ancak bu görüşü savunan van Inwagen, Zagzebski, Foley, Enoch ve Bergmann gibi isimler, daha çok, çeşitli gerekçelerle epistemik denkliği kendi lehlerine olacak şekilde bozarak çözüme ulaşırlar. Bu yüzden epistemik egoizm gibi görünen bu görüş de yetersizdir.

Denk ihtilafı sorununda literatüre girmiş dört ana çözümden üçüncüsü Kelly'e ait toplam kanıt görüşüdür. Kelly'e göre, sadece ihtilafın kendisi değil, ihtilaftan önce inançların oluşturulmasında rol oynayan kanıtlar da ihtilaf sonrası tutum için değerlendirilmeye alınmalıdır. Değerlendirmeye alınan kanıtların gücü oranında ya inanç revize

edilmeli ya da inanca devam edilmelidir. Bu görüşte belirleyici etmen kanıtların gücü olmasına rağmen, kanıtların gücünü belirleyen şey açıkta kalmaktadır. Ayrıca Kelly'nin örneğinde çok sayıda insanın bir inanç etrafında birleşmesi, o inanç için güçlü bir kanıt niteliği taşımaktadır ki, bu, yanlış sonuçlara sebep olabilir. Yani Kelly tarafından çoğunluğun bir yanlış etrafında birleşmiş olma ihtimali göz ardı edilmiştir. Bütün bu sebeplerden bu görüş de denk ihtilafı problemini çözmede yetersiz kalmaktadır.

Denk ihtilafı sorununda literatüre girmiş dört ana çözümden sonuncusu Lackey'e ait gerekçelendirmeci görüştür. Bu görüşe göre, inancın revize edilip edilmeyeceğinin ya da başka bir ifadeyle inanca devam edilip edilmeyeceğinin belirleyici etmeni gerekçelendirmenin gücüdür. Ancak bu görüş için de toplam kanıt görüşünde olduğu gibi gerekçelendirmenin gücünü belirleyen etmen açıkta kalmaktadır. Bu yüzden bu görüş de yetersizdir.

Uzlaşmacılık ve kararlılık görüşlerinin bütün ihtilafları aynı kefeye koyması hatalıdır. Bütün ihtilafları aynı kefeye koymak yanlış olacaktır, çünkü karşıda görünen nesnenin ne olduğu gibi son derece kolay bir şekilde çözülebilecek basit ihtilaflardan daha çetrefilli felsefi ihtilaflara kadar ihtilaflar son derece çeşitlidir. Biz de bu yüzden ihtilafların çözümünün olgu bazlı olması gerektiğini düşünmekteyiz. 'Farklı ihtilaflar argümanı' ile Loughheed de benzer bir görüşü dile getirmektedir. Ona göre, ihtilaflar basit ve karmaşık diye ikiye ayrılmakta ve basit ihtilaflar uzlaşmacılığı; karmaşık ihtilaflar ise kararlılık görüşünü desteklemektedir. Biz, ihtilafın nasıl olduğu kadar, ihtilaf eden kişilerin de ihtilafın çözümünde belirleyici olduğunu, ihtilafların ikiye ayrılarak değil tamamen olgu bazlı çözümünün daha doğru olduğunu savunuyoruz.

Neticede daha sonra bütün bu yetersizlikleri ve eksiklikleri kapatacağımızı düşündüğümüz argümanımızın adı, 'delile dayalı argüman' dır. Argümanımızda kelimeler literatüründe mevcut olan kat'î delil/ zannî delil ayrımı kullanılmıştır. Bu ayrıma göre, karşıt

ihimallerin bütünü ortadan kaldıran delile kat'î delil; karşıt ihtimallerin bütünü ortadan kaldıramayan delile zannî delil denilmektedir. Argümanımıza göre, iki tarafın da zannî delile sahip olduğu ve kat'î delile ulaşmanın mümkün olduğu denk ihtilafı olgularında yargıyı askıya almaya dayalı uzlaşmacılık görüşü; iki tarafın da zannî delile sahip olduğu ancak kat'î delile ulaşılmamış veya bu imkanın bulunmadığı denk ihtilafı olgularında kararlılık görüşü doğru seçenektir. Argümanımız daha sonra olgu örnekleriyle açıklanmış ve gelebilecek olası eleştirilere değinilmiştir. Ayrıca argümanımızda oluşabilecek boşluklar tamamlanmış ve yanlış anlaşılabilir şeyler de açıklanmıştır.

II. BÖLÜM

DİNİ İHTİLAFLAR VE DİNİ ÇEŞİTLİLİK

Tezimizin bu bölümünde, epistemolojideki ihtilaf konusunu dini ihtilaflar ekseninde ortaya koyacağız. Dini ihtilafları ve onun doğal bir sonucu olarak dini çeşitliliği epistemolojik boyutlarıyla ele alacağız. Dini ihtilafların denk ihtilafı bahsi altında incelenebilir olduğunu belirtip, ‘delile dayalı argüman’ımızı bu kez dini ihtilaf olgu örnekleriyle açıklayacağız. Ayrıca dini ihtilaflara ve dini çeşitliliğe rağmen dini inancımızı savunmanın rasyonel olduğunu ileri süreceğiz. Bu bölümde söz konusu rasyonaliteyi savunurken bilmemizin elzem olduğu rasyonellik ve doğruluk kavramlarını da epistemolojik olarak inceleyeceğiz. Bu incelemenin bir diğer amacı gelebilecek rölativizm eleştirilerini açıklığa kavuşturmak olacaktır. Yine aynı amaçla John Hick’in dini çoğulculuğuna değinip, çoğulcu din anlayışını tenkit edeceğiz. Konuyu ele alırken dini inancın epistemolojisi ile ilgili genel görüşler arasındaki imanın bilgi konusu olmadığını söyleyen, imanın akıl ile birbirinden ayrı alanlara ait olduğu iddiasındaki fideist anlayış ve imanı temel inanç kapsamında değerlendiren reformcu epistemoloji görüşü yerine doğal teoloji kapsamında sayılabilecek delilci (*evidentialist*) bir iman anlayışını esas alacağız.

Din felsefesi literatürü için dini çeşitlilik (*religious diversity*) konusu yeni bir konu değildir. Ancak dini çeşitlilik konusu bugüne kadar çoğu kez tek bir dinin mi doğru olduğu, bu dinin inananlarının mı kurtuluşa ereceği yoksa diğer dinler için de bunun mümkün olup olmadığı hatta bütün dinlerin bütün söylemlerinin doğru olup olmadığı açısından tartışılmış bir konudur. Din felsefesi literatüründe dini çeşitlilik konusunda üç görüşün ön plana çıktığı görülür. Dini dışlayıcılık anlayışına göre, sadece tek bir din doğrudur ve inananlarını kurtuluşa erdirir. Dini kapsayıcılığa göre, aslında sadece bir din doğrudur, bununla birlikte diğer dinler de söz konusu dinin kapsamına

dahil edilebilir. Dini çoğulculuk ise, bütün dinlerin tek bir Nihai Gerçeklik'e dalelet ettiğini ve hepsinin kurtuluşa erdireceğini söyler.¹⁴⁹

Dini ihtilaf (*religious disagreement*) meselesi ise farklı dinlerin/ inançların varlığını daha çok epistemolojik olarak ele alır. Dini ihtilaf için, sosyal epistemolojinin konusu içinde saydığımız ihtilaf probleminin bir alt başlığıdır diyebiliriz. Buradaki soru; dini ihtilafın doğası ve kapsamı hakkında farkındalığın, kendinden emin dini veya dini olmayan görüşlere sahip olmayı mantıksız kılıp kılmadığıdır. Pek çok filozof, dini ihtilaflarda doğru cevabın dini şüphecilik olduğunu öne sürerek bu soruyu olumlu yanıtlarken, bazıları da yüksek nitelikli düşünürlerle ihtilaflar karşısında bile dini inancın makul bir şekilde korunabileceğini iddia eder.¹⁵⁰ Birinci bölümde de söylediğimiz gibi ihtilaflar hayatın her alanında sık sık karşımıza çıkar. Bu yüzden açıkçası Kraft'ın da dediği gibi; karşıtlık durumunda inançlarımızı korumasaydık hayat çok zor olurdu; her an fikrimizi değiştiriyor veya duruşumuzu yeniden değerlendiriyor olurduk.¹⁵¹ Bununla birlikte dini ihtilafı diğer ihtilaflardan ayıran farkları ile birlikte detaylı bir biçimde bir sonraki başlıkta ele alacağız.

Dini çeşitlilik aslında dini ihtilafların doğal bir sonucudur. Bu yüzden dini ihtilaf problemi ve onun epistemolojik boyutu ve sonuçları, pekala dini çeşitlilik için de uygulanabilir. Ayrıca dini çeşitlilik kendi içinde bir bütün ya da sistem olarak dinleri kurtuluş ve doğruluk açısından değerlendiriyor olsa da bir vakıa olarak kendisinin de doğurduğu epistemolojik sorunlar vardır. Tezimizin bundan sonraki başlıkları bu konulara odak-

¹⁴⁹ Bkz. Michael Peterson vd., *Akıl ve İnanç*, Çev. Rahim Acar, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 493-520.

¹⁵⁰ John Pittard, "Religious Disagreement", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/rel-disa/#H9>, [01.06.2021].

¹⁵¹ James Kraft, "Religious Disagreement, Externalism, and the Epistemology of Disagreement: Listening to Our Grandmothers", *Religious Studies*, 43 (4), 2007, s. 422.

lanacaktır. Ama önce epistemolojide denk ihtilafı sorunu altında dini ihtilaflar nasıl ele alınmış onu irdedeleyeceğiz.

1. Epistemolojide Denk İhtilafı ve Dini İhtilaf

Tezimizin bir önceki bölümünde denk ihtilafı sorununu din konusu ekseninde değil genel olarak ele almıştık. Değınilen olguların birçoğunda kat'î delile ulaşarak çözüme ulaşmak kolay olmuştu. Ancak bu konuda yazan diğer filozoflar gibi biz de özellikle dini, siyasi, ahlaki ve felsefi alanlardaki ihtilaflarda herkesi ikna edecek bir delile ulaşmanın zor olduğunu belirtmiştik. Kolayca kabul edebiliriz ki, diğer alanlara ait karmaşık olmayan ihtilaflarda kişinin kendi inancını tekrar gözden geçirmesi daha kabul edilebilir bir durumken, özellikle dini konulardaki ihtilaflarda kişinin kendi inancını her seferinde gözden geçirmek zorunda kalması çoğu kişinin kabul edebileceği bir seçenek gibi gözükmemektedir. Bu bakımdan dini ihtilafların kendine has bazı özellikleri vardır. Dini ihtilaflar diğer ihtilaflardan farklı olarak geniş ölçeklidir, ihtilafın tarafları birebir şeklinde değil bir çok kişiye bir çok kişi şeklindedir, dini ihtilaflar uzun süre devam eder ve çoğu insan başkalarının onlar hakkında aynı fikirde olmadığını öğrendiklerinde dini görüşlerini değiştirmek için çok az baskı hisseder.¹⁵² Basit yani karmaşık olmayan ihtilaflar daha çok kişiler arasında yaşanırken, dini ihtilaflarda şahıslar değil gruplar vardır, aynı inançlar etrafında kümelenmiş birçok insan söz konusudur. Ancak inançları takip eden insan sayısı ne kadar fazla olursa olsun, günlük hayatımızdaki ihtilaf olgularının daha çok kişiler arasında olduğunu tecrübe ederiz.

Dini ihtilafları diğer ihtilaflardan ayıran kendine has özelliklerinin yanında dini ihtilafın ne tür ihtilaflardan sayılması gerektiği de felsefede farklı şekillerde yorumlan-

¹⁵² Helen De Cruz, "Religious Disagreement: An Empirical Study Among Academic Philosophers", *Episteme*, 14 (1), 2017, s. 72.

mıştır. Frederick Choo bu konudaki görüşleri üç ana öbeğe ayırmaktadır. Bu görüşlerden ilki, bizim de katıldığımız, dini ihtilafın denk ihtilafı türünden bir ihtilaf olduğunu savunan görüştür. Frederick Choo'ya göre, Bryan Frances, James Kraft, Jennifer Lackey ve Jonathan Matheson bu görüşü savunan isimlerdir. Bu görüşlerden ikincisi, dini ihtilafalarda tarafların kendilerini üstün¹⁵³ görmekte haklı/ gerekçelendirilmiş olduklarını savunur. Yine Choo'ya göre bu görüşü, Michael Bergmann, Tomas Bogardus, John DePoe, Graham Oppy ve John Pittard savunur.¹⁵⁴ Amir Dastmalchian; Alvin Plantinga ve Richard Swinburne'ü de epistemik denkliği kabul etmeyenler arasında sayar.¹⁵⁵ Son olarak üçüncü görüşe göre, dini ihtilaflar teyit edilmemiş denk ihtilafıdır. Bunun anlamı, ihtilafın taraflarını epistemik denk, aşağı veya üstün olarak kabul etmek için iyi bir nedenin olmadığı, ancak yine ihtilafın taraflarını denk olarak reddetmek için de iyi bir neden olmadığıdır. Choo bu görüşü savunanlar arasında Benjamin Sherman ve Richard Feldman'ı sayar.¹⁵⁶

Burada görüleceği üzere, bir çok ihtilaftan farklı olarak daha karmaşık bir yapıya sahip olan dini ihtilafalarda, tarafların birbirine denk olup olmadığını belirlemek de daha karmaşıktır. Örneğin bazı köprü tasarımlarının esası konusunda karşıt görüşlere sahip iki inşaat mühendisi, mühendislik sorularının iyi bir değerlendiricisi olmak için ne tür eğitim ve bilişsel kapasitelerin gerekli olduğu konusunda, ayrıca hangi kurumsal işaretlerin birinin gerekli kapasitelere sahip olduğuna dair güvenilir kanıt olarak hizmet ettiği konusunda (örneğin, akademik dereceler, mesleki deneyim, yayınlar) büyük

¹⁵³ Buradaki üstünlükten kasıt epistemik üstünlüktür.

¹⁵⁴ Frederick Choo, "The Epistemic Significance of Religious Disagreements: Cases of Unconfirmed Superiority Disagreements", *Topoi*, 40(5), 2021, s. 1139.

¹⁵⁵ Amir Dastmalchian, "The Epistemology of Religious Diversity in Contemporary Philosophy of Religion", *Philosophy Compass*, vol. 8, issue 3, 2013, s. 305.

¹⁵⁶ Choo, *a.g.m.*, s. 1139.

olasılıkla hemfikir olacaklardır.¹⁵⁷ Ancak söz konusu dini bir ihtilaf olduğunda tarafların birbirini epistemik denk olarak saymaları için gerekli kriterler biraz daha belirsizdir. Epistemik denkliği açıklarken denklik için belirleyici üç ana faktörden bahsetmiştik. Bunlar; genel tabirle epistemik erdem açısından denklik, kanıtlar açısından denklik ve bilişsel yetiler açısından denklik idi. Ancak herhangi bir dini ihtilaf olgusunda, karşıdaki belirli bir kişi için bu üç faktör ile ilgili, o kişiyi denklikten düşürecek bir yorum geliştirmek mümkün olabilir. Açıkçası zaten birinci bölümde kararlılık görüşünü açıklarken savunucularının kendi görüşünü devam ettirebilmek adına denklikteki simetriyi kendi lehlerine kırma yolunu seçtiklerini söylemiştik. Bununla birlikte böyle bir tutumun epistemik egoizme yakın olduğunu da belirtmiştik. Dolayısıyla denkliği kabul etmemek de benzer şekilde epistemik egoizme kayan ve epistemik erdem açısından da tartışmaya açık bir tutum gibi durmaktadır.¹⁵⁸ Tekrar Choo'nun yaptığı sınıflandırmaya dönecek olursak, birinin ihtilaf ettiği kişiden kendini üstün görmesi için çeşitli gerekçelere sahip olabileceğini söyleyen ikinci görüşün epistemik egoizmi barındırabileceği ortadadır. Buna mukabil, diğer iki görüş daha makuldür. Ancak eğer birebir eşitlik ya da ileri derecede ideal bir denklikten bahsetmiyorsak, pekala bir çok dini ihtilafı Choo'nun sınıflandırmasındaki birinci görüşün içinde sayabiliriz. Örneğin dini bir konuda ihtilaf eden iki din aliminin, bilişsel yetiler, ellerinde bulunan deliller ve doğruya ulaşmayı amaçlamış olma açısından birbirlerine karşı bir üstünlüğü yoksa, epistemik denkliği açıklarken birinci bölümde verdiğimiz örnektekine benzer olarak ille de denklik için aynı okullardan mezun olma veya aynı diploma notuna sahip olma gibi şartlar aramak zorlama olacaktır. Dolayısıyla bir ihtilaf olgusunda, katı şartlar koy-

¹⁵⁷ Pittard, "Religious Disagreement".

¹⁵⁸ Bu arada belirtmek gerekir ki, bu görüşleri savunucularıyla birlikte sınıflandıran Choo'dur ve elbette ki sınıflandırma ve kişiler tartışılabilir ancak büyük ölçüde biz de bu sınıflandırmaya katılıyoruz.

mazsak, bilişsel yetiler, deliller ve erdem açısından birbirine denk iki kişi bulma olasılığımız fazladır. Sonuç olarak bize göre Choo'nun söz konusu sınıflandırmasında birinci görüş en makul olanıdır.

Dini ihtilafın özelliklerinden birinin ihtilaf eden çoğu insanın başkalarının onlarla aynı fikirde olmadığını öğrendiklerinde dahi dini görüşlerini değiştirmek için çok az baskı hissetmeleri olduğunu söylemiştik. Dini ihtilaftaki bu özellik ile yukarıda bahsettiğimiz dini ihtilafta tarafların kendilerini üstün görmesi ile ilgili tutumun birbiriyle bağlantılı olduğunu görmek zor değildir. Dini ihtilafta epistemik denkliği sağlayan şartlar ile ilgili olarak günlük hayatımıza bakacak olursak; günlük hayatımızda da dindar birinin kendisinin inançlarına uymayan inançlara sahip başka biriyle karşılaştığında, o güne kadar bazı diğer inançlarını da ona dayandırarak oluşturduğu, bu sayede tutarlı bir bütün olarak gördüğü inançlarını değiştirmesi demek aslında yaşam tarzını da kökünden sarabilecek bir değişikliği kabul etmesi demek olacağından, ısrarcı bir şekilde hatta başkalarına dogmatik gelecek şekilde inançlarından vazgeçmediğini görürüz. Dindar insan, bu davranışını makul zemine oturtmak için ise genelde iki yol izler; ya kendini karşıdakinden üstün görür, ya da karşıdakinin meseleye yeterince dürüst yaklaşmadığını düşünür. Günlük hayatımızdaki sıradan bir dindar insanın bu tutumunun dini ihtilaf tartışmalarında da karşımıza çıktığını görüyoruz. Dolayısıyla denkliği reddetmek veya kararlılık görüşünde yer yer karşımıza çıkan karşı taraf aleyhine simetri kırıcı tutumlar buna benzer tutumlardır.

Bu tutumlar bizim açımızdan ahlaki olarak, yani epistemik erdem açısından da tartışmaya açıktır. Ayrıca meseleyi bir de dini ihtilafların bir tür grup ihtilafı olduğunu varsayıp göz önüne alarak okursak, pekala ihtilaf halindeki grupların içinde önemli sayıda erdemli, entelektüel kişiler olacaktır. Dolayısıyla biz dini ihtilaflarda epistemik denkliğin mümkün olduğunu ve taraflardan diğerinin ahlaki açıdan veya başka sebepler-

le yargılanarak denklikteki simetrisinin kırılmaması gerektiğini savunuyoruz. Sonuç olarak epistemik denklığı sağlayan şartlar hakkında farklı anlayışlar mevcut olsa da genel olarak erdemli, aynı veya benzer delillere sahip ve akıllı kişiler arasındaki ihtilaflar bir denk ihtilafıdır. Dini konularda da bu özelliklere sahip iki insanın bir konu hakkında ihtilaf etmesi olasıdır. Neticede bu ihtilafları denk ihtilafı saymamak için yeterli gerekçe-ye sahip olmadığımızı düşünüyoruz. Bir başka ifadeyle dini ihtilafları denk ihtilafı saymamak için epistemik denkliğin sınırlarını katı bir şekilde çizen ya da karşı tarafta kusur arayan anlayış bize makul gelmemektedir.

Dini ihtilafların da denk ihtilafı türünden ihtilaflar olduğunu açıkladıktan sonra denk ihtilafına getirilen çözümleri dini ihtilaflar ekseninde inceleyebiliriz. Burada da denk ihtilafındakine benzer sorularla karşı karşıyayız. Merak ettiğimiz şey, kendimize denk olacak şekilde erdemli, akıllı ve bilgili biriyle dini inançlarımız çatıştığında dini inançlarımızın epistemik statüsünün ne olacağı veya dini inançlarımızın gerekçelendirilmesinin nasıl olacağı, en önemlisi inançlarımız açısından buna cevabımızın ne olması gerektiğidir.

Tezimizin birinci bölümünde denk ihtilafı tartışmalarındaki çözümlerde toptancı yaklaşıldığını ve bu tutumun yanlış olduğunu söylemiştik. O yüzden, birazdan da göreceğimiz gibi, filozoflar denk ihtilafına hangi çözümü getirmişlerse dini ihtilafta da aynı çözümü savunmuşlardır. Örneğin Feldman, tıpkı diğer ihtilaflara sunduğu çözüm gibi dini ihtilaflarda da doğru olanın yargıyı askıya almak olduğunu savunur. Feldman, din-dar olup olmama konusundaki seçimi veya çeşitli dinler arasındaki seçimi, önemli bir toplantıya giderken bir yol ayrımında, hangi yöne gideceği hakkında daha fazla bilgi almak mümkün değilken hangisinin doğru olduğuna dair tahmin yürüterek yollardan birini seçen kişinin seçimine benzetir. Bu durumda birisi sol yolu seçerken, diğeri sağ yolu seçebilir ve ikisi de makuldür. Çünkü seçim yapmak zorundalardır. Feldman, böy-

lesi bir durumda makul olmayan şeyin, ikisinin de kendi seçtiği yolun doğru yol olduğuna inanması olduğunu söyler. Ona göre, sol yolun doğru yol olduğu önermesine karşı alınacak makul tutum, yargının askıya alınmasıdır. Feldman bu olgunun, eylemde bulunmanın ve inanmanın farklı şeyler olduğunu gösterdiğini ifade eder. Ona göre, bazen belirli bir şekilde hareket etmek makulken, bu şekilde hareket etmenin başarılı olacağına inanmak makul değildir. Yine o, din konusundaki seçimimizin de yapmamız gereken son derece önemli bir seçim olduğunu ve konuyla ilgili bilgilerimizin sınırlı olduğunu söyler; bu durumda hiçkimse bir seçim yaptığı için eleştirilmemelidir. Ancak kendi seçiminin doğru olduğuna inanması makul değildir. Yani Feldman'a göre, dini seçimlerimiz bir tür pratik rasyonaliteye sahiptir ancak dini inançlarımızın epistemik olarak rasyonel olduğunu söyleyemeyiz.¹⁵⁹ Feldman'ın bu görüşlerinde pragmatik iman anlayışının izlerine rastlanılmaktadır. Pragmatik anlayış, dini inancın *faydalarını* temel alarak imanın rasyonel olduğunu savunur ancak faydayı temel alan bu argümanlar epistemik bir amaç taşımazlar.¹⁶⁰ İnsana sağlayacağı faydalardan ötürü dini inanca meşruiyet veren ancak epistemik rasyonalite vermeyen bu anlayışa benzer olarak, Feldman da seçim yapmak zorunda olduğumuz için yaptığımız seçimin rasyonel olacağını ancak bu duruma epistemik olarak bir anlam yüklemenin yanlış olacağını söyler. Bize göre, burada Feldman'ın gözden kaçırdığı bir nokta vardır; o da dini inançlarda inançların doğruluğunu bir kenara bırakarak samimi bir inanan olunup olunamayacağı meselesidir. Evet, din konusunda seçim yapmak elbette rasyoneldir ancak dini inançlarının yanlış olabileceğini bir kenarda tutarak bir insanın dini bir taraf/ tutum belirlemesi bize makul gözükmemektedir.

¹⁵⁹ Feldman, "Reasonable Religious Disagreement", s. 146

¹⁶⁰ Abdulkadir Tanış, "İnanma İradesi: William James'in İmanın Pragmatik Savunusu Üzerine Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar*, Cilt:19, Sayı:48, 2016, s. 180

Benzer şekilde birinci bölümde kararlılık görüşünün özgüvene dayalı çözümünü savunduğunu gördüğümüz Zagzebski, hakikate ulaşmak için doğal olarak var olan arzunun, epistemik özgüveni bir gereklilik haline getirdiğini ve epistemik özgüvenin de bize başkalarına epistemik güveni telkin ettiğini iddia eder. Bu durumun ise Tanrı'nın varlığına dair geleneksel "*consensus gentium*"¹⁶¹ argümanını desteklediğini söyler. Zagzebski'ye göre, dünyanın pek çok çağında, pek çok kültürde, pek çok insanın bir Tanrı'ya inanmış olması, her birimize Tanrı'ya inanmak için, benliğin rasyonel bir talebinden doğan bir gerekçe sunar.¹⁶² O, özgüvenden doğan *consensus gentium* argümanını şu şekilde formüle eder:

1. Her insan, bir bütün olarak epistemik yetilerinde genel bir özgüvene sahip olmalıdır. Bu güven hem doğaldır hem de felsefi düşünme ile kaçınılmaz olduğu gösterilmiştir.
2. Genel epistemik özgüven tutumu, bize diğer tüm insanların yetilerine yönelik genel bir epistemik güven tutumunu salık verir.
3. Yani bir başkasının bir inancı olduğu gerçeği, bana kendime inanmam için ilk bakışta bir sebep verir.
4. Birçok insanın belirli bir inanca sahip olması, ilk bakışta inanma nedenimi artırır ve inançlar bağımsız olarak edinildiğinde makuliyetim daha güçlü olur.
5. Diğer insanların Tanrı'ya inanması, Tanrı'nın var olduğuna inanmak için ilk bakışta bir nedendir, ve güçlü bir üstün çoğunluğu oluşturan milyonlarca insanın Tanrı'nın var

¹⁶¹ Latince *fikir birliği* anlamına gelen *consensus gentium* argümanının kökeni Platon'a kadar uzanır. *Yasalar* kitabında Kleinias, Tanrıların var olduğu hakkında gerçeği göstermenin kolay olduğunu söyler ve bu kolaylığı, "Her şeyden önce, yeryüzü, güneş, yıldızlar ve tüm evren, sonra yılları ve ayları birbirinden ayıran mevsimlerin bu kadar güzel düzenlenmiş olması; ve bütün Yunanlılarla barbarların tanrıların varlığına inanmaları." olarak açıklar. Bkz. Platon, *Yasalar*, Candan Şentuna - Saffet Babür (Çev.), Kabalcı Yayınevi, s. 382-383; Walter H. O'Briant, "Is There an Argument Consensus Gentium?", *International Journal for Philosophy of Religion*, vol. 18, no. 1/2, 1985, s. 73. Argümanı Cicero'ya dayandıranlar da vardır, ki Zagzebski'de de öyle geçer ancak yaşadığı yıllar göz önüne alındığında Platon'a dayandırmak daha makuldür. Cicero'ya dayandırıldığı kaynak için Bkz. Loren Meierding, "The Consensus Gentium Argument", *Faith and Philosophy*, 15 (3), s. 271; Zagzebski, "Epistemic self-trust and the Consensus Gentium argument", K. J. Clark & R. J. VanArragon (Ed.), *Evidence and Religious Belief*, Oxford University Press, 2011, s. 33.

¹⁶² Zagzebski, *a.g.m*, s. 22.

olduğuna inandığı gerçeği, Tanrı'ya inanmak için ilk bakışta makuliyetimi artırır. Geçmiş çağlarda Tanrı'nın varlığına bağımsız olarak inanmış veya şu anda bağımsız olarak inanan milyonlarca insan hala vardır.¹⁶³

Bize göre burada Zagzebski'nin epistemik özgüvenden yola çıkarak *consensus gentium* argümanına ulaşmasında bir hata olmamakla beraber, *consensus gentium* argümanı tek başına oldukça tartışmaya açık bir argüman gibi gözükmektedir. Birinci bölümde, Kelly'nin delilin gücünü çoğunluğa endekslemesini eleştirmemiz gibi burada da hakikati çoğunluğun inançlarına endekslemek doğru bir tutum gibi durmamaktadır. Zaten Meierding'in aktardığına göre, bu argüman modern zamanlarda ciddiye alınmamaktadır hatta argüman o kadar bariz bir şekilde yanlış görünüyordur ki, Paul Edwards *Felsefe Ansiklopedisi* için argüman üzerine makalesini yazdığında, argümanın savunucuları arasında herhangi bir filozof bulamamıştır.¹⁶⁴ Argümanın kendi kriterini karşılayamaması yani kendine referansla tutarsız olması da zaten oldukça açıktır. Daha açık ifadeyle *consensus gentium* argümanını makul bulmayan çok sayıda filozof vardır. Bu filozofların inançlarını bir delil sayarsak, argüman kendi aleyhine bir delil niteliği taşır.

Bir diğer isim Bergmann'a bakacak olursak; Bergmann, bir ihtilaf durumunda kendi görüşünde kararlı kalmanın ve epistemik dengini denk olma durumundan düşürmenin yani denkler arasındaki simetrisinin bozulmasının üç tür kanıtla ilgili olduğunu söyler. Bir önceki bölümde Bergmann gibi kararlılık görüşünü savunanların çözümlerini aslında epistemik denklerini denklikten düşürmek üzerine kurduğunu söylemiştik. Nitekim burada da Bergmann aynı yolu izlemektedir. Bergmann, epistemik dengini denk olma durumundan düşürme ile ilgili üç tür kanıt şu şekilde açıklar: Birincisi, ihtilaf edilen önerme yani p için kanıt (p-kanıt), ikincisi p önermesi ile ilgili inancınızı güvenilir

¹⁶³ Zagzebski, *a.g.m.*, s. 34.

¹⁶⁴ Meierding, "The Consensus Gentium Argument", s. 271.

ve yanıltıcı olmayan bir yoldan edindiğimize dair kanıt (Rp-kanıtı) ve üçüncüsü dengimizin $\sim p$ inancını güvenilir ve yanıltıcı olmayan bir yoldan edindiğine dair kanıt (R $\sim p$ -kanıtı). Bergmann'a göre, p-kanıtınız ve Rp-kanıtınız güçlü ve R $\sim p$ -kanıtınız zayıf ise varsayılan denginizi denklikten düşürmek rasyoneldir.¹⁶⁵

Dini ihtilaf örneğinde Bergmann, p-kanıt olarak Tanrı'nın var gibi görünmesini alır (*seeming that God exists*). Burada p, teizme karşılık gelir. Bergmann, bazı insanların, bütün delillerin 'görünüşte öyle gibi olan'lardan (*seeming*) oluştuğunu düşündüğünü, bazılarının buna katılmadığını ancak bazen delillerin 'görünüşte öyle gibi olan'ların formunda olabileceğini kabul ettiklerini söyler. Bergmann, teizm için 'görünüşte öyle gibi olan'lara örnek olarak, suçluluk ya da affedilme ya da şükran duygularını; okyanusların, çağlayanların, dağların, çöllerin ve gökyüzünün görkemine ve heybetine hayranlık duygusunu; doğanın ve insan zihninin enginliği, karmaşıklığı, gizemliliği ve olası kökenleri hakkında öğrendiklerimiz üzerine derin derin düşünmekten de kaynaklanabilen düşünceleri verir. Ancak Bergmann'a göre, p-kanıtlar sadece 'görünüşte öyle gibi olan'lardan oluşmaz; gözlemleri, deneyimleri, tanıklıkları ve değerlendirmeleri de içerir. Bir inancın öncelikle 'görünüşte öyle gibi olan'lara dayanıyorsa, güçlü kanıtlara sahip olmayacağı görüşüne katılmayan Bergmann, farklı teistler için farklı cevaplar olsa da ve bireysel bir teist için farklı zamanlarda farklı cevaplar olsa da teizm için p-kanıtların güçlü olduğunu söyler. Bergmann'a göre, birçok eğitilmiş teist, teistik inançlara yönelik birçok zorluğun ve (diğer eğitilmiş insanlardan gelen) bu inançlardan vazgeçmeye yönelik toplumsal baskının farkında olmasına rağmen, teistik inançlarında ısrar eder ve bu ısrarcı teistik inancın bir açıklaması, bu teistlerin güçlü teistik 'görünüşte öyle gibi olan'lara sahip olmalarıdır; ayrıca en azından, eğitilmiş teistlerin güçlü teist 'görünüşte öyle

¹⁶⁵ Bergmann, "Religious Disagreement and Rational Demotion", *Oxford Studies in Philosophy of Religion*, Ed. Jonathan L. Kvanvig, Vol. 6, 2015, s. 30.

gibi olan'lara sahip olmasının oldukça yaygın olduğunu reddetmek için iyi bir nedeni-
miz yoktur ve bu 'görünüşte öyle gibi olan'lar, matematiksel veya mantıksal 'görünüşte
öyle gibi olan'lar kadar güçlü olmasalar da ihtilaflar karşısında kararlı kalmayı rasyonel
kılmak için gerekecek kadar güçlüdürler.¹⁶⁶ Yine p'nin teizm olduğu varsayımında
Bergmann, Rp-kanıtın nasıl güçlü olabileceğini sorgular ve bunun için Thomas Reid'e
atıf yapar.¹⁶⁷ Rp-kanıt, hatırlayacağımız üzere, p teizm için, teistik inançlarımızı güveni-
lir yoldan elde ettiğimize dair kanıtlardı. Bergmann'ın Reid'e yaptığı atıf ise onun 'ilk
ilke'si (*first principle*) ile ilgilidir. Reid'e göre, yetilerimizin güvenilirliğine inanmak
bizim ilk ilkemizdir ve ilk ilkelere çıkarımsal olmayan doğru bir şekilde inanılır.¹⁶⁸ Bu-
radan yola çıkan Bergmann'a göre, Rp-kanıtı, temelinde Tanrı'nın var olduğuna inandı-
ğımız teistik bir 'görünüşte öyle gibi olan' olup, yüksek dereceden¹⁶⁹ (*higher-order*) bir
'görünüşte öyle gibi olan'dır ve gerçeğe uygundur.¹⁷⁰ Bergmann'a göre, bu türden bir
Rp-kanıtı aynı zamanda güçlü de bir kanıttır.¹⁷¹ Ayrıca Bergmann'a göre, teistik inancın
güvenilirliği ile ilgili diğer bir kanıt türü, dünyadaki birçok farklı kültür ve toplumda,
aynı zamanda teistik inanca sahip çok sayıda başka insan hakkındaki farkındalığımızdır;
sadece bu tür insanların çok sayıda olduğunu bilmemiz dışında son derece zeki, ahlaki
karakteri son derece takdire şayan, çok olgun ve aynı zamanda çevrelerinde gelişmele-
rini sağlayacak şekillerde pratik olarak bilge olan teistlerin olduğunu da

¹⁶⁶ Bergmann, *a.g.m*, s. 35-37.

¹⁶⁷ Bergmann, *a.g.m*, s. 38.

¹⁶⁸ Reid'den aktaran Bergmann, *aynı yer*.

¹⁶⁹ Birinci dereceden ve yüksek dereceden arasındaki farka tezimizin birinci bölümünde sayfada değin-
miştik.

¹⁷⁰ Bergmann, *a.g.m*, s. 39.

¹⁷¹ Bergmann, *a.g.m*, s. 40.

bilmekteyizdir.¹⁷² Daha önce belirttiğimiz gibi, dini ihtilafta teistin inancına devam edebilmesi adına Bergmann için p-kanıtının ve Rp-kanıtının güçlü olması yeterli değildir, aynı zamanda R~p kanıtı da zayıf olmalıdır. Bergmann zaten bunun böyle olduğunu da düşünür, şöyle ki; Bergmann'a göre, eğitilmiş teistler, ateistlerin teizm konusundaki inançlarının güvenilirliği konusunda güçlü bir R~p-kanıtına sahip değillerdir; genellikle işe kendileriyle aynı fikirde olmayanların teizmle ilgili epistemik denklemleri olduklarını varsayarak başlamazlar ya da teistler bunu varsaysalar bile, bu varsayımın ateistlerin teizm konusunda güvenilir olduklarına dair güçlü kanıtlara dayandığını düşünmezler; bu yüzden teistler için ateistleri teizm açısından rasyonel olarak denklikten düşürmenin önünde pek bir engel yoktur; ayrıca eğitilmiş teistlerin teizm için güçlü kanıtlara sahip oldukları ve yine teistik inançlarının güvenilirliği için yeterince güçlü kanıtlara sahip olduklarını birleştirecek, o zaman eğitilmiş teistlerin nasıl kararlı kalabileceklerini görebiliriz.¹⁷³ Daha önce birçok kez söylediğimiz gibi, biz, dini ihtilafta denkliğin mümkün olduğunu ve bir kez denklik kabul edildikten sonra denklikteki simetriyi bozmanın veya kabul etmemenin epistemik erdem açısından sorunlu bir yaklaşım olduğunu savunuyoruz. Dolayısıyla Bergmann'ın dini ihtilaflar için bulduğu çözümü doğru bulmuyoruz.

Görüldüğü üzere, dini ihtilaflar, diğer tür ihtilaflardan daha karmaşıktır ve çözümü kolay değildir. Onu diğer ihtilaflardan ayıran en önemli özelliklerinden biri de dindar kişilerin kendileri gibi düşünmeyen kişilerle karşılaştığında inançlarından vazgeçmeye meyilli olmamaları ve dini inançlarında ısrar etmeleridir. Burada önemli olan nokta, diğer inançlar gibi dini inançların da delile dayanması gerektiğidir. Bununla birlikte filozofların denk ihtilafı problemine sunduğu çözümleri bire bir dini ihtilaflarda da uyguladığını görüyoruz. Biz, bir denk ihtilafı durumunda dini ihtilafların daha çok

¹⁷² Bergmann, *a.g.m.*, s. 41.

¹⁷³ Bergmann, *a.g.m.*, s. 49.

kararlılığı desteklediğini kabul etmekle birlikte yine de ihtilafların olgu bazlı çözülmesi gerektiğini savunuyoruz. Ayrıca dini ihtilaflarda kararlılığı sağlamak için epistemik denk olan kişiyi denklikten düşürme yolunu, epistemik erdem açısından doğru bulmuyoruz. Tezimizin ilerleyen bölümlerinde ilk bölümde savunduğumuz ‘denk ihtilafında delile dayalı argüman’ımızı dini ihtilaf çerçevesinde örnek olgular üzerinden tekrar ortaya koyacağız. Ama önce dini ihtilafların doğal bir sonucu olan dini çeşitlilik meselesini epistemolojik açıdan ele alacağız.

2. Dini Çeşitlilik Meselesine Epistemolojik Bakış

Bir vakıa olarak dini çeşitlilik bize gösteriyor ki bütün dinlerin birbiriyle çelişen hakikat iddiaları vardır. Örneğin çoğunlukta olan tek tanrılı dinlerin aksine çok tanrılı dinler de vardır. Ya da örneğin tek tanrılı dinlerden Hıristiyanlıkta teslis inancı varken, İslam böyle bir inancı kabul etmez. Bu açıdan din konusunda doğrunun ne olduğu ve ona nasıl ulaşılacağı tartışma konusudur. Ay, yeni karşılaşmalar ve yakınlaşmalar ile dini geleneklerin mensupları arasında bir rekabet ve üstünlük yarışı başladığını; bunun başlıca sebeplerinden birinin ise kişinin irade, tercih ve özgün kararına dayanmayan, tamamen taklide dayalı oluşturduğu inançları olduğunu söyler. Oysa ki Ay’a göre, rasyonel ve ahlaki olgunluğa ulaşan bir kimse dinsel algı, tutum, inanç ve eylemlerini muhakeme ederek kanıtlar üzerine inşa etmelidir.¹⁷⁴ İmam Mâtürîdî, bu konuda dini çeşitlilik karşısında körü körüne başkalarına uymanın ve onları taklit etmenin mazur görülebilecek bir hareket olmadığını, dini, delile dayanarak bilmenin gerekli olduğunu söyler. Mâtürîdî’ye göre, insanlar, mezhepler ve dinlere bağlanma konusunda farklı tutum sergilerler ve her biri kendisinin tuttuğu yolun hak, diğerinin batıl olduğu konusun-

¹⁷⁴ Mahmut Ay, “ Temel Hak ve Hürriyetler Bağlamında Din-İçin-de Çoğulculuk”, *Dini Düşüncede Sorunlar ve Yorumlar*, Şaban Ali Düzgün, Tuğba Günel (ed.), İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016, s. 103-105.

da ittifak eder. Mâtürîdî, bu durumun, inanç ve telakkinin kaynağını oluşturan kişinin, iddiasının doğruluğunu kanıtlayan ve akla hitap eden karşı durulmaz bir delile sahip bulunmasıyla, ayrıca inancı konusunda inatçı olmayan kişileri haklılığını kabule mecbur edecek bir burhan getirmesiyle değişebileceğini de ekler.¹⁷⁵ Yani Mâtürîdî'ye göre, çeşitli dinlerin varlığı bir gerçektir ve bu gerçeklik karşısında insanlar, kendilerinin doğru, kendisi gibi düşünmeyenlerin ise yanlış olduğu yönünde bir tavra sahiptirler. İnsanların bu tavrını değiştirebilecek yegane şey ise inkar edilemeyecek ve kabule mecbur bırakacak bir delildir ve din, böylesi delillere dayanarak bilinmelidir. Hakikati ancak delile dayanarak bilebiliriz. Ancak acaba farklı dinlerin mevcut olması bizim dini inancımız aleyhine bir delil olabilir mi?

Daha önce değindiğimiz gibi, felsefede dini çeşitlilik, daha çok kimin doğru olduğunu belirlemeye yönelmiştir. Ancak dini çeşitliliğin kendisi de epistemolojik olarak ele alınması gereken sorunlar doğurmaktadır. Filozof Philip L. Quinn, bu durumu dini inanca epistemolojik bir meydan okuma olarak ele alır. Yani Quinn açısından çeşitli dinlerin varlığı dini inancın epistemik statüsü aleyhine bir durumdur. Quinn'e göre, epistemolojik meydan okuma, dikkatimizi dünya dinleri olarak bilinen dinlerle sınırladığımızda, yeterince zorludur; üstelik birçok Afrika dinini, Kızılderili dinini ve dünyanın diğer bölgelerinden gelen dinleri duruma eklersek, mevcut hal daha da kötüleşir. Dinlerin doktrin boyutunda farklılık gösterdiğini ve çoğu zaman doktrinlerin çatıştığını söyleyen Quinn, buna ek olarak dinlerin pratik boyuta göre de farklılık gösterdiğini ve çoğu zaman belirledikleri hedefler ile bu hedeflere giden yolların da birbirine zıt olduğunu belirtir. Ayrıca Quinn'e göre, dünya dinlerinin her biri, çeşitli kaynaklardan doktriner ve pratik yönleri için kanıt sunabilirler; doktrinler için felsefî argümanları ve pratik yönleri için mistik tecrübeleri kullanırlar. Quinn, dünya dinlerinin her birinin, vaat ettiği manevi

¹⁷⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, Ter. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İSAM Yayınları, 2017, s. 49.

meyveleri, yolunu takip eden birçok insanın tattığı şeklinde de bir tür kendine destek aldıklarını ifade eder. Ancak Quinn'e göre, görünen odur ki, hiçbir din kanıtsal destek açısından diğerlerinden kesin olarak üstün değildir; hatta, her biri diğerlerinin kanıtsal desteğinin temelini çürütüyor (*undermine*) gibidir; en önemlisi bu çürütme o kadar şiddetli olabilir ki, hepsinin epistemik statüsü, durumun tamamen farkında olan herhangi birinin onlara inanırken rasyonel olamayacağı bir noktaya düşer.¹⁷⁶ Yani Quinn'e göre, dini çeşitlilik olgusunun tamamen farkında olan bir kişinin inancının epistemik statüsü olumsuz anlamda etkilenir.

Dini inanca dini çeşitlilik üzerinden epistemolojik meydan okumanın örneklerinden birini David Hume'da da görebiliriz.¹⁷⁷ Hume, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma* adlı eserinde, dinlerde bulunan mucizelerin otoritesi aleyhine sebepler ortaya koyarken, söz ettiği dördüncü sebep, dini çeşitlilik ile bağlantılıdır. Hume'a göre, dinlerin herhangi birinde meydana geldiği farz edilen her mucize, -ki bu mucizeler inananları açısından kendi dinleri için delil sayılır-, kendinden gayrı olan her sistemi dolayısıyla bu sistemin dayandığı mucizelerin itibarını da yok eder. Hume, bundan ötürü ayrı ayrı dinlerin mucizelerinin hepsine birbirlerine zıt olgular diye bakmak gerektiğini, ayrıca bu mucizelere inanmak yolundaki sebeplerin de birbirlerine zıt bulduklarını dikkate almak gerektiğini ifade eder.¹⁷⁸ Yani Hume, bir dine ait mucize içerikli delilin, diğer dinlerdeki mucize içerikli delilleri yok hükmünde yapacağını savunur; çünkü dinler birbiriyle tutarsızdır. Burada Quinn'in de dediği gibi, Hume'un farklı dinlerin mucizelerinin zıt gerçekler olarak görülmesi gerektiği iddiası sorgulanabilir. Örneğin, her biri tapınan-

¹⁷⁶ Philip L. Quinn, "Religious Diversity: Familiar Problems, Novel Opportunities", *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*, William J. Wainwright (ed.), New York: Oxford University Press, 2005, s. 393.

¹⁷⁷ Quinn, *a.g.m.*, s. 395-396.

¹⁷⁸ David Hume, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, Çev. Selmin Evrim, İstanbul: Milli Eğitim Basım-
vi, 1986, s. 183-184.

lar adına mucizeler yaratan çok sayıda Tanrı olsaydı, farklı dinlerin mucizeleri zıt gerçekler olmazdı.¹⁷⁹ Dolayısıyla birbirine zıt iddiaları destekleyen mucizelerin kabul edilmesi problem teşkil edebilir, ancak özellikle semavi dinlerde mucizeler birbiri aleyhine değil birbirini destekler niteliktedir ve bu durum gözardı edilmemelidir. Fakat Hume, bu durumu göz ardı ediyor gibi durmaktadır.

Dini çeşitliliğe epistemolojik açıdan değinen bir diğer kişi de çağdaş din filozoflarından Alvin Plantinga'dır. Öncelikle Plantinga'nın sahip olduğu reformcu epistemolojinin içinde yer alan görüşüne kısaca değinmemiz gerekirse, Plantinga için temel inançlar¹⁸⁰ pozitif epistemik statülerini, ne onlar için ortaya koyduğumuz sebepler veya kanıtlardan, ne de bağımsız nedenlerden veya zorunlu olarak farkında olduğumuz başka bir şeyden alır. Aksine, pozitif epistemik statü, tam olarak farkında olduğumuz bir şey olmayan, düzgün işleyen bir yeti tarafından oluşturulan inançtan gelir. Başka bir deyişle, bir inanç, kişinin onu bilinçli olarak gerekçelendirmenin hiçbir yolu olmamasına, doğruluğunu kanıtlanamamasına ve onu destekleyecek daha iyi kanıtlar veya nedenler gösterememesine rağmen güvenceye (*warrant*) sahip olabilir.¹⁸¹ Güvence, Plantinga'nın gerekçe kavramı yerine kullanmayı daha doğru bulduğu bir kavramdır. O, güvenceyi, bilgiyi salt doğru inançtan ayıran nitelik olarak tanımlar.¹⁸² Plantinga'nın dini epistemolojisinde üç önemli anahtar kavram vardır. Bunlardan biri gerekçe yerine kullandığı "güvence" kavramı, diğeri "uygun işlev" (*proper function*) kavramı ve sonuncusu da ilk

¹⁷⁹ Quinn, "Religious Diversity: Familiar Problems, Novel Opportunities", s. 396.

¹⁸⁰ "Temelciliğe göre, bilgi çıkarımsal olmayan yani doğruluğu apaçık olan inançların oluşturduğu bir temel ve bu temel tarafından çıkarımsal olarak desteklenen inançların oluşturduğu bir üstyapı olmak üzere iki katmanlı, hiyerarşik bir yapı sergiler. Bilginin temelini oluşturan ve çıkarımsal olmayan inançlara temel inanç denir. Çıkarımsal olan inançlar ise temel-olmayan inançlar ya da üstyapı inançlarını oluşturur. Temel inançların başka inançlar tarafından epistemik olarak gerekçelendirilmeye ihtiyaç duymamaları, onları epistemik açıdan imtiyazlı bir statüye sahip kılar." Bkz. Ferhat Ağırman, "Descartes'in Şüpheli Hipotezleri", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 67, Yaz 2018, s. 55.

¹⁸¹ James Kraft, "Philip Quinn's Contribution to the Epistemic Challenge of Religious Diversity", *Religious Studies* 42, no. 4 (2006), s. 454.

¹⁸² Alvin Plantinga, *Warranted Christian Belief*, New York: Oxford University Press, 2000, s. 153.

olarak John Calvin tarafından kullanılmış “sensus divinitatis” terimidir. Güvence kavramını kısaca açıkladığımızı göre uygun işlev kavramına geçebiliriz. Uygun işlev, Plantinga’ya göre bizi güvenceye götüren kavramdır. Plantinga, bir inancın güvenceye sahip olabilmesi için 1) o inancın üretiminde yer alan bilişsel yetilerin düzgün çalışmasını/uygun-doğru işlev görmesini; 2) bilişsel ortamınızın, bilişsel yetelerinizin tasarlandığı ortama yeterince benzer olmasını¹⁸³; 3) söz konusu inancın üretimini yöneten tasarım planının, amaç veya işlev olarak doğru inançların üretimini içermesini gerekli görür ve tasarım planının ne olduğunu dördüncü koşulda açıklar: 4) tasarım planı iyi bir plandır, yani, bu tür bir ortamda tasarım planının ilgili bölümüne uygun olarak üretilen bir inancın doğru olduğuna dair yüksek istatistiksel veya nesnel olasılık vardır.¹⁸⁴ Dolayısıyla uygun işlev, doğru inanç üretmek amacıyla tasarlanmış bilişsel yetelerin, bu amaca uygun işlev görmesi anlamındadır. Peki ilahi his anlamına gelen *sensus divinitatis* işin nesindedir? Plantinga, teistik inancın güvenceye sahip olabileceği bir yolu gösteren bir model (Aquinas/Calvin modeli) sunar. Aquinas/Calvin (ya da A/C) modelinde, biz (insanlar) çok çeşitli koşullarda içimizde Tanrı hakkında inançlar üreten bir yetiye ya da bilişsel mekanizmaya (*sensus divinitatis*) sahibizdir; ayrıca, bu şekilde üretilen teistik inançlar, güvence açısından uygun temel inançlardır.¹⁸⁵ Plantinga’ya göre, hem Calvin hem de Aquinas Tanrı hakkında doğal bir tür bilgi olduğu konusunda hemfikirdir.¹⁸⁶ Calvin’e göre, “herhangi birinin cehalet bahanesine sığınmasını önlemek için Tanrı’nın

¹⁸³ Burada ‘tasarlandığı ortama benzer olmak’ dan kasıt, bilişsel yetelerimizin tasarlanma amacı yani doğru inanç üretimi için uygun bilişsel ortam denmek istenmiştir.

¹⁸⁴ Plantinga, *Warrant and Proper Function*, New York: Oxford University Pres, 1993, s. 194.

¹⁸⁵ Plantinga, *Warranted Christian Belief*, s. 167.

¹⁸⁶ Kemal Batak, *Tanrı’yı Bilmek: Alvin Plantinga’nın Din Felsefesinde Tanrı ve Epistemoloji*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2008, s. 270.

bizzat kendisi tüm insanlığa ilâhî hâkimiyetinin mutlak bir kavrayışını aşlamıştır.”¹⁸⁷ Bununla birlikte *sensus divinitatis* belli koşullarda ortaya çıkan bir duygudur.¹⁸⁸ Bunun belirtilmesinin sebebi aslında doğuştan sahip olunan böylesi ilahi bir hisse rağmen bazı insanların neden dini inançlarının olmadığını açıklayabilmektir. Bu açıklamaya göre, dinsel inançsızlık *sensus divinitatis*’in hatalı işlemesi ya da işlememesi ile ilgili bir durumdur.¹⁸⁹

Plantinga’nın dini epistemolojisini toparlayarak ifade edecek olursak, Tanrı biz insanları doğru inanç üretecek bir şekilde, bize *sensus divinitatis* vererek yaratmıştır. Tanrı’nın tasarım planına uygun bir şekilde doğru çalışan bilişsel yetilerimizle ürettiğimiz inançlarımız da dolayısıyla güvenceye sahiptir ve temel inançlardır; dini inançlar da bu kategoriye dahildir, bundan dolayı onlar için delillendirme gerekmez. Dini çeşitlilik bahsine gelecek olursak, Plantinga dini çeşitlilikte dışlayıcı bir tutumu benimser.¹⁹⁰ Dolayısıyla o genelde teistik inancı savunuyor gözükse de aslında Hristiyanlığı savunur. Bu durumu göz önüne alarak Plantinga için güvenceye sahip olan ve uygun temel olan dini inançlar Hristiyanlık inançlarıdır, diyebiliriz. Hatta Amir Dastmalchian’a göre, Plantinga epistemik pariteyi de kabul etmez.¹⁹¹ Yani Plantinga’ya göre, diğer dinlerin mensupları ile Hristiyanlar arasında epistemik denklik söz konusu değildir. Bunun yanı sıra Plantinga, kişinin görüşlerini dini alternatiflerin varlığında yeniden değerlendirme-

¹⁸⁷ Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, Tr. Ford Lewis Battles and ed. John T. McNeill (Philadelphia: Westminster Press, 1960), I, iii, 1, s.44’den aktaran Plantinga, *Warranted Christian Belief*, s.171; Batak, *a.g.e.*, s. 271.

¹⁸⁸ Batak, *a.g.e.*, s. 275.

¹⁸⁹ Batak, *aynı yer*.

¹⁹⁰ Bkz. Plantinga, “Pluralism: A Defense of Religious Exclusivism”, *The Philosophical Challenge of Religious Diversity*, Kevin Meeker & Philip Quinn (ed.), New York: Oxford University Press, 2000, s. 172-192.

¹⁹¹ Amir Dastmalchian, “The Epistemology of Religious Diversity in Contemporary Philosophy of Religion”, *Philosophy Compass*, 8 (3), 2013, s. 305.

sine yönelik içselci talebi de reddeder.¹⁹² Yani konumuz olan denk ihtilafı probleminin çözüm önerileri açısından değerlendirildiğinde onun uzlaşmacılığı reddettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Plantinga, Quinn'in üç potansiyel çürüten olarak gördüğü kötülük sorunu, dini çeşitlilik ve yansıtma teorilerinin, Tanrı hakkında temel inançlar üretmek için doğru işleyen özel yetilere sahip olduğuna güvenen Hristiyan'ı rahatsız etmeyeceğini düşünür.¹⁹³ Yani Quinn tarafından dini inancın epistemik statüsü aleyhine bir meydan okuma olduğu söylenen dini çeşitliliğin, Plantinga açısından dini inanca epistemolojik olarak zararlı bir yanı yoktur.

Dini çeşitliliğe epistemolojik açıdan yaklaşan bir diğer filozof William Alston'a geçecek olursak, Alston, dini çeşitliliğe, kendi mistik algı tezine bir itiraz bağlamında değinir.¹⁹⁴ Önce Plantinga'da yaptığımız gibi Alston'un dini epistemolojisine bakmamız gerekiyor. Alston, dini inancı epistemik olarak temellendirmede dini tecrübeyi kullanır. O, *Perceiving God* adlı eserinin girişinde, eserinin ana tezinin, Tanrı'nın tecrübi farkındalığının ya da kendi deyimiyle Tanrı algısının dini inancı temellendirmede önemli bir katkı sağladığı iddiası olduğunu söyler. Ona göre, bir kişi, Tanrı'yı var veya fiilde buluyor olarak algılaması nedeniyle, Tanrı hakkında belirli türde inançlara sahip olmakta haklı/gerekçeli (*justified*) olabilir; bu kişinin gerekçeli olmasındaki inanç türleri "M-inançları"dır; M-inançları, İngilizce *manifestation* (tezahür) kelimesinden gelmekte olup, Tanrı'nın rahatlatma, güçlendirme, yol gösterme, bir mesajı iletme, öznenin varlığını sürdürme gibi şu anda bir şeyler yaptığının ya da Tanrı'nın iyilik, güç, sevgi gibi

¹⁹² Kraft, "Religious Disagreement, Externalism, and the Epistemology of Disagreement: Listening to Our Grandmothers.", *Religious Studies*, vol. 43, no. 4, 2007, s. 421.

¹⁹³ Kraft, "Philip Quinn's Contribution to the Epistemic Challenge of Religious Diversity", s. 455.

¹⁹⁴ Dastmalchian, "The Epistemology of Religious Diversity in Contemporary Philosophy of Religion", s. 301.

bazı özelliklere sahip olduğuna dair inançlardır.¹⁹⁵ Yani M-inançları belirli bir algısal inanç türüdür ve bunlar, Tanrı'nın algılanabilir bir özelliği olduğu veya algılanabilir bir faaliyette bulunduğu yönündeki mistik algıya dayalı inançlardır.¹⁹⁶ Alston bu iddiası için dini tecrübe ile duyu tecrübelerimiz arasında bir analogi kurar. Ona göre, duyu algısının güvenilirliğini belirleme girişimlerinin hiçbiri başarılı değildir; ya kendilerine rağmen epistemik döngüsellğe bulaşırlar ya da başka nedenlerle etkisizdirler; bu nedenle, aynı şey mistik algı için de geçerli olsa bile, bu gerekçelerle mistik algı, duyu algısından epistemik olarak daha aşağı olarak değerlendirilemez.¹⁹⁷ Dolayısıyla dini tecrübelerle duyu tecrübeleri gibi epistemik bir anlam yükleyen Alston, bu şekilde dini inançların da gerekçeli olduğu iddiasındadır.

Alston'un dini epistemolojisinin dini çeşitlilik ile bağlantısına gelince, şu oldukça açıktır ki, farklı dinlerden olan insanlar, dini tecrübelerini farklı anlamlandırmaktadır, hatta bir dinin kendi içinde bile bu farklılıklara rastlanabilmektedir. Üstelik farklı dinlerden veya aynı din içindeki bu tecrübelerin birbiriyle çeliştiği noktalar da vardır. Özetle Alston'ın ele aldığı dini çeşitlilik sorunu şu şekildedir: Karşılıklı olarak çelişkili sonuç ve/veya arka plan inanç sistemleri ile çok sayıda mistik, algıya dayalı inançsal pratikler olduğundan, yeterli dış nedene sahip olmadan diğerlerinden herhangi birini (veya hiçbiri) yeterince güvenilir olarak kabul etmek yerine bunlardan birini kabul etmek nasıl rasyonel olabilir? Alston'a göre bu vakıa, en kötü durum senaryosudur ve Alston, bu durumda kişinin dahil olduğu pratiğe katılmaya devam etmesinin, pratikler arası çelişki-

¹⁹⁵ William P. Alston, *Perceiving God: The Epistemology of Religious Experience*, Ithaca: Cornell University Press, 1991, s. 1.

¹⁹⁶ Alston, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁹⁷ Alston, *a.g.e.*, s. 6.

lerin zamanla çözüleceğini umarak rasyonel olduğunu savunur.¹⁹⁸ Ayrıca Alston, dini hakikat iddiaları üzerine temel epistemik ihtilafları çözmek için ortak bir zemin olmadığı görüşündedir; bununla birlikte ona göre dini çeşitlilik dini inancın gerekçelendirilmiş olma düzeyini düşürür.¹⁹⁹

Sonuç olarak Hume, Quinn gibi isimler dini çeşitliliğin, dini inancın rasyonel olması ihtimalini düşürdüğünü ve dini inanca epistemolojik olarak sorun oluşturduğu görüşündedir. Hume mucizeler üzerinden durumu değerlendirirken, Quinn bizzat dini çeşitliliğin kendisini ele alır. Plantinga, Alston gibi isimler ise dini inancı bu meydan okumaya karşı savunmaya çalışır. Plantinga, fideist denilebilecek bir yaklaşımla dini inancın -özelde hıristiyan inancının- temel inanç olduğunu, delile ihtiyaç duymadığını ve doğru işleyen bilişsel yetilere sahip bir Hıristiyan için bu tip şeylerin sorun oluşturmayacağını düşünür. Burada elbette Plantinga'nın reformcu epistemolojisine tam olarak fideist diyemeyiz; çünkü dini inancın gerekçeli/güvenceli olması önemsenmiştir. Ancak delili bir kenara iten bir yaklaşımın da fideizme eşit olmasa da onunla ortak yanları olduğu açıktır. Bununla birlikte dini inancı gerekçelendirmek için delil ihtiyacını bir kenara atmak ve adeta dini çeşitlilik gerçeğini yok saymak bu epistemolojik sorun için yeterli bir çözüm gibi durmamaktadır. Alston ise dini tecrübelerin, duyu tecrübelerinden daha az epistemik bir değeri olmadığını, duyu tecrübeleri kadar geçerli olduğunu savunarak, dini inancın rasyonel olduğunu ancak bu dini tecrübeler arasındaki zıtlıkların ve çeşitliliğin zamanla kaybolacağını ön gördüğünü belirtir. Yani aslında Alston adeta sorunu kabul etmiş ancak çözümü zamana bırakmış gibidir.

¹⁹⁸ Alston, *a.g.e.*, s. 7; Julian Willard, "Alston's Epistemology of Religious Belief and The Problem of Religious Diversity", *Religious Studies* 37 (1), 2001, s. 62

¹⁹⁹ Alston, "Religious Diversity and Perceptual Knowledge of God", *Faith and Philosophy*, Vol. 5 : Iss. 4 , Article 6, 1988, s. 446; David Basinger, "Religious Diversity (Pluralism)", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/religious-pluralism>, [20.11.2021].

Tekrar toparlayacak ve Quinn'in iddiasına bakacak olursak; çeşitli dinlerin var olması ve bu dinlerin doktriner ve pratik boyutta çelişik iddialar barındırması dini inanç açısından epistemik anlamda inananlar için dikkate değer bir durumdur ve bu fikirde bir hata yoktur ancak makul delilleri baz alarak oluşturulmuş bir inancın yani dini inancın rasyonelliğini, karşıt inançların düşüreceği tartışmaya açıktır. Zaten teist bir delilci olan Quinn de inanan insanların inançlarından vazgeçmesinin gerekliliği gibi uç bir iddiayı değil, sadece bu durumda gerekçelendirilmiş inançlarının gerekçelendirme düzeyinin azaldığını söyler. Ona göre, dini çeşitliliğin yeterince farkında olan Hıristiyanlar için, Hıristiyan dünya görüşünün tüm kaynaklarından aldığı gerekçe, böyle bir dini çeşitliliğin olmadığı durumdakinden çok daha azdır ve diğer şeyler eşit olduğunda, aynı şey diğer dünya dinleri için de geçerlidir.²⁰⁰ Bununla birlikte Plantinga'nın delilin önemini bir kenara atan fideizme yaklaşan bakış açısı kabul edilemez durmaktadır. Alston da bir bakıma Quinn gibi dini çeşitlilik karşısında dini inancın rasyonelliğinin düştüğünü söyler ancak dini tecrübeyi baz alarak dini inancın yine de rasyonel olduğunu savunur. Buradaki sorun, öznel olarak görülebilecek bir olgu olan dini tecrübenin, dini inancı temellendirmede bu kadar etkin rol almasının doğru olup olmadığıdır. Dini tecrübenin kendisinin tecrübeyi yaşayan kişi dışındakiler için ikna edici bir delil olmamasının yanında birbiriyle çelişik dini tecrübelerin varlığı durumu daha da karmaşıklaştıracaktır. Sonuç olarak dini çeşitliliğin kendisi dini inanç için aleyhte bir delil olabilir ancak bu delilin gücü dini inancı irrasyonel yapacak şiddette değildir. Dini çeşitlilikten doğan epistemolojik meydan okuma, dini inancın gerekçelendirilme düzeyini düşürebilir ancak onu irrasyonel yapmaz. Nitekim dini çeşitlilik, bir denk ihtilafı türü olan dini ihtilafların sonucudur. Biz de birazdan dini ihtilaf olgu örnekleri ve 'delile dayalı argüman'ımızı kul-

²⁰⁰ Quinn, "On Religious Diversity & Tolerance", *Daedalus* 134, no. 1, 2005, s. 137–138; Basinger, "Religious Diversity (Pluralism)", [20.11.2021].

lanarak dini inancın nasıl rasyonel olacağını ortaya koyacağız. En sonunda tekrar dini çeşitliliğin kendisinin aleyhte delil olarak görülmesi sorunu ve ‘delile dayalı argüman-’ımızı birleştirerek dini inancın böyle bir durumda da rasyonel olacağını savunacağız.

3. Dini Çeşitlilik ve Denk İhtilafında Delile Dayalı Argüman

Tezimizin ilk bölümünde ihtilafın epistemolojisi sorununu ve buna getirilen çözümleri incelemiş ve bu çözümlerin yetersizliğini ifade edip yeni bir argüman ortaya koymuştuk. Şimdi argümanımızı dini ihtilaf olgu örnekleri üzerinden işleyeceğiz. Bu olgu örnekleri sırasıyla teist/ateist arasındaki, farklı dinler arasındaki ve aynı dinin kendi içindeki ihtilaflar olacak. Önce kısaca argümanımızı hatırlayacak olursak; argümanımız denk ihtilaflarının çözümünde delili merkeze almakta, delil konusunda ise ke- lam literatüründeki kat’î delil/zannî delil ayrımını kullanmaktadır. Ayrıca dini çeşitlilik sorununda dışlayıcı bir tutum benimseyen Plantinga gibi filozofların aksine dini ihtilaf taraflarının denk olabileceğini iddia ediyoruz. Bununla birlikte argümanımızın olası bir sonucu olan, ihtilaf sonrası tarafların ikisinin de rasyonel olarak inancına devam ettiği olgular için, iki tarafın rasyonel olmasının iki tarafın da doğru olduğu anlamına gelmeyeceğini savunuyoruz. Şimdi olgu örneklerine bakacağız.

Olgu 1 (Tanrı var mı?):

Tanrı’nın varlığı lehine ve aleyhine bütün delilleri incelemiş, eski ve yeni tartış- malara hakim ve epistemik erdeme sahip iki filozof varsayalım. Bu filozoflardan biri Tanrı’nın var olduğu yönünde inanç geliştirmişken diğeri tam tersi Tanrı’nın olmadığına inanıyor olsun. Bu dini ihtilaf nasıl çözülür?

Çözüm:

İnsanlık tarihinin en eski problemlerinden biri olan Tanrı’nın var olup olmadığı meselesinde, Tanrı’nın varlığına inananlar ve inanmayanlarca, kendi görüşlerini destek-

lemek amacıyla çok çeşitli kanıtlar ileri sürülmüştür. Ontolojik, kozmolojik ve teleolojik kanıtları, dini tecrübe delilini ve Kant'ın ahlak delilini getirilen teistik deliller²⁰¹ arasında sayabiliriz. Ateistlerin ise başta kötülük problemi²⁰² olmak üzere psikolojik ve sosyolojik kanıtları olduğu gibi, onlar, teistlerin kanıtlarını veya dinlerin iddialarını çürütme yolu üzerinden de kendilerini destekleyen argümanlar üretirler. Söz konusu bu argümanların ne derece güçlü oldukları yönünde de ihtilaflar vardır. Hem teistik hem de ateistik deliller eleştirilerden kurtulamamıştır. Kant'ın ontolojik argümanı eleştirmesi gibi bazen bir teistin bile kendi lehine olan argümanları yeterli görmediği durumlar olabilmektedir. Görünen o ki, felsefe tarihinde, bu argümanlara eleştiriler, eleştirilere cevaplar şeklinde süregelen tartışmalar henüz nihayet bulmamıştır, bulacak gibi de gözükmemektedir. Bütün herkesi ikna edebilecek bir delil ortaya konulmamıştır. Bu anlamda ihtilaflar sonrası büyük ölçüde hem teistler hem de ateistler görece güçlü delillerle inançlarına devam etmişlerdir.

Bu tip ihtilaflarda bize göre ihtilafın çözümünün olgu bazlı olması son derece önem taşımaktadır. Şöyle bir varsayımda bulunacak olursak; delillerde ortak, erdemli iki filozoftan biri pekala herhangi bir delili ikna edici bulabilirken diğeri bulmayabilir. Aynı ihtilafta ikna olan filozof, ihtilafı bitirip görüşünü değiştirecek ve sorun çözülecektir. Ama aynı deliller başka bir filozofa ikna edici gelmeyebilir ve ihtilaf devam edebilir. Açıkçası bu alanda kullanılan deliller için tamamen ikna edicilikten uzak ve zayıf diyemeyiz. Bununla birlikte karşıt ihtimallerin bütünü ortadan kaldıramadıkları ve eleştirisiz kalmadıkları için ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar yine de zannî sayılırlar. Dolayısıyla taraflardan birinin ikna olmayıp ihtilafın tamamen ortadan kalkmaması makul bir durumdur. Bununla birlikte taraflardan birinin ikna olup ihtilafın çözülmesi

²⁰¹ Teistik delillerin detayları için bkz. Peterson vd., *Akıl ve İnanç*, s. 127-169.

²⁰² Kötülük problemi için bkz. Peterson vd., *a.g.e.*, s. 275-321.

de makuldür. Sonuç olarak delillerin ikna ediciliği dışında kat'î delile ulaşmanın imkanı da söz konusu olmadığından tarafların ikisinin de rasyonel olarak inançlarına devam etmesi makul durmaktadır.

Burada aklımıza karşı tarafın ikna olmamasının delili zannî yapmaya yeterli bir sebep olup olmadığı sorusu gelebilir. Mâtürîdî'nin dini çeşitlilik bahsinde söylediklerini tekrar hatırlayacak olursak, dini çeşitlilik durumunda, bir tarafın karşı tarafı kabule mecbur bırakacak bir burhan getirmesi ile durum değişebiliyordu.²⁰³ Zaten kat'î delilin tanımına baktığımızda, kat'î delilin alternatif olasılıkları tamamen eleyen bir delil olduğunu görüyoruz. Böylesi bir delil için karşı tarafı ikna edememek söz konusu olamaz. Bununla birlikte yine Mâtürîdî'ye dönecek olursak, Mâtürîdî, karşı tarafı kabule mecbur bırakan burhan demeden önce 'inatçı olmayanları' şeklinde bir ifade kullanır. Aslında bu ifadenin, Kur'an'da gerçeği örten anlamıyla sıkça kullanılan kafirleri işaret ettiğini söylememiz yanlış olmaz. Kafirler gerçeği gördükleri halde inatçı bir tutum sergileyerek gerçeği inkara devam ederler. Ancak bu erdemli bir davranış örneği değildir. Epistemik denkliğin şartlarından birinin de epistemik erdem olduğunu hatırlarsak, kafirlerle veya gerçeği kabul etmede inatçı insanlarla olan ihtilafı, denk ihtilafı kategorisine alamayız.

Toparlarsak ve argümanımızı tekrar hatırlayacak olursak; teistik ve ateistik delillerde karşı tarafı ikna etme gücü bulunmakla birlikte tarafların ikna olmadığı olgular da bulunduğundan bu deliller, zannî delil kapsamındadır. Nitekim Çetin de "*İman ve İnkârın Rasyonel Değeri*" adlı makalesinde iman tutumunu temellendirmek için ortaya konmuş teistik deliller kadar, inkâr tutumunu savunmak için geliştirilmiş ateistik delillerin de bütün insanlar tarafından ittifakla kabul edilmediğini ve birtakım eleştirilerle her zaman karşı karşıya bulunduğunu, bundan dolayı hem iman önermelerinin hem de inkar önermelerinin bilgede bulunması gereken kesinlikten ve bütün insanlar üzerinde zorlayıcı

²⁰³ Bkz. Tezimizin 92. sayfası.

cı ve bağlayıcı bir etkisi olan objektif yeterlilikten mahrum bulunduğunu, bu durumun da kabul edilmesi kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu söyler.²⁰⁴ Yine dediğimiz gibi delillerin ikna ediciliği dışında kat'î delile ulaşmanın imkanı da gözükmemektedir. Dolayısıyla bu olguda, her iki denk de zannî delile sahip ancak kat'î delile ulaşılmamış veya ulaşılamıyor olduğundan, kararlılık görüşündeki gibi denklemin kendi inançlarını korumaya devam etmelerinin rasyonel olduğunu söyleyen argümanımızın “b” seçeneği geçerlidir.

Olgu 2 (Kutsal Kitaplar):

Biri Yahudi diğeri Müslüman olmak üzere peygamberlik ve hangi tarihi kişiliklerin peygamber olduğu konusunda ihtilaf halinde olan iki din bilgini varsayalım. Bu alimler, Nuh'un Peygamber olup olmadığı konusunda ihtilaf ediyor olsun. Nitekim Nuh, Müslümanlar tarafından peygamber kabul edilirken Yahudiler tarafından peygamber kabul edilmez. O, Tanrı'dan buyruklar aldığı belirtilmesine rağmen Tevrat'a göre peygamber sayılmamaktadır.²⁰⁵ Kuran-ı Kerim'in En'am Suresi 84. ayetine göre ve yine Şuara Suresi 107. ayete göre ise Nuh, müslümanlarca peygamber sayılır.²⁰⁶ Din bilgileri bu ihtilafların konusunda da kendi kutsal kitaplarını delil kaynağı olarak gösteriyor olsun. Böylesi bir ihtilafta ne yapılması gerekir?

²⁰⁴ İsmail Çetin, “İman ve İnkârın Rasyonel Değeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 / 1 (Ocak 2002), s. 96.

²⁰⁵ Eldar Hasanov, “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3 (4), 2014, s. 682-683.

²⁰⁶ En'am 6/84 : “Biz ona İshak'ı ve Yakub'u armağan ettik. Hepsini hidayete erdirdik. Daha önce Nuh'u da hidayete erdirmiştik. Züriyetinden Dâvud'u, Süleyman'ı, Eyyub'u, Yûsuf'u, Mûsâ'yı ve Hârûn'u da. İyilik yapanları işte böyle mükâfatlandırırız.” Meal: Diyanet İşleri.

Şuara 26/106-107 :“Hani kardeşleri Nûh, onlara şöyle demişti: "Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız? Bakınız ben, size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim.” Meal: Diyanet İşleri.

Çözüm:

Burada dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, iki tarafın da delil olarak kendi kutsal kitaplarını getirmesidir. İki taraf için de kendi kutsal kitaplarının verdiği bilgiler aslında kat'î delil niteliğindedir. Ancak burada sadece din bilginleri açısından değil, kutsal kitapların içeriği açısından da çelişik bir durum olduğu ortadadır. Durum böyleyken her iki tarafın da kendi kitabına göre inanç oluşturmasında rasyonel olmayan bir durum yok gibi durmaktadır. Elbette Müslümanlar açısından Tevrat'ın tahrif edildiğine yönelik deliller getirilerek veya Yahudiler açısından Hz. Muhammed'in son peygamber olup olmadığıyla ilgili iddialar ortaya atılarak, bu gibi şeylerle tartışmalar uzayabilir. Ama neticede ihtilaf sonrası iki tarafın da karşıdakini ikna etmeden kendi inancına devam etme ihtimali oldukça yüksektir. Şunu da eklemekte fayda var ki; söz konusu ihtilaf iki müslüman arasında olsaydı, iki taraf için de Kur'an-ı Kerim kesin bir bilgi kaynağı olduğundan, kat'î delile ulaşılmış olup taraflardan biri diğerini ikna edecekti. Ancak burada getirilen deliller kişinin kendi için kat'î delil olsa da, dengi için kat'î hükmünde olmadığından, biz bu delilleri zannî delil olarak alıp, bu ihtilafta argümanımızın yine "b" seçeneğini geçerli sayıyoruz. Yani iki taraf da zannî delile sahip olup kat'î delile ulaşılmamış bu durumda taraflar rasyonel olarak inancına devam edebilir.

Olgu 3 (İctihad):

Literatürde sosyal epistemolojinin konusu olan ihtilaf problemine benzer tartışmalara, İslam literatüründe fıkıhın geleneği içinde rastlanabilir. Elbette benzerlik içerik itibarıyla değildir. Bu benzerlikten dolayı *Olgu 3*'te bu tartışmalara değinmeyi uygun gördük. Epistemolojide bilgi üzerinden olan bu tartışmaların fıkıhtaki karşılığı 'ictihad' terimi olup, ictihad, konuyla ilgili herhangi bir nassın bulunmaması veya farklı biçimde anlaşılmaya müsait bir nassın bulunması durumunda devreye giren ve alanı ahkâm-ı

şer'îyeden delili zannî olanlar olan²⁰⁷, fakihin herhangi bir şer'î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü harcaması²⁰⁸ anlamında bir terimdir. Anlaşılacağı üzere ictihad meselesinde zaten zannî deliller mevzu bahistir. Burada nass'ın ne anlama geldiğini de açıklamak lazımdır diye düşünüyoruz. İslam hukuk literatüründe nass, "Kur'an-ı Kerim'in ahkam ayetleriyle Hz. Peygamber'in hukuki konularla ilgili bir kısım hadisleri ve yazılı olarak verdiği talimatlar"²⁰⁹ anlamındadır. Yine ulaşılan sonuç bakımından ictihadın hükmü konusundaki karşıt delillerin denklığı tartışmaları da konumuz itibariyle ilgi çekicidir. Buna göre örneğin Cessas, söz konusu durumla ilgili üç görüşün var olduğunu söyler. Bunlardan birincisine göre iki zıt kavlin eşit olması caiz değildir, mutlaka tercih edilecek bir taraf vardır ve bu taraf seçilmelidir; ikincisine göre iki zıt kavlin eşit olması caizdir ancak birinin tercih edilmesi için bir delil yoksa tevakkuf yani durmak beklemek gerekir; üçüncüsüne göre ise yine iki zıt kavlin eşit olması caizdir ve müctehid bunlardan dilediğini seçebilir, müctehidin yaptığı bu şey tahyir denir.²¹⁰ Görüldüğü üzere burada denk delillerle ne yapılacağı konusunda görüş bildiren fıkıh alimlerinin görüşleri ile denk bir kişi ile ihtilaf edildiğinde ne yapılması gerektiği konusunda görüş bildiren epistemologların vardıkları sonuçlar birbirine paraleldir.

Sonuç olarak İslam fıkıh literatüründe bir konuda hüküm vermek isteyen müctehid, -ki müctehidin sahip olması gereken vasıflar vardır-, hükmünde isabet etmek için Kur'an'dan ve sünnetten yani nassan deliller bulamıyorsa, zannî delillerle ictihad eder

²⁰⁷ Mehmet Zahir Karataş, "İslam Hukukunda Zanni Bilginin Delil Değeri Bağlamında İctihad", *Van İlahiyat Dergisi*, 9 / 15 (Aralık 2021), s. 229.

²⁰⁸ H. Yunus Apaydın, "İctihad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ictihad> (16.12.2021).

²⁰⁹ Abdülkadir Şener, "İslam Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol: 24, Issue: 1, 1981, s. 376.

²¹⁰ Cessas'tan aktaran Bilal Esen, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s. 258.

ve farklı müctehidlerden farklı hükümler çıkması fıkhıta kabul edilebilir bir şeydir. Meseleye epistemolojik olarak yaklaşırsak da iki müctehidin şer'i bir hüküm konusunda ihtilaf ettiği bir durumu varsayarsak, bu bir denk ihtilafı olur ve ikisinin farklı hüküm vermesi nasıl fıkhıta mümkünse, ikisinin hükümlerinde rasyonel sayılması da epistemolojik anlamda mümkün gözükmektedir ve bu durumu bir denk ihtilaf örneği olarak alabiliriz.

Toparlayacak olursak; dini ihtilaf konusundaki olgu örneklerinin hepsinde denk ihtilafı durumunda denklerin görüşlerini devam ettirdiği yani kararlılık görüşüne uyduğu ve bunun rasyonel olduğu sonucuna ulaştık. Bu durum, üç ihtimalli 'denk ihtilafında delile dayalı argüman'ımızın da 'b' seçeneğine tekabül ediyordu. Ancak bu üç olgu örneğinde sonucun böyle olması, bütün dini ihtilafların aynı şekilde sonuçlanacağı anlamına gelmez. Daha önce defalarca dediğimiz gibi, denk ihtilafı olgularına toptancı bir yaklaşımla değil, onları tek tek ele alan olgu bazlı bir yaklaşımla bakmalıyız. Dolayısıyla pekala birbirine denk bir ateist ile teist arasındaki ihtilaf sonrasında, ateistin Tanrı'ya inandığı veya teistin inancından vazgeçtiği olgular olabilir. Zaten günlük hayatımızda da ateistken inanmaya başlayan ya da dindar biri iken ateist olan kişi örnekleri vardır. Benzer şekilde dinlerarası ihtilafları ele aldığımız *Olgu 2*'ye benzer bir olguda birbirlerini ikna edebilecek insanlar olabilir; dediğimiz gibi zaten günlük hayatımızda din değiştiren insanların varlığını görebiliyoruz. Elbette bu tip durumların, kişiler arası ihtilaflardan daha çok gruplar arası ihtilafların sonucu olma ihtimali daha yüksektir. Yani değişim kararı alan kişi, kendine denk olan biriyle karşılaşmış, ihtilaf sonrası oluşan bir farkındalıkla ve anlık bir kararla böyle radikal değişimlere götüren bir sonuca ulaşmaz, bu tip değişimler, günlük hayattan gözlemlediğimiz örneklerden anladığımız kadarıyla daha çok bir sürecin ürünüdür. Yine böyle durumlarda kişilerin ya da grupların birbirine denk olup olmadığı oldukça tartışmalı bir hale gelebilir. Bununla birlikte iyi delillerle bir

inanca sahip olan kişinin, kendisine denk başka bir kişiyle ihtilaf ettiğinin farkına varması, her zaman onun kendi inancı aleyhine bir sorun oluşturması gerekmez ve oldukça açıktır ki iyi bir delille o inancı elde etmiş kişi rasyonel olarak inancına devam edebilir.

Tezimizin burasına kadar doğruluk ve rasyonellik kavramlarının aynı şey olmadığını defalarca yineledik. Bunun sebebi, tarafların rasyonel olarak inancını devam ettirebildiği olguların, argümanımızdan çıkan sonuçlar açısından imkan dahilinde olmasıdır. Dini ihtilaf olgu örneklerinde gördüğümüz gibi, birbiriyle çelişik inançlara sahip denklemlerin ikisi de zannî delile sahip ise ve kat'î delile ulaşmak mümkün değilse, denklemler inançlarına rasyonel olarak devam edebilir. Peki bu durum dini çoğulculuğu destekler bir sonuç mudur? Bu yüzden şimdi tezimizde önce dini çoğulculuğu ele alacağız, daha sonra da rasyonalite ve doğruluk kavramlarını epistemoloji literatürünü baz alarak inceleyeceğiz. Dolayısıyla argümanımızın rölativizmi desteklemekten uzak olduğunu ortaya koyacağız.

4. İhtilafıya Rağmen Bütün Dinler Doğru Olabilir Mi?

Dünya üzerinde farklı birçok din ve bu dinlere inanan insan grupları mevcuttur. Bu dinler arasında benzerlikler olduğu kadar farklılıklar da vardır. Bu durum ise dini çeşitliliği doğurur. Dini çeşitlilik meselesinin tarihine bakacak olursak; günümüz tartışmalarının tarihi, Avrupa'da Hristiyanlığın, Katoliklik ve Protestanlık diye ikiye ayrıldığı zamanlara götürülebilir ancak Avrupa'ya diğer dinlerden insanların göç etmesiyle, özellikle 20.yüzyıl ve sonrasında, mesele dini muhteviyatla birlikte felsefi, siyasi ve sosyal açıdan da tartışılmış, dolayısıyla bu tartışmalar, Hristiyanlığın mezhepleri arasından çıkıp, bütün dinleri kapsayacak şekilde genişlemiştir.²¹¹

²¹¹ Recep Kılıç, "Dini Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?", Dini Araştırmalar 7 / 19, 2004, s. 13-14.

Din felsefesinde dini çeşitlilik bir problem olarak ele alındığında tartışmalar, bütün dinlerin doğru olup olamayacağı ve soteriolojik yani bu dinlerin inananlarını kurtuluşa erdirip erdiremeyeceği soruları etrafında dönmüştür. Bütün dinlerin doğru olup olamayacağı ve inananlarını kurtuluşa erdirip erdiremeyeceği tartışmasında üç temel yaklaşım mevcut olduğunu söylemiştik; bunlar, dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuktur. Şimdi bu yaklaşımlardan dini çoğulculuğu detaylı olarak ele alacağız. Çünkü aslında yer yer birbirine zıt, birbiriyle çelişik hakikat iddiaları olan dinlerin hepsinin doğru olduğunu söylemek epistemik anlamda da dikkate değer bir iddiadır.

Batı felsefe tarihine baktığımızda 1920'lerden itibaren dile getirildiğini gördüğümüz dini çoğulculuk, sırasıyla Ernst Troeltsch, William Hocking ve Arnold Toynbee tarafından ifade edilip savunulmuş ancak asıl şöhretini Wilfred Cantwell Smith ve John Hick ile elde etmiştir.²¹² Özellikle günümüzde dini çoğulculuk denilince ilk akla gelen isimlerden biri John Hick'tir.

John Hick'in, "Problems of Religious Pluralism" adlı eserindeki şu ifadeleri onun çoğulcu din anlayışının kısa bir özeti gibidir:

Dünyadaki büyük inanç sistemleri, insan olmanın belli başlı farklı kültürel tarzları içinde Gerçeğe veya Nihai olana dair farklı algılamaları, tasavvurları ve buna bağlı olarak farklı cevapları ihtiva eder. Ve her birinde, insan varoluşunun ben-merkezlilikten Gerçeklik-merkezliliğe dönüşümü açıkça meydana gelmektedir - ve insani gözlemin söylediği kadarıyla bu üç aşığı beş yukarı, aynı oranda meydana gelmektedir. Dolayısıyla, büyük dini gelenekler alternatif kurtuluş "mekanları" olarak görülmelidir, bunların her birinde ya da bu yolların her biri boyunca, erkekler ve kadınlar kurtuluşu/özgürleşmeyi/aydınlanmayı/ kemale ermeyi bulabilir.²¹³

²¹² M. Kazım Arıcan, "Felsefî ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 1, 2011, s. 92.

²¹³ John Hick, *Problems of Religious Pluralism*, New York: St. Martin's Press, 1985, s. 36-37; Hick, "Dini Çoğulculuk", *Din Felsefesi Seçme Metinler*, Ed. Peterson ve diğerleri, Çev. Rahim Acar, İstanbul: Küre Yayınları, 2013, s. 797.

Hick, dini çoğulculuğun üç görüşle rekabet halinde olduğunu söyler. Bu görüşler; ateizm, dini dışlayıcılık ve politeizmdir.²¹⁴ Hick, daha sonra bu görüşleri tanımlayıp onların neden doğru olamayacaklarını açıklar. Ona göre, ateizm, tanrıların tümünün, insan zihninin hayali yansımaları olduğunu söyleyen bir görüştür. Hick, ateizmin, din fenomeninin dini bir yorumunu aradığından dolayı başlangıçta bir kenara koyduğu natüralist olasılık olduğunu söyler. Hick'e göre, dini dışlayıcılık, -ister Yahudi ister Hıristiyan, ister Hindu ister Müslüman olalım- kendi Tanrı'mızın gerçek olduğunu, diğerlerinin ise insan hayal gücünün uydurmaları olduğunu söyleyen bir görüştür ve farklı tanrılara bağlılığın insan yaşamındaki etkilerinin çok benzer olması gerçeğinden hareketle bu görüş, Hick'e göre, makul değildir. Son olarak politeizm, tanrıların tümünün, ontolojik olarak farklı varlıklar olarak gerçek olduğunu söyleyen bir görüştür ve bu görüş dinler tarihinde bilinen yüzbinlerce ilahın tümüne uygulanabilir olsa da, büyük tektanrılı dinlerden hareket eden Hick için, Yahweh veya Adonai'nin gerçek bir ilahi kişi olduğu ya da Cennetteki Baba'nın başka bir gerçek ilahi kişi olduğu ya da Allah'ın yine bir başka gerçek ilahi kişi olduğu ya da Sihlerin taptığı Tanrı'nın bir diğeri yine Shiva'nın da bir diğeri olduğu²¹⁵ anlamına geleceğinden ve burada aslında birbirinden farklı tanrılar kastedildiğinden ve bunlar hiçbir noktada birbirine dokunmayan dini bilinç alanları olduğundan²¹⁶ politeizm de kabul edilebilir değildir.

Hick, dini çoğulculuğu açıklarken kör adamlar ve fil meselini kullanır. Bu meselde hem kör adamları hem de fili gözlemleyebilen bir bakış açısının tasvirleri

²¹⁴ Hick, *Disputed Question in Theology and the Philosophy of Religion*, London: Macmillan Press, 1997, s. 169; Mehmet Şükrü Özkan, *Wilfred Cantwell Smith ve John Hick'de Dini Çoğulculuk*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2014, s. 113.

²¹⁵ Hick, *a.g.e.*, s. 169-170.

²¹⁶ Burada Hick, bu durumun nedenlerini Krishna ve Yahweh üzerinden detaylıca açıklar. Bkz. Hick, *a.g.e.*, s. 170.

vardır; buna göre, her bir kör adam filin farklı bir bölgesinde elini gezdirir ve gezdirdiği yere göre fili tanımlar. Örneğin bacağına dokunan kör adam fili bir ağaç gibi, hortumuna dokunan kör adam fili bir yılan gibi anlatır. Ancak fil, tek tek bunların hiçbiri değildir. Dolayısıyla kimse yanılmaz bilgi anlamında fili bildiğini iddia edemez. Hick, farklı dinlerdeki dini tecrübeleri de bu duruma benzetir. Bu tecrübelerde pek çok insan, hayatı sınırsızca yüce aşkın bir gerçeklikle ilişki içinde tecrübe eder. Ancak kişinin kendine özel dini tecrübesi ile desteklediği dininin dışında başka dinler de vardır ve bunlardan her biri farklı bir dini tecrübe şekline can verir. O halde bu çokluk nasıl açıklanmalıdır? Bu durumda, Hick'e göre, bencilliği aşmak ve Tanrı'yı ya da aşkın gerçekliği merkeze almak için aradığımız şeyin bütün büyük dünya geleneklerinde aşağı yukarı aynı seviyede meydana geldiğini söylemek gerekir. Dolayısıyla kapsayıcılığın ötesine çoğulculuğa geçmek lazımdır. Çünkü çoğulculuk, bütün bu dini tecrübeleri tanıır.²¹⁷ Yani Hick için dini dışlayıcılık zaten doğru olmamakla birlikte, dini kapsayıcılık da bu çokluğu/çeşitliliği açıklamakta yetersizdir.

Hick, bütün büyük dini geleneklerin, bizim içimizde veya ötemizde sınırsız yüce bir varlığı kabul ettiklerini söyler ve bu varlığı, muayyen geleneklerdeki muayyen isimlerden kaçınarak hepsinin inanç sisteminde karşılığı olduğunu düşündüğü 'Nihai Gerçeklik' veya 'Gerçek' olarak adlandırır. Hick'e göre, çoğulculuğun kalbindeki düşünce, bizatihi Gerçek'in bir olduğu ancak insanlar tarafından çok çeşitli tarzlarda tecrübe edilmeye uygun olduğu düşüncesidir.²¹⁸ Gerçekten de dini çoğulculuğun epistemolojik boyutuna bakacak olursak; temelinde Hick'in, Kant'ın numen-fenomen ayırımından yola çıktığını görürüz. Nasıl ki Kant'ta numen bilinemez ise, Hick de Tanrı'nın gerçekliğinin bilinemez olduğunu belirterek Tanrı'nın gerçekliği ile insanlar

²¹⁷ Hick, "Dini Çoğulculuk", s. 797-798.

²¹⁸ Hick, "Dini Çoğulculuk", s. 798-799.

tarafından tecrübe edilen Tanrı'nın gerçekliğini birbirinden ayırır.²¹⁹ Hick'in dini çoğulculuğu açıklarken dini tecrübelerle büyük önem verdiğini görmemek elde değildir. L.-Tokat'a göre, dini tecrübe, Hick için merkezi bir kavramdır. Tokat, Hick'in teorisinde dinin, insan tecrübesine dayandığını; dini çeşitliliğin ise tecrübeye dayalı olarak ortaya çıkan dinin tarih, kültür, dil ve gelenek tarafından şekillenmesi sonucu ortaya çıkan bir kavram olduğunu söyler.²²⁰

Görüldüğü üzere Hick'in, dini çoğulculuğu epistemolojik olarak temellendirirken iki önemli vurgusu vardır. Bunlardan birincisi Tanrı'nın bilinemezliği, ikincisi de dini tecrübenin oynadığı önemli roldür. Burada, Hick'in dini tecrübe anlayışı hakkında kısa bir açıklama yapmanın yararlı olacağını düşünüyoruz. Tanrı'nın varlığını delillendirmede de kullanılan dini tecrübe, yaşanan tecrübenin öznel olmasından ötürü tartışılan bir konudur. Hick, dini tecrübeyi, "Tanrı'ya inananlar için normal olarak geçerli olan ve onların inançlarının temelini çok önemli bir bölümünü sağlayan ancak normalde Tanrı'ya inanmayanlar için mevcut olmayan ve dolayısıyla inanmayanlar tarafından dikkate alınmayan bir veri veya kanıt alanı,"²²¹ olarak tarif eder. Hick, dini tecrübenin Tanrı'nın varlığı için delil olup olamamasıyla ilgili bir ayrım kabul eder. Ona göre, birinin ilahi mevcudiyet ve etkinlik tecrübesine ilişkin açıklamaları, böyle bir tecrübeye sahip olmayan bir başkasının Tanrı'nın gerçek olduğundan emin olması için yeterli bir neden sağlamaz. Ayrıca dini tecrübe rivayetlerinden Tanrı'nın varlığı geçerli (*validly*) bir şekilde çıkarılamaz.²²² Ancak Hick'e göre, "dini tecrübe, inananın Tanrı'nın varlığının ger-

²¹⁹ Kılıç, "Dinî Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?", s. 14.

²²⁰ Latif Tokat, "Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?", *Milel ve Nihal*, 4, 2007, s. 66.

²²¹ Hick, "Rational Theistic Belief Without Proofs", A John Hick Reader, ed. Paul Badham, London: The Macmillan Press, 1990, s. 56.

²²² Hick, *Faith and Knowledge*, London: The Macmillan Press, 1988, s. 209.

çekliğini kabul etmesi noktasında yeterli bir neden oluşturmaktadır.”²²³ Yani Hick, dini tecrübenin Tanrı’ya inananlar için O’nun varlığına dair delillerden biri olduğunu, hatta inananların inançlarının temelini önemli bir bölümünü oluşturduğunu, ancak inananlar için yeterli bir delil sayılamayacağını söyler.

Hick’in çoğulcu görüşünün epistemolojik temellerine de değindikten sonra buraya kadar yaptığımız açıklamaların neticesi olarak Hick’in çoğulcu din anlayışı hakkında şu tespitlerde bulunabiliriz: 1. Kör adamlar ve fil meselinde gördüğümüz üzere, çoğulculuk anlayışında Tanrı’nın hakikati bilinemez olduğundan bir bakıma hepimiz birer kör adamızdır ve kendi kültürümüzden etkilenmiş kavramlarla dini tecrübelerimizi izah ederiz. 2. Her birimizin dini tecrübeleri dini oluşturur ve kültürlerden kaynaklanan farklılıklardan ötürü dini tecrübe izahlarımız da farklıdır ve bu durum dini çeşitliliği ortaya çıkarır. 3. Yine kör adamlar ve fil meselinde olduğu gibi her bir din, Tanrı’ya giden bir yoldur ve insanı kurtuluşa erdirebilir. Önemli iddiaları olan, dolayısıyla kayıtsız kalınamayacak bir görüş olan çoğulculuğun ne olduğunu kısaca anlattıktan sonra şimdi çoğulculuğa getirilmiş eleştirilere değineceğiz.

Çoğulculuğun eleştirilen ilk düşüncelerinden biri dinin mahiyeti hakkındaki düşünceleridir. Çoğulculara göre din, bireyi dönüştürme gücünden ötürü, birey için kişisel ve sosyal dönüşüm vasıtası olması açısından önemlidir; önemli olan inanç önermelerinin doğruluğu değil yaşanılan tecrübelerdir.²²⁴ Hick’in çoğulcu anlayışına göre merkezde din yerine Tanrı vardır. Tanrı ise bilinemez olduğundan ölçüt olarak geriye bireyde oluşan dönüşümler kalır. Bu durum, Kılıç’ın da belirttiği üzere birçok sorunun çıkmasına sebep olur. Örneğin; dinde özel bir bilgi kaynağı olarak vahiy vardır ve vahiy Tanrı

²²³ Hasan Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu (John Hick Örneği)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2010, s. 159.

²²⁴ Michael Peterson vd., *Akil ve İnanç*, çev. Rahim Acar, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s.506.

tarafından bildirilen ‘hakikat’leri içerir, vahye rağmen Tanrı bilinemez kalmamaktadır; ancak çoğulculukta vahye yer yoktur ve Tanrı bilinemezdir, bilinemez bir Tanrı’nın varlığına nasıl hükmedilebileceği veya O’nun hakkında nasıl konuşulacağı soruları cevapsızdır. Çoğulculuktaki bir diğer sorun, dini ahlaka indirgemesidir, oysa din açısından ahlaki amaçlar önemli olmakla birlikte dinin metafizik iddiaları da vardır. Ayrıca birbiriyle çelişen hakikat iddiaları olan dinlerin hepsinin eşit derecede doğru olduğunu söylemek mantiken tutarlı bir söylem değildir. Çünkü örneğin Hz. İsa ya Tanrı’dır ya değildir, hem Tanrı hem Tanrı değil demek mantiken tutarlı ve kabul edilebilir birşey değildir.²²⁵ Bununla birlikte, Reçber’in de belirttiği gibi, çoğulcu anlayışın farklı dinlerin inanç esaslarını ve doğruluk iddialarını ne oranda dikkate aldığı da sorulması gereken sorulardan biridir.²²⁶ Çünkü Hick, daha önce de söylediğimiz gibi bütün dinlerdeki ilahların tek bir Nihai Gerçeklik’e delalet ettiğini söyler. Ancak bu durum, dini öğretileri ve dinlerin doğruluk iddialarını aslında geçersiz kılmaktadır. Nitekim Acar’a göre, “Hick dini çoğulcuğu savunmak için dinî öğretilerin ötesinde bir bizatihi Gerçek vazetmekle, pek çok dinin din olarak geçerli olduğunu değil hiç birinin geçerli olmadığını savunmuş olmaktadır.”²²⁷

Çoğulcu hipotezi eleştirenlerden biri de Keith Ward’dır. Ward, çoğulculuğun zorluklarla dolu olduğunu düşünür. Ona göre, bir önermeye inanmak, onun doğru olduğunu düşünmektir. Birşeyin doğru olduğunu düşünmek, gerçekliğin bu önerme tarafından tanımlandığı gibi olduğunu onaylamaktır. Gerçekliğin bazı önermelerin iddia ettiği gibi olmaması her zaman mümkündür. Dolayısıyla bir onaylama, doğası gereği

²²⁵ Kılıç, "Dinî Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?", s. 14-17.

²²⁶ M. Sait Reçber, “Dini Çeşitlilik”, *Din Felsefesi*, Ed. Recep Kılıç, Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013, s. 355.

²²⁷ Rahim Acar, “John Hick’in Dini Çoğulculuğunun Din-Karşıtı Tazammunları”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, Cilt:1, Sayı:1, s. 39.

bazı olası durumları yani önermeyi yanlış hale getirecek durumları dışlar. Bir iddia hiçbir şeyi dışlamıyorsa, hiçbir şeyi onaylamaz. Bu anlamda, tüm hakikat iddiaları zorunlu olarak dışlayıcıdır. Dini geleneklerin birbiriyle uyumsuz, birbirini dışlayan hakikat iddiaları içermesi mümkündür. Bu mantıksal bir olasılık meselesi olduğundan, mümkün olan tüm dini geleneklerin eşit derecede doğru veya geçerli olamayacağı zorunlu bir gerçektir. Örneğin yaratıcı bir Tanrı'nın olmadığına dair Budist iddiası, tamamen mükemmel bir yaratıcı olduğu şeklindeki Hıristiyan iddiasını dışlar. Müslümanların Allah'ın oğlu olmadığı iddiası, Hıristiyanların Allah'ın tek bir Oğlu olduğu şeklindeki iddiasını dışlar.²²⁸ Dolayısıyla bize göre de öyle görünüyor ki, Hick'in çoğulcu anlayışı birbiriyle çelişen dini hakikatleri açıklamakta yetersiz hatta rasyonellikten uzaktır. Bununla birlikte Tanrı'nın bizim kavrayış sınırlarımızı aştığını savunan Hick'in anlayışı, Tanrı hakkında şüpheli olmamızı ima ediyor gibi durmaktadır. Öyle ki bu anlayış, Tanrı kavramını bütün anlamını yitirecek kadar muğlak bırakmaktadır.²²⁹

Aynı zamanda Hick, farklı inanç sistemlerinin hepsinde ben-merkezlilikten Gerçeklik-merkezliliğe dönüşümü görüyordu. Yani ona göre, bütün dinler insanı ben-merkezlilikten Gerçeklik-merkezliliğe dönüştürmek için vardı ve hepsi de benzer oranlarda bu sonuca ulaştırıyordu. Ancak ona gelen eleştirilerden biri de farklı dini geleneklerin nihai amaçları arasında yapısal benzerlikler olabileceği, ancak bu amaçların özsel olarak aynı olduğunu varsaymanın zor olacağı yönündeki eleştiridir.²³⁰ Yani öyle görünüyor ki Hick, farklı dinleri tek bir amaç etrafında birleştirmekte hata yapmaktadır, nitekim dinlerin amaçlarının özsel olarak aynı olduğunu söyleyemeyiz.

²²⁸ Keith Ward, 'Truth and the Diversity of Religions', *The Philosophical Challenge of Religious Diversity*, ed. P. L. Quinn & K. Meeker, New York: Oxford University Press, 2000, s. 110.

²²⁹ C. Stephan Evans & R Zachary Manis, *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, çev. Ferhat Akdemir, Ankara: Elis Yayınları, 2010, s. 238.

²³⁰ Michael Barnes Norton, "Religious Pluralism", *Internet Encyclopaedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/rel-plur/#H8>, [16.10.2021].

Hick'in dini tecrübe ile ilgili görüşleri de eleştirilen bir başka noktadır. Dini tecrübenin, dini inançları temellendirmede ve epistemolojik olarak gerekçeli kılmada yeterli olup olmadığı burada önemli bir sorudur. Hick'e göre, dini tecrübe alanı fazlasıyla özgürlük içerir, bu yüzden de dini tecrübe dini inançların gerekçelendirilmesini sağlayamaz. Dini tecrübe sadece kişilere 'inanma hakkı' sağlayabilir.²³¹ Bu noktada Hick, imana başvurur. Ona göre, müminin doğruluğunu bilmediği ve bilemeyeceği teolojik nitelikte çeşitli önermeler vardır. Burada bilmek, ya doğrudan gözlemlenmek ya da katı delillerle kanıtlamak anlamına gelir. Bunun mümkün olduğu yerde, imana yer yoktur. Bu anlamda iman, insan bilgisinin kapsamı dışında kalan birşeydir.²³² Peki bu doğru bir iman anlayışı mıdır? Burada Hick elbette eleştirilmekten geri kalmamıştır. Gerçekten de Topaloğlu'na göre, bu anlayış, önermeye dayalı inancı ve teistik delilleri saf dışı bırakmaktadır. Topaloğlu'nun belirttiği gibi, Tanrı'yı doğrudan tecrübe edilmiş bir realite olarak görme çabasının sonucunda, önerme merkezli inancı Tanrı'ya iman içerisinde eritme düşüncesi ne epistemoloji ne de teolojiye uygun düşmez. İnsan aklının tam olarak ortaya koyamayacağı, hakkında pek fazla bir şey bilinmeyen bir Tanrı inancı, dinin gerektirdiği bir iman duygusuna götüremez.²³³

Sonuç olarak, John Hick, dini çoğulculuğu, Tanrı'nın bilinemezliği ve dinin oluşmasında dini tecrübenin fazlasıyla belirleyici rolü üzerinden epistemolojik olarak temellendirmeye çalışmaktadır. Hick'e göre, Tanrı yani onun tabiriyle Nihai Gerçeklik bilinemezdir; mevcut dinler bu bilinemez Gerçek'i tecrübe eden insanların buldukları kültürün etkisiyle Gerçek'i yorumlamasıyla oluşmuştur. Bu anlamda bütün dinler kurtuluşu erdirebilir, yani, kişinin ben-merkezlilikten gerçeklik-merkezliliğe göre yaşamasını

²³¹ Acar, "John Hick'in Dini Çoğulculuğunun Din-Karşıtı Tazammunları", s. 43.

²³² Hick, *Faith and Knowledge*, s. 11.

²³³ Fatih Topaloğlu, "John Hick'in Dini Tecrübe Anlayışı", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)*, c. 1, sayı. 1, 2014, s. 165.

sağlayabilir. Ancak dini tecrübenin oldukça öznel olması, bize, ona bu kadar belirleyici bir rol vermenin doğru olup olmayacağını sorgulatmaktadır. Zaten Hick de dini tecrübenin dini inançları gerekçelendiremeyeceğini belirtmektedir. Öyleyse din açısından doğru muğlak kalacak ve aslında bu durum, Hick'in iddiasının aksine dini inançların hepsini kabul etmekten ziyade hepsini reddetmeyi daha makul hale getirecektir. Kaldı ki vahiy, Hick'in anlayışında durumun bir parçası gibi gözükmemektedir. Vahyi adeta dışlayan bu anlayış ise kabul edilir durmamaktadır. Diğer yandan dini çoğulculuğun bize göre en önemli açmazı, farklı dinlerin birbiriyle çelişen hakikat iddialarıdır. Birbirini doğası gereği dışlayan söz konusu iddiaların hepsini doğru kabul etmek mantiken tutarsızdır. Bir şey aynı anda birbirini dışlayacak şekilde hem x, hem değil-x olamaz. Ayrıca birbirini dışlayan bu iddialar yorum farklılığı ile açıklanamaz.

Epistemolojide denk ihtilafı sorununun, bazı olgularda iki tarafın da birbirini dışlasa bile inancını devam ettirmesinin rasyonel olduğunu söylemekle çözüme kavuştuğunu söylemiştik. Bu anlamda görüşümüzün çoğulculuğa kapı aralamasını ve destekler görünmesini önlemek adına çoğulculuğun neden kabul edilemez bir görüş olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Birbirini dışlayan iki iddianın rasyonel olduğunu söylemek ile bu iki iddianın ikisinin de doğru olduğunu savunmak aynı şey değildir. Bu anlamda dini çoğulculuk, farklı inançların rasyonel olduğunu söylemekten öte hepsinin doğru olduğunu söyleyen bir görüştür. Bize göre ise, doğru/ hakikat her zaman tektir. Ayrıca kesin bir delile dayanmayan ancak nihayetinde bir delil üzerine bina edilen inançlar doğru olmasa da rasyonel olabilir. Bununla birlikte bizim tezimizin asıl meselesi, ihtilaf sorunudur. İhtilafın din eksenine yansması olan dini çeşitliliğin, inananlar için epistemolojik bir probleme sebebiyet verebileceği yönündeki iddiaları da ele almaktayız. Dolayısıyla epistemik tutumumuzun net anlaşılabilmesi için dini çoğulculuk ve birazdan inceleyeceğimiz epistemolojide rölativizm konusunun detaylıca açıklanmasının

önemli olduğu görüşündeyiz. Böylelikle maksadımızın hakikati çoğaltmak olmadığını aksine tek olan hakikatin rasyonel zeminini sağlamlaştırmak olduğunu vurgulamamız kolay olacaktır. Şimdi yine bu amaç için epistemolojide rasyonalite ve doğruluk kavramlarını ele alacağız.

5. Epistemolojide Rasyonalite ve Doğruluk

Tezimizde birçok kez rasyonalite ve doğruluğun aynı şey olmadığını; bazen inanırken rasyonel olduğumuz halde doğru olmayan inançlarımızın olabileceğini ya da benzer şekilde inanırken irrasyonel olduğumuz halde doğru inançlara sahip olabileceğimizi söyledik. Bunu söylemekteki amacımız, tezimizin konusu olan denk ihtilafi probleminin, özellikle dini, felsefi, siyasi ve ahlaki konulara ait ihtilaflarda olası çözümlerinden birinin iki tarafın da inançlarına rasyonel olarak devam ettiği olguların mümkün olmasıdır. Öyle ki, bu alanlardaki denk ihtilaflarında böyle bir sonuç daha yüksek olasılıklıdır. Günlük hayatımıza baktığımızda da durum farklı değildir. Birbiriyle çelişik bir çok felsefi, siyasi görüş argümantatif olarak savunulur ve çoğu zaman biri diğerine galip gelemez. Dini konular için de durum böyledir ki yeryüzünde çeşitli dinler varlığını yıllardır devam ettirmektedir. Daha çok din, felsefe, siyaset ve ahlak konularında görülen bu durumun ana nedeni, bu konularda bir tarafın diğerine galip gelmesini sağlayacak kesin delile ulaşılmamasının zorluğudur. Bununla birlikte savunulan inancın rasyonel olması başka, doğru olması başka bir şeydir. Dolayısıyla birbiriyle çelişik de olsa farklı inançların doğru olabileceği iddiasındaki rölativizmi epistemolojik olarak açmayı uygun görüyoruz.

Öncelikle rölativizmi açıklayarak başlayacak olursak; rölativizm bir diğer adıyla görecilik, farklı türleri olan bir terimdir. Genel olarak rölativizm, bir şeyin yargılanabileceği nesnel, tarafsız veya evrensel bir standart olmadığını söyleyen düşünce sistemi-

dir.²³⁴ Tezimizde rölativizm, doğrunun ne olduğu hakkındaki iddiaları açısından bizi ilgilendirir. Rölativizm, bir birey ya da toplumsal grup için doğru olanın bir başkası için doğru olmayabileceği iddiasındadır; ayrıca meseleyi yargılamak için bağlamdan bağımsız bir bakış açısı olmadığını söyler; doğru ya da yanlış olan, her zaman kavramsal, kültürel ya da dilsel bir çerçeveye göredir. Bununla birlikte epistemik rölativizm, neyin bilgi sayılacağını veya bir inancın rasyonel, gerekçeli olup olmadığını vb. belirleyen bilişsel normların yerel kavramsal veya kültürel çerçevelere göre değişebileceğini, bunlara bağlı olduğunu ve arzuladıkları veya iddia ettikleri evrensellikten yoksun olduğunu iddia eder.²³⁵ Rölativizmin doğruluk iddiasına bakınca dini çeşitlilik meselesindeki çoğulcu yaklaşımla paralellik görülebilir. Gerçekten de nasıl ki dini çoğulculuk birbirine zıt da olsa dini inançların hepsinin (yaşanılan kültürden etkilenen dini tecrübeyi baz alarak) doğru olduğunu söyler, rölativizm de benzer şekilde kültürden kültüre doğrunun değiştiğini, yeri geldiğinde birbirine zıt şeylerin farklı kültürler için doğru olabileceğini söyler. Özetle bizim iddiamızın aksine rölativizme göre doğru/ hakikat tek değil çoktur. Biz ise hakikatin biricik olduğunu iddia etmekle birlikte rasyonelliğin farklı hatta zıt görüşler için mümkün olduğunu söylüyoruz. Rölativizmden sonra şimdi sırasıyla rasyonalite ve doğru/hakikat kavramlarını inceleyelim.

Rasyonalite ya da rasyonellik, çeşitleri ve ayrımları çok olan bir terimdir. Bu yüzden ilk başta genel olarak rasyonalitenin ne anlama geldiği konusundaki farklı yaklaşımları ele alacağız. Daha sonra epistemoloji literatüründen rasyonalite tartışmalarını irdedeleyeceğiz. Rasyonalite ayrımlarına dönecek olursak; her şeyden önce, pratik ve teorik rasyonalite arasında bir ayrım vardır. İkinci olarak, eşzamanlı veya statik rasyon-

²³⁴ Charles Taliaferro ve Elsa J. Marty, *A Dictionary of Philosophy of Religion*, New York: Continuum, 2010, s.196

²³⁵ Maria Baghramian ve J. Adam Carter, "Relativism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/relativism/>, [24.01.2022].

alite ile artzamanlı veya dinamik rasyonalite arasında bir ayrım vardır. Üçüncü ayrım, kişisel rasyonalite ile kişilerarası rasyonalite arasındadır.²³⁶ Bununla birlikte bilişsel bilimciler, araçsal ve epistemik olmak üzere iki tür rasyonalite kabul ederler.²³⁷ Burada araçsal rasyonalite zaten pratik rasyonalitenin bir alt alanıdır.²³⁸ Epistemik rasyonalite ise bazen kanıtsal rasyonalite veya teorik rasyonalite olarak adlandırılır. ²³⁹ Dolayısıyla bizim tezimiz için önemli olan ayrım, pratik ve teorik rasyonalite arasındaki ayrımdır. Kısaca açıklayacak olursak; pratik rasyonalite, kişinin ne yaptığı, yapmaya niyetlendiği veya basitçe yapmayı tercih ettiği şeyle ilgili bir terimdir²⁴⁰; yani burada söz konusu olan şey kişinin eylemlerinin rasyonel olup olmadığıdır. Teorik yani epistemik rasyonalite ise tam olarak bizim tezimizde bahsini bolca ettiğimiz rasyonalite türüdür.

Rasyonaliteden kasıt bir failin bir önermeye inanmasının ne zaman rasyonel olduğunu²⁴¹ bilmektir. Ancak rasyonalite kavramının yıllarca süren analizinden sonra, doğru nitelendirme konusunda hala temel bir anlaşmazlık vardır.²⁴² Doğrusunu söylemek gerekirse, literatürde epistemik rasyonaliteyi sağlayan koşulları araştırdığımızda, tek tek sıralanmış ve açıklanmış bir şekilde bu koşulların ortaya konmadığını görürüz. Ancak teorik ya da epistemik rasyonaliteye değinen çeşitli felsefecilerin bu koşullarla ilgili bazı tespitlerde bulunduğu da gözlerden kaçmaz. Lehler'e göre, pratik rasyonalite

²³⁶ Keith Lehrer, "Rationality", *The Blackwell Guide to Epistemology*, Ed. John Greco, Ernest Sosa, Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 1999, s. 206.

²³⁷ Keith E. Stanovich, *What Intelligence Tests Miss: The Psychology of Rational Thought*. New Haven: Yale University Press, 2009, s.16.

²³⁸ Yurdagül Kılınç Adanalı, "Araçsal Rasyonalite Değerden Bağımsız mıdır?", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*,10 (10:2), 2020, s. 608.

²³⁹ Stanovich, *What Intelligence Tests Miss: The Psychology of Rational Thought*, s. 214.

²⁴⁰ Lehrer, "Rationality", s. 206.

²⁴¹ Anna-Maria A. Eder, "Explicating the Concept of Epistemic Rationality", *Synthese* ,(1-2), 2021, s. 1.

²⁴² Eder, *a.g.m*, s. 2.

tercihler ve eylemler ile ilgili iken, teorik rasyonalite akıl yürütme ve kabullerle (*acceptance*) ilgilidir; nasıl ki pratik rasyonalitede bir kişinin tercihlerinin ve eylemlerinin amaçlarını sorgulayıp bunları anlayana kadar onun rasyonel olup olmadığı yargısında bulunulmaz, aynı şekilde teorik rasyonalitede de bir kişinin akıl yürütme ve kabullerinin amaçlarını anlayana kadar rasyonellik yargısında bulunulmaz.²⁴³ Yani pratik rasyonalitede rasyonelliği belirleyen şey, tercihler ve eylemlerin amaçları iken; teorik rasyonalitede rasyonelliği belirleyen şey, akıl yürütme ve kabullerin amaçlarıdır. Audi ise teorik rasyonalitenin merkezinde bulunan kavramın ‘inanç’ kavramı olduğunu söyler. Ona göre, inançlar, doğru ve uygun şekilde temellendirildiklerinde bilgiyi oluştururlar. Tartışmasız bir şekilde teorik aklın amacı bilgidir. Şüpheciler bilgimizin kısıtlı olduğunu söylerler. Ancak Audi’ye göre, şüpheciler iddialarında doğru olsa bile entelektüel saygınlığı açık olan rasyonel bir inanç sistemine ulaşmak mümkündür. Çünkü bir inanç bilgiyi oluşturmasa bile rasyonel olabilir.²⁴⁴ Yine Audi’den devam edecek olursak; teorik rasyonalitenin kaynakları arasında algı, hafıza, bazen içgözlem olarak adlandırılan bilinç ve bazen sezgi olarak adlandırılan akıl sayılır. Kimileri ise sözünü ettiğimiz ilk üç kaynağa birden deneyim diyerek, teorik rasyonalitenin kaynaklarını deneyim ve akıl olarak ikiye ayırır. Örneğin algıya dayanarak, rasyonel olarak saatin on gösterdiğine inanabilir ve gerçekten de saatin on gösterdiğini bilebiliriz. Ayrıca Audi’ye göre, teorik rasyonalitenin ana kaynağı hatta belki de temel kaynağı kişinin inançları arasındaki tutarlılıktır. Bununla birlikte teorik rasyonaliteyi yalnızca temel kaynaklardan birine veya hatta tümüne uygun şekilde temellendirmiş inançlara sahip olmakla elde edemeyiz. Bu inançlar, gördüğümüz gibi, çıkarımsal değildir. Böyle bir durumda sanki bir binanın te-

²⁴³ Lehrer, “Rationality”, s. 210.

²⁴⁴ Robert Audi, “Theoretical Rationality: Its Sources, Structure, and Scope”, *The Oxford Handbook of Rationality*, Piers Rawling & Alfred R. Mele (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 2004, s. 18.

mellerini atmış, üzerine tek bir kat bile dikmemiş gibi oluruz. Temel kaynaklar aracılığıyla inandığımız şeylerden çıkarsama (veya benzer bir inşa süreci yoluyla) dışında bilemeyeceğimiz ve hatta rasyonel olarak inanamayacağımız bazı şeyler vardır. Örneğin, tek başına algı hiçbir kuram üretmez ve çıkarımla desteklenmeyen sezgi, matematiğin dalları için öncüller sağlasa bile, otomatik olarak herhangi bir teorem vermez. Ayrıca rasyonel inançların sahip olması gereken bir diğer özellik, genel olarak deneyimle tutarlı olmasıdır.²⁴⁵

Yukarıda epistemik ya da teorik rasyonalite ile ilgili çeşitli felsefecilerin görüşlerine değindik. Ancak epistemik rasyonaliteyi anlamak için epistemoloji literatüründe asıl bakmamız gereken yer epistemik gerekçelendirilme tartışmalarıdır. Çünkü aslında epistemolojide epistemik rasyonalite ve epistemik gerekçelendirme, yaygın olarak aynı şey olarak anlaşılır²⁴⁶ ve birbirinin yerine kullanılır. Watson'a göre, değerlendirici rolü nedeniyle, gerekçelendirme genellikle rasyonellikle eşanlamlı olarak kullanılır. Bununla birlikte, bazıları bir inancın epistemik statüsüyle ilgili olmayan ve bazıları da hiçbir şekilde inançlarla ilgili olmayan birçok rasyonalite türü vardır. Dolayısıyla, gerekçeli bir inancın rasyonel bir inanç olduğunu söylemek sezgisel iken, bir kişinin gerekçeli bir inanca sahip olduğu için rasyonel olduğunu söylemek de sezgiseldir.²⁴⁷ Teorik rasyonalite ile ilgili yazılanlar tam bir çerçeve çizmekten uzak olduğu için ve literatürde epistemik rasyonalite daha çok epistemik gerekçelendirme olarak kullanıldığı için, biz tezimizde epistemik rasyonaliteyi gerekçelendirme üzerinden açıklamayı tercih edeceğiz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi bir inancı rasyonel yapan şey ya da başka bir deyişle gerekçelendirilmiş yapan şeyin ne olduğu konusunda epistemologlar arasında

²⁴⁵ Audi, "Theoretical Rationality: Its Sources, Structure, and Scope", s. 18-33.

²⁴⁶ Eder, "Explicating the Concept of Epistemic Rationality", s. 10.

²⁴⁷ Jamie Carlin Watson, "Epistemic Justification", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/epi-just/#H11>, [07.01.2022].

görüş birliği yoktur. Açıkçası gerekçelendirme teorileri diye adlandırılan teorileri derli toplu bir şekilde kaynaklarda bulmak bile oldukça güçtür. Ancak kendi adımıza gerekçelendirme teorilerini toparlayıp sıralayacak olursak; bunlar, temelcilik (*foundationalism*), bağdaşımcılık-tutarlılıkçılık²⁴⁸(*coherentism*), epistemik sonsuzluk (*in-finitism*), içselcilik (*internalism*), dışsalcılık (*externalism*), delilcilik (*evidentialism*), bağlamsalcılık (*contextualism*), güvenilirlik (*reliabilism*) ve reformcu epistemoloji (*reformed epistemology*) dir. Bununla birlikte şunu da belirtmemiz gerekir ki; bu teoriler, tamamen birbirinden ayrı teoriler değildir. Özellikle içselcilik ve dışsalcılık diğer teorilerin yanına eklenebilir. Yani bir felsefeci reformcu epistemolojiyi savunup aynı zamanda dışsalcı olabilir. Ünlü din felsefecisi Alvin Plantinga buna bir örnektir.

Şimdi bu gerekçelendirme teorilerini konumuzun dağılmaması açısından oldukça kısa bir şekilde açıklayacağız. Aslında ana gerekçelendirme teorileri geleneksel olarak iki türe ayrılır: temelcilik ve tutarlılıkçılık. Temelciliğe göre, bazı inançlar diğer inançları destekleyen temeli oluşturur. Bu yapının geleneksel metaforu, kendi temeline dayanan bir bina ya da piramittir.²⁴⁹ Temelcilikte, temel olan ve temel olmayan inançlar vardır. Temel olan inançların özellikleri, apaçık olmaları, değiştirilemez olmaları ve duyular için açık olmalarıdır. Şayet temel olmayan inançlar, temel inançlara dayandırılarak oluşturulursa onlar da rasyonel olur. Tutarlılıkçılık ise inanç sistemimizde herhangi bir temel olduğunu reddeder. Tüm gerekçeli inançlar aynı statüye sahiptir. Her inancın gerekçesi, diğer inançlarla olan ilişkisine bağlıdır. Önemli olan, inançlar arasındaki tutarlılık ilişkisidir.²⁵⁰ Epistemik sonsuzluk ise tutarlılıkçılık ve temelcilikten farklıdır. İlk ba-

²⁴⁸ Türkçe epistemoloji literatürüne baktığımızda çoğunlukla bağdaşımcılık olarak çevrilen *coherentism*'i bize göre tutarlılıkçılık olarak çevirmek daha doğru olabilir.

²⁴⁹ Markus Lammenranta, "Theories of Justification", *Handbook of Epistemology*, M. Sintonen, J. Wolenski & I. Niiniluoto (ed.), Kluwer Academic Publishers, 2004, s. 473.

²⁵⁰ Lammenranta, *aynı yer*.

kışta her üç görüş de bilgi veya gerekçelendirmenin uygun şekilde yapılandırılmış bir nedenler zinciri gerektirdiği konusunda hemfikirdir. Temelciler, tekrar etmeyen sonlu zincirleri tercih ederler. Tutarlılıkçılar, sonlu zincirleri tekrarlamayı tercih ederler. Epistemik sonsuzluğu savunanlar ise tekrar etmeyen sonsuz zincirleri tercih ederler.²⁵¹ Başka bir deyişle epistemik sonsuzluk, bir özne için bir önermeyi gerekçelendirebilecek tek neden dizisi türünün, tekrar eden üyeleri ve son üyesi olmayan nedenler dizisi olduğunu savunur.²⁵² İçselcilik ve dışsalcılığa ise daha önce tezimizin birinci bölümünde değinmiştik. Ancak hatırlamak adına aynı şekilde tekrar edecek olursak; epistemolojide içselciler gerekçelendirmenin, düşünen kişi için bütünüyle içsel konulara bağlı olduğunu savunurlar; dışsalcılar ise inanç gibi bazı zihinsel içerikleri anlamının kısmen, neredeyse bütünüyle, dışsal süreç ve niteliklere bağlı olduğunu savunurlar.²⁵³

Epistemik gerekçelendirme ile ilgili diğer bir tez ise delilcilik'tir. Delilciliğe göre; S Kişisi, t zamanında p önermesine inanmakta, ancak ve ancak t zamanında S'nin p hakkındaki kanıtı p'ye inanmasını destekliyorsa gerekçeli (*justified*) dir.²⁵⁴ Delilciliğin kökeni John Locke'ta mevcutsa da delilcilik deyince ilk akla gelen isimlerden biri William Clifford'dur. Clifford, yeterli bir kanıt olmaksızın bir inanca sahip olmanın yanlış olduğunu söyler.²⁵⁵ Clifford'un vurgusu ahlaki açıdandır. Bununla birlikte delilciliğin çağdaş dönem savunucularından Richard Feldman ve Earl Conee ise meseleye ahlaki olarak yaklaşmaz. Onlar, ahlaki faktörlerin, kişinin çok az kanıtı olan veya hiç kanıtı

²⁵¹ Peter D. Klein ve John Turri, "Infinetism in Epistemology", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/inf-epis/>, [08.01.2022].

²⁵² Erhan Demircioglu, "A Dilemma for Epistemic Infinetism", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 10 (10:1), 2020, s. 14.

²⁵³ Batak, "Epistemik İçselcilik ve Dışsalcılık", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 2008, s. 39.

²⁵⁴ Daniel M. Mittag, "Evidentialism", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/evidenti/>, [09.01.2022].

²⁵⁵ Bkz. William Clifford, "İnanma Ahlakı", *Din Felsefesi Seçme Metinler*, Ed. Michael Peterson vs., Çev. Nebi Mehdiyev, İstanbul: Küre Yayınları, 2013, s. 143-150.

olmayan bir önermeye inanmayı desteklediği durumların mümkün olduğunu söyler. Onlara göre delilin işlevi, inancın epistemik gerekçesi olmasıdır.²⁵⁶ Bağlamsalcılar, sebepler zincirinin doğrusal olduğunu, ancak temel bir inançta sona ermediğini düşünürler. Bağlamsalcılıkta zincir, gerekçeli olmayan bir inançla sona erer. Peki kendisi gerekçelendirilmemiş bir inanç, diğer inançları nasıl gerekçeli yapabilir? Bağlamsalcılara göre, bir özne bir şey bildiğini iddia ettiğinde, inancına karşı ortaya çıkan zorluklara cevap vermesi gerekir. Bunlara cevap verirken diğer inançlarına da başvurur. Ancak bu inançların statüsüne de meydan okunabilir; o, bu inançları başka inançlarla savunmaya devam etmelidir. Neticesinde bu süreç, sorgulanmayan ve bu nedenle gerekçelendirilmeye ihtiyaç duymayan inançlarla nihayete erer. Bunlar, tüm gerekçeli inançların temelinde yatan gerekçeli olmayan inançlardır. Yani bir kişinin inancında gerekçeli sayılması için, onu argümanlarla savunabilmesi gerekir. İnancını, kendisine yöneltilen veya ileri sürülebilecek itirazlar karşısında savunabilmelidir. Dolayısıyla "gerekçeli inanç" burada kişinin itirazlara karşı başarıyla savunabileceği inanç olarak anlaşılır. Ancak bağlamsalcılıkta bir öznenin inancına yönelik olası tüm itirazları karşılayabilmesi gerekmez. Yalnızca gerçek bir şüpheyi yansıtan itirazların karşılanması gerekir. Bu nedenle, topluluğu veya sosyal grubu tarafından kabul edilen inançları savunmasına gerek yoktur. Bu şekilde, gerekçelendirme konunun sosyal bağlamına bağlıdır.²⁵⁷ Güvenilirciliğe gelince, iki tür güvenilirci gerekçelendirme teorisi vardır. Güvenilirci gösterge teorilerine (*reliable indicator theories*) göre, bir inancın nedeni veya temeli, o inancın doğruluğunun güvenilir bir göstergesiye gerekçeli bir inançtır. Süreç güvenilirciliğine (*process reliabilism*) göre, bir inanç, güvenilir süreçler tarafından nedensel olarak üretilmiş ise ge-

²⁵⁶ Richard Feldman, Earl Conee, "Introduction", *Evidentialism: Essays in Epistemology*, New York: Clarendon Press, 2004, s. 2.

²⁵⁷ Lammenranta, "Theories of Justification", s. 482.

rekçeli bir inançtır.²⁵⁸ Tezimizin daha önceki başlıklarında değindiğimiz reformcu epistemolojiye gelince, hatırlayacak olursak, bir inanç, düzgün işleyen bilişsel fonksiyonlar tarafından üretilmiş ise (gerekçeli yerine) güvenceye sahip bir inançtır. Epistemolojide rasyonaliteyi sağlayan koşullar üzerine ortaya atılan teorilere değindikten sonra şimdi de epistemolojide ‘doğru’ kavramını açıklayacağız.

Hakikatin/doğrunun (*truth*) ne olduğu ve onu neyin hakikat yaptığı meselesi felsefedeki önemli konulardan biridir. Tıpkı rasyonalitede olduğu gibi bu konuda da farklı görüşler vardır. Doğruluk kuramları olarak bilinen bu farklı görüşleri açıklayarak bu meseleyi ele almayı uygun buluyoruz. Başlıca doğruluk kuramları karşılık (mütekabiliyet/örtüşme) kuramı, bağdaşım kuramı, gereksizlik kuramı ve pragmacılıktır. Karşılık kuramı (*correspondence theory of truth*), bir önermesel unsurun, gerçekliğin unsurlarına karşılık geldiğinde ve ona uygun olduğunda doğru olduğunu söyleyen kuramdır. Bağdaşım kuramı (*coherence theory of truth*), bir önermenin veya bir inancın, diğer inançlarla bağdaştığı ve onlara uyum sağladığı ölçüde doğru olduğunu söyleyen bir kuramdır. Gereksizlik kuramı (*redundance theory of truth*), bir önermeye ‘doğrudur’ demenin, o önermenin içeriğine bir şey ekmediğini, dolayısıyla bir yüklem olarak ‘doğru’nun gereksiz olduğunu söyleyen bir kuramdır. Pragmacılık (*pragmatism*) ise, ‘doğru’ kavramının, eylemlerimizin sonucu ortaya çıktığını, insanların eylemleri ile doğrunun ortaya çıkmasını sağladığını savunan kuramdır.²⁵⁹

Rasyonel olanın ve hakikat olanın ne olduğu konusunda felsefeciler arasında bir görüş birliği olmasa da, rasyonellik ile hakikatin aynı kavramlar olmadığı birbirlerinden farklı kuramlara sahip olmalarından da kolayca anlaşılabilir. Watson’a göre, gerekçe-

²⁵⁸ Watson, “Epistemic Justification”, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/epi-just/#H11>, [07.01.2022].

²⁵⁹ Murat Baç, *Epistemoloji*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 156-167.

lendirme, doğru bir inanca sahip olmaktan daha fazlasıdır. Örneğin gökyüzünün mavi olduğuna dair inancımız doğru olmasına rağmen gerekçelendirilmemiş olabilir. Hatta bütün inançlarımız doğru olabilir, ancak eğer onları kazara veya hatalı bir akıl yürütmeyle elde etmişsek, o zaman bizim için gerekçeli olmazlar. Dahası, der Watson, doğru inanç, gerekçelendirme için gerekli bile olmayabilir. Ayrıca gerekçelendirme yanılabilir yani yanlış önermelere inanarak onları gerekçelendirmek mümkündür. Geçmişte bazı filozoflar, gerekçelendirme konusunda yanılabilirliği reddetmiş olsalar da, şimdi yaygın olarak kabul edilmektedir. İyi sebeplere sahip olmanın, doğru inançlara sahip olmayı garanti etmediği artık ortaya çıkmıştır.²⁶⁰ Burada Watson'ın gerekçeli inanç derken rasyonel inancı kastettiğini belirtmemiz gerekir. Watson'ın da belirttiği gibi, biz yanlış bir inanca onu gerekçelendirerek rasyonel bir şekilde inanabiliriz ya da doğru bir inanca hatalı bir akıl yürütme yapmışsak irrasyonel bir şekilde inanabiliriz. Bu duruma bir örnek vermemiz gerekirse; akşam saat 10'da durmuş bir saate bakarak, sabah saat 10'da evden çıktığımızı inanabiliriz, gerçekten de saat 10'da evden çıktığımızı düşünecek olursak; aslında durmuş ve çalışmayan bir saate bakarak gerekçelendirdiğimiz doğru bir inanç söz konusudur. Ya da benzer bir şekilde geçmişteki bilimsel verilerle desteklenen belirli bir bilimsel teorinin zamanla bilimin gelişmesi ile elde edilen yeni verilerle uyuşmayıp değiştirilmesi gibi bir durumu ele alarak, geçmişteki bilimsel teorinin doğru gerekçelendirilmiş yani rasyonel bir yanlış inanç olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Do-

²⁶⁰ Watson, "Epistemic Justification".

layısıyla görünen o ki, ne rasyonellik doğruluğu, ne de doğruluk rasyonelliği garanti eder ve bu ikisi birbirinden farklı iki kavramdır.²⁶¹

Toparlayacak olursak; bir inancın rasyonel olduğunu söylemek ile doğru olduğunu söylemek birbirinden farklıdır. Rasyonellik failin epistemik olarak sorumluluğunu yerine getirmiş olmasıyla da ilişkili gözükmemektedir. Yani bir inanca rasyonel veya gerekçelendirmiş bir şekilde inanan fail epistemik yükümlülüğünü yerine getirmiştir ancak bu onun söz konusu inancının doğru olduğunu göstermez. Denk ihtilafında delile dayalı argümanda ihtilaf eden hatta birbirine zıt sonuçlara ulaşan iki insanın rasyonel bir şekilde inançlarına devam edebilmeleri mümkündür. Ancak bu durum ikisinin inancının da doğru olduğu anlamına gelmez; dolayısıyla ulaştığımız sonuç rölativizmden uzaktır. Çünkü rölativizm doğrunun tek değil çok olduğunu, neyin doğru olduğunu çeşitli koşulların belirlediğini iddia eden bir görüştür. Ayrıca olgu örneklerinde de görüldüğü üzere bir inancın rasyonelliği için en önemli unsur delile dayanmasıdır. Dolayısıyla, gerekçelendirme teorilerinden delilciliğin bize yakın taraf olduğunu söyleyebiliriz.

²⁶¹ Bu durumun açıklanmasında belki epistemolojide bilginin tanımı ile ilgili tartışmalara da değinmekte fayda olabilir görüşüdeyiz. Epistemolojide Gettier'e kadar bilginin tanımı hep 'gerekçelendirilmiş doğru inanç' olarak kabul edilirken, Gettier üç sayfalık bir makale ve verdiği birkaç örnekle bilginin tanımındaki yetersizliği açığa çıkarmıştır. Yani bilgi için gerekli unsurların hepsi var olmasına rağmen bazı olgularda rastlantısal durumlar söz konusu olabilmekte, dolayısıyla bir şey hem gerekçelendirilmiş hem doğru inanç olmasına rağmen bilgi niteliği taşımamaktadır. Gettier'in örneğine bakacak olursak; Smith ve Jones adlarında iş başvurusu yapan iki kişi vardır. Bunlardan Smith'in 'Jones, işe alınacak kişidir ve Jones'un cebinde 10 adet bozukluk (madeni para) vardır.' önermesi ile ilgili güçlü kanıtları vardır. Bu kanıtlar, şirket yöneticisinin Smith'e bu durumu bildirmesi ve Smith'in on dakika önce Jones'un cebindeki bozuklukları saymış olmasıdır. Bu durumda ilk önerme 'Bu işe alınacak kişinin cebinde on adet bozukluk vardır.' önermesini gerektirmekte ve ikinci önerme gerekçelendirilmiş olmaktadır. Ancak cebinde on tane bozukluk olduğunu bilmeyen Smith'in işe alınan kişi olduğunu farz edersek; ikinci önerme gerekçelendirilmiş doğru inanç olmasına rağmen bilgi olmamaktadır. Çünkü gerekçelendirmede açık bir kusur vardır. Bkz. Edmund L. Gettier, "Is Justified True Belief Knowledge?", *Analysis* 23 (6), 1963: 121-123. İşte tıpkı Gettier'in örneğindeki gibi bazen bazı inançlar doğru olsa bile gerekçelendirmedeki kusurlarından dolayı bilgi sayılmamaktadır ve bu inançlar irrasyonel doğru inançlar olur. Bu tip olguların olabileceği özellikle Gettier'den sonra epistemolojide kabul edilen bir gerçek olmuştur. Dolayısıyla bir önerme doğru bile olsa gerekçelendirmesinde kusuru varsa rasyonellik koşulunu sağlamayabilir. Ya da rasyonellik koşulunu sağlayan yani iyi gerekçelendirilmiş bir önerme yanlış çıkabilir.

6. Dini Çeşitliliğe Rağmen Dini İnanç Rasyoneldir

Tezimizin bu başlığına kadar, bize göre bir çeşit denk ihtilafı olan dini ihtilaflar ve onun uzantısı olan dini çeşitlilik meselesine epistemolojik olarak değindik. Bu durumun dini inanç aleyhine epistemolojik anlamda bir sorun teşkil edip etmeyeceği meselesini ele aldık. Ayrıca denk ihtilafında delile dayalı argüman ile dini ihtilafların nasıl çözüleceğini ya da en azından böylesi bir ihtilaf sonrasında dini inancımıza epistemolojik anlamda rasyonel olarak nasıl devam edeceğimizi ortaya koyduk.

Dini inancın rasyonel olup olmadığı epistemolojide başlı başına bir tartışma konusudur. Dini inancın epistemolojisi ile ilgili genel görüşler arasında fideizmi, bunun karşısında sayılabilecek doğal teoloji ve reformcu epistemolojiyi sayabiliriz. Fideist görüşler genel anlamda iman ile aklın birbirinden bağımsız alanlara ait olduğunu söylerler. Hatta bazı versiyonlarında iman ile aklın birbiriyle çatıştığı görüşü hakimdir. Reformcu epistemolojiye ise Plantinga üzerinden tezimizin geçmiş başlıklarında değinmiştik. Doğal teolojiye gelecek olursak; doğal teoloji, fideizmin aksine akıl ile imanı birbirinden bağımsız kavramlar olarak görmez; Tanrı'nın akıl veya doğal gözlemler üzerinden bilinebileceğini söyler. Bu bilme işinin vasıtası çeşitli argümanlardır. Esasen teistik kanıtlar olarak bilinen ontolojik argüman, kozmolojik argüman, teleolojik argüman gibi argümanlar doğal teolojinin kapsamındadır.

Bir önceki başlıkta rasyonaliteyi yani epistemolojik gerekçelendirmeyi sağlayan şeyler konusunda farklı görüşlere değinip, delilciliğin bunlar arasındaki tutarlı bir cevap olduğunu düşündüğümüzü söylemiştik. Tanrı inancı rasyonel midir sorusuna da cevaplar daha çok delil üzerinden verilir. Örneğin yeterli delil yok diyerek Tanrı inancının rasyonel olmadığını söyleyenler olduğu gibi, yeterli delil var diyerek bu soruya evet cevabını verenler de vardır. Bununla birlikte delilin Tanrı inancı için zorunlu olmadığını söyleyenler yani reformcu epistemoloji savunucuları, bir de yine daha önce belirttiğimiz

gibi Tanrı inancının rasyonel alana ait olmadığını söyleyen fideistler de vardır.²⁶² Dolayısıyla gördüğümüz gibi aslında Tanrı inancının epistemolojik boyutu da delil üzerinden tartışılır. Yine daha önce gördüğümüz gibi dini çeşitlilik teizm aleyhine yani ateistik bir delil olarak da ele alınan bir meseledir. Bu delile göre, çeşitli dinler vardır, dinler doktrin ve pratik boyutta birbirlerinden farklıdır hatta birbirleriyle çelişmektedir. Dolayısıyla bu argümana göre, her bir din, bir diğerini çürüten bir delil olarak görülebilir; üstelik hepsi genel anlamda dini inanç aleyhine bir delil gibi değerlendirilebilir.

Buna göre yeni bir ihtilaf olgu örneği varsayarsak; diyelim ki birbirine denk epistemoloji konusunda uzman iki kişiden biri dini inancın rasyonel olduğunu savunurken, diğeri dini inancın irrasyonel olduğunu savunmaktadır. Dini inancın rasyonel olmadığını savunan kişinin delillerinden biri de ele aldığımız dini çeşitlilikten doğan itirazdır. Dini inancın epistemolojisi tartışmalarına baktığımızda, daha önce de söylediğimiz gibi tartışma delil eksenini üzerinden ilerlemektedir. Delile ihtiyaç olmadığını söyleyen fideizmi ve reformcu epistemolojiyi bir kenara bırakacak olursak; tartışmanın taraflarının makul deliller ortaya koyduğunu ancak karşıt argümanların olasılığını ortadan kaldıracak kesinlikte kat'î delile sahip olmadıklarını görürüz. “Denk ihtilafında delile dayalı argüman”ımızı merkeze alarak ihtilafı çözmeye çalışırsak; çeşitli dinlerin varlığı hatta dinlerin hakikatlerinin çeliştiği herkesin hemfikir olacağı bir durumdur. Ancak bu durumun dini inancın rasyonelliğini tehlikeye attığı ya da dini inancı irrasyonel yaptığı sonucu herkes tarafından ulaşılan kat'î/ kesin bir sonuç değildir. Nitekim bize göre de makul delillere dayandığı sürece ihtilaflara ya da dini çeşitliliğe rağmen dini inanç rasyoneldir. Dolayısıyla, ortada zannî delillere sahip iki taraf ve ulaşılamamış bir kat'î delil

²⁶² Kelly James Clark, “Religious Epistemology”, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/relig-ep/>, [23.01.2022].

vardır. Bu da bize kişilerin inancını ihtilaf sonrasında rasyonel bir şekilde devam ettirebileceğini gösterir.

Sonuç olarak, dini çeşitlilikten doğan epistemolojik itiraz dini inancın rasyonelliği hakkında makul bir delil kabul edilebilir ancak bu delil, dini inancın rasyonelliği lehine diğer delilleri ortadan kaldıracak derecede güçlü ve kesin bir delil değildir. Diyebiliriz ki, dini inanç dini çeşitliliğe ve ihtilaflara rağmen rasyoneldir.

SONUÇ

Günlük hayatımızda sık sık başkalarıyla aynı şeyi düşünmediğimiz zamanlar olur. Bu durumlar ihtilafı doğurur. İhtilaf konusu sosyal epistemoloji açısından da ilgi çekici bir konudur. Ancak sosyal epistemoloji için her türden ihtilaflar ilgi çekici değildir. Eğer ihtilaf eden kişiler birbirine epistemolojik anlamda ve iyi anlamda denk ise, bu ihtilaflar ilgi çekicidir. İyi anlamda derken, epistemolojik olarak birbirine denk ancak mental sorunları olan iki kişi arasındaki ihtilafı elemek adına böyle bir tanımlama yaptığımızı söylemekte fayda görüyoruz. Çünkü bu ihtilaflar pek üzerine düşünülmeyi gerektirmeyen ve ilgi çekici olmayan ihtilaflardandır. O halde diyebiliriz ki; ihtilaf edilen konu ile ilgili eşit derecede bilgili, konu üzerine eşit derecede mesai harcamış, eşit derecede iyi kanıtlara sahip ve eşit derecede hakikati bulmayı amaçlamış iki yetkin kişi arasındaki ihtilaf, sosyal epistemoloji için dikkate değer bir ihtilaf türüdür. Literatürde bu tip ihtilaflara “denk ihtilafı” denir. Tarafların birbirine epistemik denk olmasını sağlayan unsurlar; bilişsel yeti faktörleri, kanıtlar ve epistemik erdemlerdir.

Denk ihtilafı probleminde öne çıkan soru; kendi epistemik dengi olan bir kişi ile ihtilaf ettiğinin farkına varan failin, ihtilafa konu olan inançları hakkında nasıl bir tutum takınması gerektiğidir. Tezimizin birinci bölümünde bu soruya verilmiş cevapların öne çıkanları ortaya konulup, artıları ve eksileri ile değerlendirilmiştir. Bu görüşlerden biri olan uzlaşmacılık, ihtilafın kendisinin, tarafların inançları aleyhine bir çürüten verdiğini, dolayısıyla tarafların ihtilaf edilen konu hakkındaki inançlarını ya askıya almalarını ya da inançlarının doğruluğuna daha az güvenmeleri gerektiğini söylemektedir. Ancak özellikle felsefi, dini, ahlaki ve siyasi ihtilaflarda bir tavır almayı mümkün kılmadığından, ayrıca kendi kriterini karşılayamadığından uzlaşmacılık bize göre denk ihtilafı problemine verilmiş tutarlı bir cevap değildir.

Diğer görüşlerden biri olan kararlılık görüşü ise ihtilafın kendisine önem atfetmemekte ve ihtilafa rağmen rasyonel olarak kişinin inancına devam etmesinin doğru olduğunu söylemektedir. Ancak basit ve kolay çözülebilecek ihtilaflarda kendi inancına devam etmenin gereksizliği ile birlikte, epistemik dengi ile arasındaki simetriyi kırmaya yönelik çözümler sunması itibari ile kararlılık görüşü de bize göre aradığımız cevap değildir. Çünkü bu görüş kategorisinde sayılan van Inwagen'a ait özel kanıt görüşü, Foley'e ait ve başkaları tarafından da kabul gören özgüven görüşü ve Bergmann'a ait hata teorileri görüşü tamamen denkler arasındaki simetriyi kırmaya yönelik çözümler sunmaktadır. Bu durum ise hem epistemik erdem hem de epistemik egoizm açısından tartışmalı bir pozisyondur.

Kelly'e ait olan toplam kanıt görüşü ise, ihtilafın kendisinin de bir kanıt değeri olduğunu, bununla birlikte ihtilaftan önce kişilerin sahip olduğu kanıtların değerinin de önemli olduğunu, sonuç olarak söz konusu kanıtların toplamının baz alınarak ihtilaf sonrası bir tutum takınılması gerektiğini savunmaktadır. Buna göre, eğer ihtilaf öncesinde sahip olunan kanıt, ihtilafın kendisinin de dahil olduğu kanıt grubundan daha güçlü ise kararlılık görüşüne; eğer ihtilaf öncesindeki kanıt yeterince güçlü değilse uzlaşmacılık görüşüne uymak gerekmektedir. Ancak Kelly, ihtilafların çözümünde delili baz alarak doğru bir yöntem geliştirmiş gözükmekle birlikte, delilleri güçlü yapan şeyi veya delillerin gücünü değerlendirmede baz alınacak noktayı belirtmemektedir. Ayrıca verdiği olgu örneklerinden biri olan *matematik topluluğu* örneğinde delilin gücünü ihtilaf edilen kişi sayısına endekslemekte ve bazen ihtilaf edilen kişi sayısı ne kadar çok olursa olsun sahip olunan delilin daha üstün olduğu durumlar olabileceğini es geçmektedir. Dolayısıyla, toplam kanıt görüşü de denk ihtilafı probleminin çözümü için bize göre yetersizdir.

Lackey'e ait gerekçelendirme görüşü, ihtilaf sonrası tutumu, tarafların gerekçelendirme düzeylerinin belirlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Ancak, nasıl ki Kelly kendi görüşünde delilin gücünü belirleyen unsur net olarak açıklamamışsa, Lackey de gerekçelendirme düzeyinin yüksek mi düşük mü olduğunu belirleyen unsur net açıklamamaktadır. Ayrıca verdiği *yol tarifleri* örnek olgusunda da aslında uzlaşmacı yolla çözülmesi gereken bir sorunu, simetri kırıcı unsurlar kullanarak kararlılık görüşüne uygun bir şekilde çözmektedir. Bu ise aslında ilk bakışta son derece makul bir çözüm olan gerekçelendirme görüşü, gerekçelendirme düzeyini belirleyen unsurların net olmaması açısından pratikte uygulanamaz hale sokmaktadır. Dolayısıyla gerekçelendirme görüşü de bize göre aradığımız çözüm değildir.

Denk ihtilafı tartışmalarında dikkat çeken bir diğer unsur, probleme sunulan uzlaşmacılık ve kararlılık görüşlerine ait çözümlerin meseleye olgu bazlı değil toptancı yaklaşmasıdır. Yani savunulan çözümlerin bütün olgulara uygulanabilir olduğunu savunmalarıdır. Oysa Loughheed'in de belirttiği gibi, çoğunlukla basit ihtilaflar uzlaşmacılığı, karmaşık ihtilaflar yani kimin doğru olduğunun bulunması daha kompleks olan ihtilaflar kararlılık görüşünü destekliyor gibi gözükmektedir. Bu anlamda Loughheed'in de bir adım ötesi olan, bir bakıma Kelly'nin ve Lackey'nin argümanlarında olduğu gibi, denk ihtilafı çözümlerinin olgu bazlı olması bize daha makul görünmektedir.

Denk ihtilafı problemine sunulan çözümlerin bize göre yetersiz kaldığı açıklandıktan ve çözümün olgu bazlı olması gerektiği söylendikten sonra günlük hayatımızda ihtilafları nasıl çözdüğümüze odaklanarak tezimizde yeni bir çözüm üretme yolu seçilmiştir. Bu çözümde herhangi bir inancı savunurken, inancımızın makul olması için onu bir delile dayandırmanın gerekliliği vurgulanmış ve ihtilaf probleminin çözümünde de delil temel bir unsur olarak ortaya konulmuştur. *Denk ihtilafında delile dayalı argüman*

olarak adlandırdığımız argümanın temelinde, kelam literatüründeki kat'î delil/zannî delil ayrımı vardır. Bu ayrıma göre, karşıt ihtimallerin bütünü ortadan kaldıran delil kat'î delil; ortadan kaldıramayan delil ise zannî delildir. Argümanımız, denklerin sahip olduğu delillerin bu ayrıma göre belirlenip, sahip olunan delilin türüyle birlikte kat'î delile ulaşmanın imkanı da göz önüne alınarak ihtilaf olgularının çözülmesi gerektiğini savunmaktadır. Argümanımız, denk ihtilafı taraflarının zannî delile sahip olduğu, bununla birlikte kat'î delili elde etme imkanının da söz konusu olduğu olgularda uzlaşmacılığın doğru çözüm olduğunu; yine denk ihtilafı taraflarının zannî delile sahip olduğu ancak kat'î delili elde etme imkanının söz konusu olmadığı olgularda kararlılık görüşünün doğru çözüm olduğunu öne sürmektedir. Yine argümanımıza göre, eğer denklerden biri kat'î delile sahipken, diğeri zannî delile sahipse yapılması gereken delilin üstün olduğu tarafın yani kat'î delile sahip tarafın inancına uymaktır. Bununla birlikte kat'î delili elde etmenin imkanından kısa bir zaman dilimini kast ettiğimizi tekrar belirtelim. Çünkü kat'î delile ulaşmanın imkanı söz konusu olsa bile uzun yıllar alacak böyle bir süreç ihtilafın çözümünde kullanılamaz. Ayrıca yeni deliller elde edildikçe argümanımızın seçenekleri arasında bir geçişlilik söz konusudur ve bu geçişler yeni delillerle sağlanabilir. Argümanımız aslında günlük hayatta ihtilafı karşılaştığımızda ne yaptığımızın ve onu nasıl çözüme kavuşturduğumuzun felsefi terimlerle ifade edilmesinden başka bir şey değildir.

Denk ihtilafı problemlerinde çözülmesi zor olgular arasında siyasi, ahlaki ve felsefi ihtilafların yanında dini ihtilaflar da yer alır. Her ne kadar Bergmann, Bogardus, Plantinga gibi bazı isimlerce dini ihtilaflar denk ihtilafı sayılmasa da biz dini ihtilafların da bir tür denk ihtilafı olduğu konusunda şüphe duymuyoruz. Dini ihtilaflara gelince, onları diğer kolay olgu örneklerinden ayıran özellikler arasında, dini ihtilafların uzun süre devam etmesini, geniş ölçekli olmasını ve en önemlisi çoğu insanın başkalarının

onlarla aynı fikirde olmadığını farkına varmalarına rağmen dini görüşlerini değiştirmek için bir baskı hissetmemelerini, yine inançlarından vazgeçmeyi kabul edilebilir görmemelerini sayabiliriz.

Epistemolojide denk ihtilafı tartışmalarında dini ihtilaflara da değinen filozoflar, denk ihtilafı problemine sundukları çözümün aynısını dini ihtilaflar açısından da uygulanabilir görmüşlerdir. Örneğin Feldman, dini ihtilafların çözümünde yapılması gerekenin yargıyı askıya almak olduğunu savunmuştur. Benzer şekilde Zagzebski, epistemik özgüvenden yola çıkarak *consensus gentium* argümanına ulaşmış ve bu sayede Tanrı inancının makuliyetini temellendirmiştir. Biz de denk ihtilafı probleminin çözümü için önerdiğimiz delile dayalı argümanımızın dini ihtilaflar için de uygulanabilir olduğu görüşündeyiz. Ancak açıktır ki, dini meselelerde kat'î delile ulaşmak oldukça güçtür. Ayrıca örneğin Müslümanlar için Kur'an'da yazılanlar kat'î delil hükmünde iken, başka dinlere mensuplar tarafından kat'î delil niteliği taşımaz.²⁶³ Dolayısıyla burada ihtilafların çözümünün olgu bazlı olması önemli rol oynar. İki Müslüman arasındaki bir ihtilaf, Kur'an'daki bir ayetle çözülebilirken, aynı ayet bir Müslüman ve bir Yahudi ya da Hıristiyan arasındaki ihtilafı çözmekte yetersiz kalabilir. Bütün bunlar göz önüne alındığında dini ihtilafların çoğunlukla kararlılık görüşüne uyacak şekilde bir tutumu desteklediğini görürüz. Ama elbette ki bu durum, bütün olgular için geçerli değildir. Peki iki tarafın da rasyonel olarak inancına devam ettiği bir durum ne anlama gelir? Böylesi bir sonuç dini çoğulculuğa ya da rölativizme kapı aralar mı? Tezimizde cevabını aradığımız sorulardan ikisi de bunlardır.

²⁶³ Burada Kur'an'daki hükümleri de ayırmakta fayda olabilir. Örneğin insanlara akıllarını kullanmalarının emredilmesi veya haksız yere birinin öldürülmesinin yasaklanması gibi evrensel hükümlerde Kur'an'ın delil kabul edilmesinde bir itiraz olacağını düşünmemekteyiz ancak domuz etinin haram olması pekala bir dini ihtilaf meselesi olabilir.

Dini çeşitlilik aslında dini ihtilafların bir sonucudur. Ancak dini çeşitlilik, dinlerin kendi içindeki ihtilafları içermez diyebiliriz. Din felsefesi literatüründe dini çeşitlilik tartışmalarına baktığımızda, tartışmaların bütün dinlerin doğru olup olamayacağı veya inananlarını kurtuluşa erdirip erdiremeyeceği üzerinden yürütüldüğünü görürüz. Tartışmaların çerçevesini oluşturan bu sorulara üç temel cevap vardır; bunlar dışlayıcılık, kapsayıcılık ve dini çoğulculuk'tur. Dışlayıcılık, kendinden başka diğer dinleri ve onların doğrularını dışlarken; kapsayıcılık, diğer dinlerin de kendi dininin kapsamına girebileceğini iddia eder. Ancak dini çoğulculuk, bütün dinleri eşit bir düzleme getirir ve hepsinin nihai bir doğrunun parçaları olduğunu söyler. Felsefe tarihine baktığımızda dini çoğulculuğu savunan başka isimlere rastlasak bile özellikle günümüzde dini çoğulculuk denilince ilk akla gelen isimlerden biri John Hick'tir. Hick'in dini çoğulculuk savunusunun epistemolojik temellerine baktığımızda, Tanrı'nın ve onun gerçekliğinin bilinemezliğinin ve dini tecrübenin önemli rollerini görürüz. Hick'e göre, Tanrı yani Nihai Gerçeklik bilinemezdir, dinler ise Tanrı'yı tecrübe eden insanların buldukları kültüre göre Tanrı'yı yorumlamasından dolayı farklılıklar içerir, ancak aslında bütün herkesin tecrübe ettiği Tanrı aynı Tanrı'dır. Dolayısıyla Hick, farklı dinlerin birbiriyle çelişen ve açıkça birbirlerini dışlayan hakikat iddialarının hepsini doğru kabul eder. Bakış açımızı daha netleştirdiğimizde, epistemolojideki rölativizmin, dini çeşitlilik tartışmalarında dini çoğulculuğa karşılık geldiğini görebiliriz.

Rölativizme bakacak olursak; bunun doğru ya da yanlış olanın; kavramsal, kültürel veya dilsel bir çerçeveye göre belirlendiğini söyleyen bir yaklaşım olduğunu görürüz. Yani rölativizm de dini çoğulculuk gibi kültürden kültüre doğrunun değiştiğini hatta birbiriyle çelişen ve birbirini dışlayan doğruların farklı kültürler için doğru olabileceğini söyler.

Hakikat iddialarının biricik değil çok olduğunu söyleyen dini çoğulculuk veya rölativizmin anlayışına katılmak bizim için zordur. Bu anlamda biz, denk ihtilafı probleminin çözümünde tarafların inançlarına devam etmesinin rasyonel olduğunu söylerken, her iki tarafın da inancının doğru olduğunu söylemekten uzak bir tavır benimsiyoruz. Elbette bu, iki taraf da yanlıştır demek de değildir. Doğru tektir, taraflardan biri doğru olabilir ancak ortada bir ihtilaf varsa bütün tarafların doğru olması mümkün değildir. Zaten epistemolojik anlamda da rasyonalite ile doğruluk birbirinden farklı kavramlardır. Literatürde epistemik ya da teorik rasyonalite yaygın olarak gerekçelendirme ile aynı anlamda kullanılmış ve bir inancı gerekçelendirilmiş başka bir deyişle rasyonel yapan şeyin ne olduğu konusunda da çeşitli teoriler üretilmiştir. Bu teoriler, bizim için epistemologlar arasında rasyonalite hakkında görüş birliği olmadığını ifade ediyor olsa da, rasyonalite ile doğruluğun aynı şey olmadığı açıktır. Bununla birlikte gerekçelendirme teorilerinden delilcilik, bir kişinin bir önermeye inanmakta gerekçeli (*justified*) sayılması için, bu kişinin önerme hakkında inancını destekleyecek delillere ihtiyaç duyduğunu söyleyen bir teoridir. Argümanımızda da önemle vurguladığımız gibi delil, rasyonaliteyi sağlayan bize göre en önemli unsurdur. Dolayısıyla gerekçelendirme teorilerinden delilcilik bizim teorimizi desteklemektedir. Buna karşılık, epistemolojide doğru/hakikat terimiyle ilgili tartışmalara bakarsak, bir inancı neyin doğru yaptığı konusunda farklı teoriler/kuramlar vardır. Dolayısıyla bir inancın rasyonel olduğunu söylemek ile doğru olduğunu söylemek aynı anlamlara gelmemektedir.

Farklı hakikat iddialarından sadece biri doğru olsa da ihtilaf söz konusu olduğunda taraflardan ikisinin de rasyonel olarak inancına devam etmesi mümkündür. Delile dayalı argümanımızı dini ihtilaf olgu örneklerine uyguladığımızda ortaya çıkan sonuçlar bunu desteklemektedir. Dini açıdan farklı hakikat iddiaları, makul bir delile ya da delillere dayanan inancımızın rasyonel olmasını engellemez. Peki, bir vakıa olarak dini çe-

şitliliğin kendisi inancımızın rasyonelitesine etki eder mi? Plantinga, fideizme yakın duran reformist epistemolojisi ile dini inancı dini çeşitliliğe karşı koruduğunu düşünmektedir. Ancak onun, dini inancın delile ihtiyaç duymadığını söylemesi tatmin edici olmaktan uzaktır. Yine Alston da dini tecrübe üzerinden dini inancı epistemolojik olarak temellendirmekte; en kötü durum senaryosu olan dini çeşitlilik durumunda kişinin dahil olduğu pratiğe katılmaya devam etmesinin rasyonel olduğunu savunmakta ve pratikler arası çelişkilerin zamanla çözüleceğini ummaktadır. Son derece öznel ve tartışmalı bir olgu olan dini tecrübeden yola çıkarak böyle bir savunu yapmak da bize göre sorun için yeterli gelen bir cevap değildir. Bununla birlikte, kendisi de teist bir delilci olan Quinn'in dediklerini katılarak, biz de dini çeşitliliğin dini inancın gerekçelendirme düzeyini düşürme ihtimali olsa da dini inancın rasyonelitesine bir zeval getirmeyeceğini düşünüyoruz. Tekrar ifade etmek gerekirse sonuç olarak, dini ihtilaflara ve dini çeşitliliğe rağmen dini inanç rasyoneldir.

KAYNAKÇA

- Acar, Rahim (2010). “John Hick’in Dini Çoğulculuğunun Din-Karşıtı Tazammunları”. **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** cilt: 1, sayı: 1-2:35-63.
- Ağırman, Ferhat (2018). “Descartes’in Şüpheli Hipotezleri”. **Felsefe Dünyası Dergisi**, Sayı: 67: 55-65.
- Alston, William P. (1988). “Religious Diversity and Perceptual Knowledge of God”. **Faith and Philosophy** 5 (4):433-448.
- Alston, William P. (1993). **Perceiving God: The Epistemology of Religious Experience**. Cornell University Press.
- Apaydın, H. Yunus (2000). “İctihad”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**.
- Arıcan, M. Kazım (2011). “Felsefî ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik”, **C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi** Cilt: XV, Sayı: 1: 71-98.
- Audi, Robert (2004). “Theoretical Rationality: Its Sources, Structure, and Scope”. **The Oxford Handbook of Rationality**. Piers Rawling & Alfred R. Mele (ed.), Oxford: Oxford University Press. pp. 17--44.
- Ay, Mahmut (2016). “Temel Hak ve Hürriyetler Bağlamında Din-İçin-de Çoğulculuk”. **Dini Düşüncede Sorunlar ve Yorumlar**. Ed. Şaban Ali Düzgün, Tuğba Günel. Endülüs Yayınları: 101-115.
- Baç, Murat (2011). **Epistemoloji**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Baghramian, Maria & Carter, Adam J. (2020). “Relativism”. **Stanford Encyclopedia of Philosophy**.
- Basinger, David (2014). “Religious Diversity (Pluralism)”. **Stanford Encyclopedia of Philosophy**.

Batak, Kemal (2008). “Epistemik İçselcilik ve Dışsalcılık”. **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 12 : 39-84.

Baştürk, Ramazan (2008). “Fen ve Teknoloji Alanı Öğretmen Adaylarının Kamu Personeli Seçme Sınavı Başarılarının Yordanması”. **İlköğretim Online**, 7(2):323-332.

Bergmann, Michael (2009). “Rational Disagreement after Full Disclosure”. **Episteme** 6 (3):336-353.

Bergmann, Michael (2015). “Religious Disagreement and Rational Demotion”. **Oxford Studies in Philosophy of Religion** 6:21-57.

Bobzien, Susanne (2019). “Dialectical School”, **The Stanford Encyclopaedia of Philosophy**.

Bogardus, Tomas (2013). “Disagreeing with the (Religious) Skeptic”. **International Journal for Philosophy of Religion** 74 (1):5-17.

Choo, Frederick (2021). “The Epistemic Significance of Religious Disagreements: Cases of Unconfirmed Superiority Disagreements”. **Topoi** 40 (5):1139-1147.

Christensen, David (2007). “Epistemology of Disagreement: The Good News”. **Philosophical Review** 116 (2):187-217.

Christensen, David (2009). “Disagreement as Evidence: The Epistemology of Controversy”. **Philosophy Compass** 4 (5):754-767.

Christensen, David (2011). “Disagreement, Question-Begging and Epistemic Self-Criticism”. **Philosophers' Imprint** 11.

Clark, Kelly James (2004). “Religious Epistemology”. **Internet Encyclopedia of Philosophy**.

Cürcânî (1997). **Tarifat**. Çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları.

Çetin, İsmail (2002) . “İman ve İnkârın Rasyonel Değeri”. **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 11 / 1: 88-102.

- Dastmalchian, Amir (2013). "The Epistemology of Religious Diversity in Contemporary Philosophy of Religion". **Philosophy Compass** 8 (3):298-308.
- De Cruz, Helen (2017). "Religious Disagreement: An Empirical Study Among Academic Philosophers". **Episteme** 14 (1): 71-87.
- Demircioğlu, Erhan (2020). "A Dilemma for Epistemic Infinitism". **Beytulhikme An International Journal of Philosophy** 10 (10:1):13-23.
- Dormandy, Katherine (2018). "Resolving Religious Disagreements". **Faith and Philosophy** 35 (1):56-83.
- Eder, Anna-Maria A. (2021). "Explicating the Concept of Epistemic Rationality" **Synthese** (1-2):1-26.
- Elga, Adam (2007). "How to Disagree about How to Disagree". **Disagreement**. Ted Warfield & Richard Feldman (ed.). Oxford, UK: Oxford University Press. pp. 175-186.
- Elga, Adam (2007). "Reflection and Disagreement". **Noûs** 41 (3):478–502.
- Enoch, David (2010). "Not Just a Truthometer: Taking Oneself Seriously (but not Too Seriously) in Cases of Peer Disagreement". **Mind** 119 (476):953-997.
- Esen, Bilal (2010). **Hanefi Usul Eserlerinde İctihad Teorisi**. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Evans, C. Stephan & Manis, R Zachary (2010). **Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme**. çev. Ferhat Akdemir, Ankara: Elis Yayınları.
- Feldman, Richard (2006). "Epistemological Puzzles about Disagreement". **Epistemology Futures**. Stephen Hetherington (ed.), Oxford University Press. pp. 216-236.
- Feldman Richard (2011) , "Reasonable Religious Disagreements", **Social Epistemology: Essential Readings**, Alvin I. Goldman & Dennis Whitcomb (ed.), Oxford University Press.

- Foley, Richard (2001). **Intellectual Trust in Oneself and Others**. Cambridge University Press.
- Freedman, Karyn L. (2013). "Interests, Disagreement and Epistemic Risk". **Dialogue** 52 (3):587-604.
- Gardiner, Georgi (2014). "The Commutativity of Evidence: A Problem for Conciliatory Views of Peer Disagreement". **Episteme** 11 (1):83-95.
- Gettier, Edmund L. (1963). "Is Justified True Belief Knowledge?". **Analysis**. 23 (6):121-123.
- Graves, Shawn (2013) , "The Self-Undermining Objection in the Epistemology of Disagreement". **Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers**, Vol. 30 : Iss. 1 , Article 5 : 93-106.
- Gutting, Gary (1982). **Religious Belief and Religious Skepticism**. University of Notre Dame Press.
- Hasanov, Eldar (2014). "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler". **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi** , 3 (4) , 2014: 127-161.
- Hick, John (1985). **Problems of Religious Pluralism**. St. Martin's Press.
- Hick, John (1988). **Faith and Knowledge**. London: The Macmillan Press.
- Hick, John (1990). "Rational Theistic Belief Without Proofs". **A John Hick Reader**. Paul Badham (ed.). London: The Macmillan Press: 49-68.
- Hick, John (1997). **Disputed Question in Theology and the Philosophy of Religion**. London: Macmillan Press.
- Hick, John (2004). **An Interpretation of Religion**. London: Macmillan Press.
- Hick, John (2013). "Dini Çoğulculuk". **Din Felsefesi Seçme Metinler**. Peterson ve diğerleri (ed.), Çev. Rahim Acar, İstanbul: Küre Yayınları.

Hume, David (1986). **İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma**. Çev. Selmin Evrim, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Isaacs, Yoaav (2019). “A Patchwork Epistemology of Disagreement?”. **Philosophical Studies** 176 (7):1873-1885.

Karataş, Mehmet Zahir (2021). “İslam Hukukunda Zanni Bilginin Delil Değeri Bağlamında İctihad”, **Van İlahiyat Dergisi**, 9 / 15 :215-237.

Kelly, Thomas (2005). “The Epistemic Significance of Disagreement”. **Oxford Studies in Epistemology** Volume 1. John Hawthorne & Tamar Gendler (ed.). Oxford University Press. pp. 167-196.

Kelly, Thomas (2010). “Peer Disagreement and Higher Order Evidence”. **Social Epistemology: Essential Readings**. Alvin I. Goldman & Dennis Whitcomb (ed.), Oxford University Press. pp. 183--217.

Kelly, Thomas (2016). “Evidence”. **Stanford Encyclopedia of Philosophy**.

Kılıç, Recep (2004). “Dinî Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?”. **Dini Araştırmalar** 7 / 1: 13-17.

Kılınç Adanalı, Yurdagül (2020). “Araçsal Rasyonalite Değerdan Bağımsız mıdır?”. **Beytulhikme An International Journal of Philosophy** 10 (10:2):607-621.

Klein, Peter D. & Turri, John (2013). “Infinetism in Epistemology”. **Internet Encyclopedia of Philosophy**.

Kraft, James (2006). “Philip Quinn's Contribution to the Epistemic Challenge of Religious Diversity”. **Religious Studies** 42 (4):453-465.

Kraft, James (2007). “Religious Disagreement, Externalism, and the Epistemology of Disagreement: Listening to Our Grandmothers”. **Religious Studies** ,43 (4): 417-432.

Kornblith, Hilary (2013). “Is Philosophical Knowledge Possible?”. **Disagreement and Skepticism**. Diego E. Machuca (ed.). Routledge. pp. 260-277.

- Kütükcü, Elif (2021). “The Evidence-Based Argument in Peer Disagreement”. **Dini Araştırmalar**. 24/61: 281-296.
- Lackey, Jennifer (2008). “A Justificationist View of Disagreement’s Epistemic Significance”. **Social Epistemology**. Alan Millar Adrian Haddock & Duncan Pritchard (ed.). Oxford University Press. pp. 145-154.
- Lackey, Jennifer (2013). “Disagreement and Belief Dependence: Why Numbers Matter”. **The Epistemology of Disagreement: New Essays**. David Phiroze Christensen & Jennifer Lackey (ed.), Oxford, UK: Oxford University Press. pp. 243-268.
- Lammenranta, Markus (2004). “Theories of Justification”. **Handbook of Epistemology**. M. Sintonen, J. Wolenski & I. Niiniluoto (ed.). Kluwer Academic Publishers. pp. 467--497.
- Lehrer, Keith (1999). “Rationality”. **The Blackwell Guide to Epistemology**. John Greco, Ernest Sosa (ed.). Oxford: Blackwell Publishing Ltd: 206-221.
- Lougheed, Kirk (2020). **The Epistemic Benefits of Disagreement**. Springer Verlag.
- Machuca, Diego E. (2015). “Conciliationism and the Menace of Scepticism”. **Dialogue** 54 (3):469–488.
- Matheson, Jonathan (2011). “The Case for Rational Uniqueness”. **Logic and Episteme** 2 (3):359-373.
- Matheson, Jonathan (2014). “Disagreement: Idealized and Everyday”. **The Ethics of Belief: Individual and Social**. Jonathan Matheson Rico Vitz (ed.). Oxford University Press. pp. 315-330.
- Matheson, Jonathan (2015). “Are Conciliatory Views of Disagreement Self-Defeating?”. **Social Epistemology** 29 (2):145-159.
- Matheson, Jonathan (2015). “Disagreement and Epistemic Peers”. **Oxford Handbooks Online**.

- Matheson, Jonathan (2015). **The Epistemic Significance of Disagreement**. Palgrave Macmillan.
- Matheson, Jonathan (2018). "Deep Disagreements and Rational Resolution". **Topoi** (5):1-13.
- Matheson, Jonathan & Frances, Bryan (2018). "Disagreement". **Stanford Encyclopedia of Philosophy**.
- Meierding, Loren (1998). "The Consensus Gentium Argument". **Faith and Philosophy** 15 (3):271-297.
- Mittag, Daniel M. (2004). "Evidentialism". **Internet Encyclopedia of Philosophy**.
- Norton, Michael Barnes (2016). "Pluralism, Religious". **Internet Encyclopedia of Philosophy**.
- O'Briant, Walter H. (1985). "Is There an Argument Consensus Gentium?". **International Journal for Philosophy of Religion** 18 (1/2):73 - 79.
- Oppy, Graham (2010). "Disagreement". **International Journal for Philosophy of Religion** 68 (1-3):183-199.
- Öner, Necati (1991). **Klasik Mantık**. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Özen, Şükrü (1998). "Hilaf". **TDV İslam Ansiklopedisi**.
- Özen, Şükrü (2000). "İhtilaf". **TDV İslâm Ansiklopedisi**.
- Özkan, Mehmet Şükrü (2014). **Wilfred Cantwell Smith ve John Hick'de Dini Çoğulculuk**. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Pehlivan, Necmettin (2016). "Adabu'l-Bahs ve'l-Münazara". **Mantık El Kitabı**. İsmail Köz-Ali Çetin (Ed.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Peterson, Michael vd. (2006). **Akıl ve İnanç**. Çev. Rahim Acar.İstanbul: Küre Yayınları.

Piazza, Tommaso (2021). "Epistemic Defeaters", **Routledge Encyclopedia of Philosophy**.

Pittard, John (2015). "Religious Disagreement". **Internet Encyclopedia of Philosophy**.

Plantinga, Alvin (1993). **Warrant and Proper Function**. Oxford University Press.

Plantinga, Alvin (1995). "Pluralism: A Defense of Religious Exclusivism". **The Philosophical Challenge of Religious Diversity**. Kevin Meeker & Philip Quinn (ed.). New York: Oxford University Press. pp. 172-192.

Plantinga, Alvin (2000). **Warranted Christian Belief**. Oxford University Press USA.

Platon. **Yasalar**, Candan Şentuna - Saffet Babür (Çev.), Kabalcı Yayınevi.

Quinn, Philip L. (2005). "On Religious Diversity & Tolerance". **Daedalus** 134, no. 1: 136-139.

Quinn, Philip L. (2005). "Religious Diversity: Familiar Problems, Novel Opportunities". **The Oxford Handbook of Philosophy of Religion**. William J. Wainwright (ed.), Oxford University Press. pp. 392--417.

Reçber, M. Sait (2013). "Akıl ve İman". **Din Felsefesi**. Recep Kılıç (ed.), Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları.

Reçber, M. Sait (2013). "Dini Çeşitlilik". **Din Felsefesi**. Recep Kılıç (ed.), Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları.

Rosen, Gideon (2001). "Nominalism, Naturalism, Epistemic Relativism". **Noûs** 35 (s15):69 - 91.

Schoenfield, Miriam (2019). "Permissivism and the Value of Rationality: A Challenge to the Uniqueness Thesis". **Philosophy and Phenomenological Research** 99 (2):286-297.

Stanovich, Keith E. (2009). **What Intelligence Tests Miss: The Psychology of Rational Thought**. New Haven: Yale University Press.

Şahin, Hüseyin (2015). “Kelamcılara Göre Delil ve Delil Türleri”. **KADER Kelam Araştırmaları Dergisi**, 13 / 1:453-472.

Şener, Abdülkadir (1981). “İslam Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi”. **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Vol: 24, Issue: 1:375-387.

Taliaferro, Charles & Marty, Elsa J. (2010). **A Dictionary of Philosophy of Religion**. Continuum.

Tanrıverdi, Hasan (2010). **İnançın Rasyonelliği Sorunu (John Hick Örneği)**. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

Tokat, Latif (2007). “Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?”. **Milel ve Nihal**, 4: 49-102.

Topaloğlu, Fatih (2014). “John Hick'in Dinî Tecrübe Anlayışı”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)**, c. 1, sayı. 1:159-171.

van Inwagen, Peter (1996). “It Is Wrong, Everywhere, Always, for Anyone, to Believe Anything upon Insufficient Evidence”.

van Inwagen, Peter (2010). “We're Right. They're Wrong”. **Disagreement**. Ted Warfield & Richard Feldman (ed.). Oxford University Press:11-29.

Ward, Keith (2000). “Truth and the Diversity of Religions”. **The Philosophical Challenge of Religious Diversity**. P. L. Quinn & K. Meeker (ed.), New York: Oxford University Press:109-126.

Watson, Jamie Carlin. “Epistemic Justification”, **Internet Encyclopedia of Philosophy**.

Willard, Julian (2001). “Alston's Epistemology of Religious Belief and the Problem of Religious Diversity”. **Religious Studies** 37 (1):59-74.

Yavuz, Yusuf Şevki (1994). “Delil”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**.

Zagzebski, Linda (2006). “Self-Trust and the Diversity of Religions”. **Philosophic Exchange** 36 (1).

Zagzebski, Linda (2011). "Epistemic Self-Trust and the Consensus Gentium Argument".
Evidence and Religious Belief. Kelly James Clark & Raymond J. VanArragon (ed.),
Oxford University Press:22-37.

ÖZET

Kütükcü, Elif, İhtilafın Epistemolojisi ve Dini Çeşitlilik, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Engin Erdem, 150s.

Son dönemlerde epistemolojide tartışılan önemli konulardan biri ihtilaf problemidir. İhtilaf problemi daha çok denk ihtilafı üzerinden tartışılmaktadır. Epistemik denk olan iki tarafın, ihtilafın farkındalığı sonrasında kendi inançları ile ilgili bir değişiklik yapıp yapmaması gerektiği sorusu bu tartışmalarda önemlidir. Bu soruya; uzlaşmacılık, kararlılık, toplam kanıt görüşü ve gerekçelendirmeci görüş adı altında dört ana cevap vardır. Bu tezde bu cevaplar yetersiz bulunup ‘denk ihtilafında delile dayalı argüman’ adında yeni bir argüman ortaya konulmuştur.

Denk ihtilafı kapsamına giren bazı olgularıyla dini ihtilaflar, dini çeşitliliği doğurmaktadır. Bizatihi dini çeşitliliğin kendisinin ve dini ihtilafların, dini inancımızın epistemolojik statüsü aleyhine bir durum teşkil edip etmeyeceği dini epistemoloji için bir diğer tartışma konusudur. Bu tezde hem ‘delile dayalı argüman’ kullanılarak hem de çeşitli epistemolojik gerekçeler öne sürülerek dini çeşitliliğe ve dini ihtilaflara rağmen dini inancımızın rasyonel olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu tez iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ihtilafın epistemolojisi ile ‘denk ihtilafında delile dayalı argüman’ımızı; ikinci bölümde ise dini çeşitlilik ve dini ihtilafları ele aldık.

Anahtar kelimeler: İhtilaf, Denk İhtilafı, Dini Çeşitlilik, Dini İhtilaflar, Delil

ABSTRACT

Kütükcü, Elif, Epistemology of Disagreement and Religious Diversity, Doctoral Thesis, Supervisor: Prof. Dr. Engin Erdem, 150p.

In recent years, one of the important issues discussed in epistemology is the problem of disagreement. The epistemology of disagreement is mostly discussed through peer disagreement. The question of whether two epistemic peers should make a change in their beliefs after awareness of the disagreement is important in these discussions. To this question; there are four main answers: conciliationism, steadfastness, total evidence view, and justificationist view. In this thesis, I found these answers insufficient and put forward a new argument, which i named as 'the evidence-based argument in peer disagreement'.

Religious disagreements, with some of its cases that fall within the scope of peer disagreement, cause religious diversity. Whether religious diversity itself and religious disagreements will detract from the epistemological status of our religious belief is another matter of debate for religious epistemology. I have demonstrated that our religious belief is rational despite religious diversity and religious disagreements, both by using my argument and by putting forward various epistemological reasons.

This thesis consists of two parts. In the first part, i handled the epistemology of disagreement and my 'evidence-based argument in peer disagreement'; in the second part, i handled religious diversity and religious disagreements.

Keywords: Disagreement, Peer Disagreement, Religious Diversity, Religious Disagreements, Evidence

